

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000200707

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

79

ΑΓΛΑΪΑ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΧΡΗΣΗ ΙΩΝΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ
ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1999

**Η ΧΡΗΣΗ ΙΩΝΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ
ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΓΛΑΪΑ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΧΡΗΣΗ ΙΩΝΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ
ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1999

«Ἡ ἔγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ
Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δέν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως»
(Νόμος 5343/1932, ἄρθρο 202, § 2)

Στη μνήμη του δασκάλου μου,

Δ. Σακαλή

1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	I- II
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	III - IV
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1- 12
Α΄ ΚΛΙΣΗ	13 - 31
I. <i>Καμβύσεω</i>	14 - 26
II. <i>Κυαξάρεω</i>	27 - 31
Γ΄ ΚΛΙΣΗ	33- 107
I. Τύποι γενικής σε -ιος	33 - 46
II. <i>Τύρσιος</i>	47 - 55
III. <i>Μαγάδι</i>	56 - 63
IV. <i>ῶς</i>	64 - 91
V. <i>νῶν</i>	92 - 107
ΕΠΙΘΕΤΑ	109-118
I. <i>ἀφθονέστατον</i>	111-115
II. <i>ἐπιπεδεστέρω</i>	115-116
III. <i>ἡρεμέστεροι</i>	116-118
ΡΗΜΑΤΑ	119-179
I. Σιγματικός αόριστος	119-120
II. Παρακείμενος μέσος	121-127
III. Παθητικός αόριστος	128-179

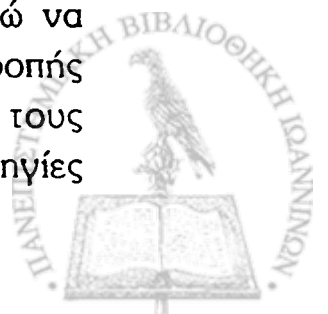
ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ	181-191
α) Προμαχεών	181-189
β) Κενεών	189-191
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	193-196
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	197-211
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	213-216
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ	217-224

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην εργασία αυτή εξετάζω τη χρήση ιωνικών τύπων στον Ξενοφώντα. Το θέμα της μου το υπέδειξε ο αείμνηστος καθηγητής Δ.Θ. Σακαλής ως επιβλέπων καθηγητής τον Οκτώβριο του 1983. Ο ίδιος είχε ασχοληθεί με ανάλογο θέμα στον Πλάτωνα και είχε ήδη δημοσιεύσει τις εργασίες: α) *Ίωνικὸ Λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα, Α΄ Σύνοψη*, Ἰωάννινα 1978 και β) *Ίωνικὸ Λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα, Β΄ Φωνολογία*, Ἰωάννινα 1980. Θεωρῶ χρέος μου να μνημονεύσω τη σημαντικὴ βοήθεια που μου προσέφερε και τον πολὺ χρόνο που διέθεσε για τη συζήτηση των προβλημάτων της διατριβῆς. Η επιστημονικὴ μου μαθητεία δίπλα στο λαμπρὸ και το σεμνὸ επιστήμονα υπήρξε για μένα πολὺτιμη ὄχι μόνο για την πλούσια και εξειδικευμένη γνώση του, αλλά και λόγω της ευαίσθητης του προσέγγισης των κειμένων. Θα ήθελα να σταθῶ επίσης στην ηθικὴ στήριξη που εἶχα πάντα ἀπὸ την πλευρὰ του στα κάθε λογῆς προβλήματα που ανέκυπταν -και ανέκυψαν πολλὰ !- σε ὅλη τη μακρὰ διάρκεια της συνεργασίας μας. Δυστυχῶς, λίγο πριν την ολοκλήρωση της εργασίας μου, η συνεργασία αὐτὴ διακόπηκε βίαια ἀπὸ τον αναπάντεχο χαμό του την ἀνοίξη του 1993. Η ἀπώλειά του ἦταν πολὺ βαριά για ὅλους μας στον Τομέα της Κλασικῆς Φιλολογίας Ἰωαννίνων. Ὡς ελάχιστο φόρο τιμῆς αφιερῶνω την εργασία μου στη μνήμη του.

Μετά το 1993 η συμβουλευτικὴ επιτροπὴ συμπληρώθηκε και ανασυγκροτήθηκε με την κ. Κ. Συνοδινού, καθηγήτρια της Κλασικῆς Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ως επιβλέπουσα, και τους κκ. Γ. Σαββαντίδη, καθηγητὴ της Κλασικῆς Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, και Χ. Χαραλαμπάκη, καθηγητὴ Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ως μέλη. Επιθυμῶ να ευχαριστήσω θερμὰ και τα τρία μέλη της συμβουλευτικῆς επιτροπῆς για την ἀριστη συνεργασία μας και την ουσιαστικὴ βοήθειά τους μέχρι και το τελικὸ στάδιο της εργασίας μου. Οι σημαντικὲς οδηγίες

και οι καίριες παρατηρήσεις τους συνέβαλαν καθοριστικά στην τελική διαμόρφωση και τη σύνθεση της διατριβής μου.

Ευχαριστώ επίσης τους συνάδελφους του Κλασικού Τομέα με τους οποίους συζήτησα διάφορα θέματα της διατριβής μου κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της. Πολλά οφείλω και στους συνάδελφους, την κ. Μ. Παπαδημητρίου, Λέκτορα της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και τον κ. Farid El-Ahwar, Λέκτορα της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Ain Shams του Καΐρου, για τη βοήθειά τους στην επεξεργασία της διατριβής μου στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους όσους με βοήθησαν σε θέματα βιβλιογραφίας. Κάθε επαρχιακός ερευνητής δεν είναι εύκολο να έχει στη διάθεσή του όλα τα σχετικά βιβλία και άρθρα· και πολύ περισσότερο, όταν το αντικείμενο της έρευνάς του απαιτεί ιδιαίτερα εξειδικευμένη βιβλιογραφία. Έτσι πολύ συχνά κατέφυγα στις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες, κυρίως, των Αθηνών, όπου τις περισσότερες φορές το εκάστοτε προσωπικό με εξυπηρέτησε με προθυμία. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τις κκ. Μ. Heiber και Χ. Ζιώγα, Διευθύντρια και Υποδιευθύντρια αντίστοιχα της βιβλιοθήκης του γερμανικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, και το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου Goethe. Εκφράζω επίσης την ευγνωμοσύνη μου στον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Göttingen κ. Α. Σιδερά για τη βοήθειά του να φθάσει στα χέρια μου η δακτυλογραφημένη διατριβή του Η. Tiedt, *Die Anabasis des Xenophon und die griechische Periegesis*, Göttingen 1923.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Breitenbach Breitenbach L., *Xenophons Kyropädie*, tom. I-II, Leipzig ³1878.
- Breitenbach, στ. Breitenbach H.R., *Xenophon von Athen* (Sonderdruck aus *RE* IX A2), Stuttgart 1966.
- BSA *Annual of the British School at Athens*
- Bull. Epigr. *Bulletin Épigraphique*, Paris 1938 - 1939 κ.ε.
- CAF Cock Th., *Comicorum Atticorum Fragmenta*, vol. I -III, Leipzig 1880-1888 (απαρ. Utrecht 1976).
- D - F Dagron G.- Feissel D., *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987.
- D - K Diels H. - Kranz W., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. I-II, Dublin- Zürich ⁶ 1951 (απαρ. 1966).
- Ditt. Syll.³ Dittenberger G., *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, vol. I-IV, Lipsiae ³1915-1924.
- FGrHist Jacoby F., *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin-Leiden 1923-1958.
- GGM Müller C., *Geographi Graeci Minores*, vol. I, Paris 1885.
- IG *Inscriptiones Graecae*, Berlin 1893 κ.ε.
- IG I² *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*, editio minor, ed. F.H. de Gaertringen, Berlin 1918-1957.
- IG I³ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*, editio tertia, Fasciculus I, ed. D. Lewis, Berlin 1981, Fasciculus II, ed. D. Lewis et al., Berlin 1994.
- LSJ Liddell H.G. - Scott R. - Jones H.S., *Greek-English Lexicon*, 9th. edn. with a *Supplement* edited by Barber E.A. et alii, Oxford 1968.
- Magn. *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, ed. O. Kern, Berlin 1900.
- M 3 *Milet*, Heft III, ed. Th. Wiegand- A. Rehm, Berlin 1914.
- PCG Kassel R. - Austin C., *Poetae Comici Graeci*, vol.II, Berolini et Novi Eboraci 1991.
- RE Wissowa G. et al., *Paulus Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893-1978.

SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leyden 1923 κ.ε.
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i> , ed. H. Collitz - F. Bechtel, Göttingen 1884-1915.
Schw.	<i>Dialectorum Graecorum Exempla epigraphica potiora</i> , ed. E. Schwyzer, Leipzig 1923.
Thes. Gr. L.	<i>Thesaurus Graecae Linguae</i> , ab. H. Stephano constructus ... tertio ediderunt C. B. Hase, W. et L. Dindorf, Paris 1831 - 1865 (ανατ. Graz 1954).
Zoλ.	Ζολώτας Γ., "Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν Ἐπιγραφῶν Συναγωγὴ", Ἄθηνᾶ 20 (1908), σσ. 113 - 217.
κ.ά	καὶ ἄλλα
κ.α	καὶ ἀλλοῦ
στ.	στήλη
κφ / κφφ	χειρόγραφος, η, ο / χειρόγραφα

Οἱ παραπομπές στα ἀρχαία κείμενα γίνονται σύμφωνα με τὶς νεότερες ἐκδόσεις τῶν Oxford Classical Texts, ἐκτός ἀν δηλώνεται διαφορετικὰ στα ἀποσπάσματα τοῦ Αἰσχύλου σύμφωνα με τὴν ἐκδοση τοῦ S. Radt (*Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. 3 καὶ 4), τοῦ Σοφοκλή σύμφωνα με τὴν ἐκδοση τοῦ A. C. Pearson (*The Fragments of Sophocles*, vol. I) καὶ τοῦ Εὐριπίδη σύμφωνα με τὴν δεύτερη ἐκδοση τοῦ A. Nauck (*Tragicorum Graecorum Fragmenta*). στα ἀποσπάσματα τῶν κωμικῶν σύμφωνα με τὶς ἐκδόσεις τῶν Th. Cock (*Comicorum Atticorum Fragmenta*, vol. I-III) καὶ τῶν R. Kassel - C. Austin (*Poetae comici Graeci*, vol. II). Οἱ βραχυγραφίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν ἔργων τοὺς εἶναι ἐκείνες τοῦ Λεξικοῦ Liddell-Scott-Μόσχου-Κωνσταντινίδη, ἐνῶ τῶν περιοδικῶν ἐκείνες τῆς L'Année Philologique. Πλήρης βιβλιογραφικὴ παραπομὴ στα βιβλία καὶ τὰ ἀρθρα γίνεται συνήθως τὴν πρώτη φορά· τὶς ἐπόμενες φορές υιοθετεῖται μιὰ εὐνόητη συντομογραφία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ξενοφών έγραψε το έργο του χρησιμοποιώντας την αττική διάλεκτο της εποχής του. Πολύ συχνά ωστόσο απαντά σε αυτό ανάττικο λεκτικό, που αφορά τη φωνολογία, τη μορφολογία, τη σύνταξη και το λεξιλόγιο.

Η γλωσσική απόκλιση του Ξενοφώντα από την αττική παρατηρήθηκε από πολύ νωρίς. Ήδη στην αρχαιότητα γραμματικοί, λεξικογράφοι και διάφοροι άλλοι μελετητές επεσήμαιναν ιδιαιτερότητες και γενικά λεπτομέρειες στο έργο του, που προσέκρουαν στις συνήθειες της αττικής διαλέκτου. Συγκεκριμένα ο Γαληνός *περι Άρθρ.* 68 έγραφε για τον Ξενοφώντα πως χρησιμοποιούσε *όνόματα γλωσσηματικά και τροπικά*¹. Ο Πολυδεύκης σημείωνε επίσης στο *Όνομαστικόν* του περί τις 200 γλώσσες του Ξενοφώντα. Ο Φρύνικος καταπιάστηκε με αρκετές λέξεις του ιστορικού ασκώντας κριτική στον ανάττικο χαρακτήρα τους και έφτασε να δηλώνει στο λεξικό του στο λ. *όδμή* · *παρανομεϊ γούν Ξενοφών εις την πάτριον διάλεκτον*². Την ίδια αυστηρότητα διαπιστώνει κανείς και στο Μοίρη. Ο Ελλάδιος, σύμφωνα με το Φώτιο *Βιβλ.* 279, 181 (25)³, κατηγορηματικά τον απέρριπτε από *“νομοθέτην του άττικισμού”* σημειώνοντας: *εί δέ και Ξενοφών ειρήκε τούς νομεϊς, ούδέν θαυμαστόν, άνήρ έν στρατείαις σχολάζων και ξένων συνουσίαις, ει τινα παρακόπτει τής πατρίου φωνής · διό νομοθέτην αυτόν ούκ άν τις άττικισμού*

¹ C.G. Kühn, ed. *C. Galeni Opera Omnia, περι Άρθρων*, vol. 18, Leipzig 1829, § 68, σσ. 414-415: *και γάρ εκείνος (Ξενοφών) ειπερ τις και άλλος έρμηνεύων πολιτικώς, όμως παρεμβάλλει πολλάκις όνόματα γλωσσηματικά και τροπικά*

² E. Fischer, ed. *Die Ekloge des Phrynichus*, Berlin - New York 1974, αρ. 62 λ. *όδμή* · *όσμη κρη λέγειν διά του σ' διά γάρ του δ, όδμη Ίώνων. Παρανομεϊ ούν Ξενοφών εις την πάτριον διάλεκτον λέγων όδμή.*

³ R. Henry, ed. *Photius Bibliothéque*, tom. VIII (Budé), Paris 1977.

παραλάβοι. Τα “λάθη” και τα “παραστρατήματα” της γλώσσας τού μαρτυρεί επίσης και ένας πάπυρος της Οξυρύγχου VII 1012, fr. 14: *Ξενοφῶν καὶ πολυεπαιετώτατος ἐν Ἀγνησιλάῳ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Ἑλληνικῶν αἰτιάζεται καὶ αἰτιαζόμενος ἡμάρτηκεν καὶ ἄλλα τοιαῦτα* ⁴. Ὅτι η γλώσσα του ιστορικού δεν αποτελούσε πρότυπο του αττικισμού, το επιβεβαιώνει, τέλος, ο Φώτιος όχι μόνο με τις μαρτυρίες του που σημειώσαμε πιο πάνω για το Φρύνιχο και τον Ελλάδιο, αλλά και με δικές του παρατηρήσεις, όπως π.χ. στο *Λεξικὸν* αρ. 276 λ. *ἀγυιάν· καὶ ὄλως πολλὰ τὰ γλωσσηματικὰ παρ’ αὐτῷ* ⁵.

Αλλά τί λογής ήταν αυτές οι αποκλίσεις; Ποια η ταυτότητά τους;

Από πολύ νωρίς καταβλήθηκε προσπάθεια να προσδιοριστεί η ταυτότητα του ανάττικου λεκτικού και να δοθεί έτσι μια απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Μια από τις πρώτες απαντήσεις υπήρξε η κατηγοριοποίησή του σε ποιητικό. Ο Ερμογένης *περὶ Ἰδεῶν* Β, σ. 406, διατύπωνε την άποψη πως *ἴδιον δὲ Ξενοφῶντος καὶ τὸ κατὰ ποσὰ διαστήματα χρῆσθαι ποιητικαῖς πως λέξεσι πολὺ τῶν ἄλλων τῇ φύσει διεστηκυῖαις λέξεων, ὥσπερ ὅταν λέγη πορσύνειν καὶ ὅσα τοιαῦτα* ⁶. Ὅμοια ο Πολυδεύκης 3.100 αναφέρει ότι *Ξενοφῶν δέ, γοωμένη που λέγει ποιητικώτερον* ⁷.

Ποιητικό λεκτικό στο ξενοφώντειο έργο διέκριναν και μελετητές των νεότερων χρόνων. Ο Estienne χαρακτήριζε τον Ξενοφώντα *roeticorum vocabulorum nonnunquam amantior*⁸, ενώ ο Rausch προσπάθησε τεκμηριωμένα να καταδείξει ίχνη της ποίησης μέσα στο έργο του⁹· το

⁴ A. Hunt, ed. *The Oxyrhynchus Papyri*, Part VII, London 1910.

⁵ Ch. Theodoridis, ed. *Photii Patriarchae Lexicon*, Vol. I A-D, Berlin - New York 1982.

⁶ H. Rabe, ed. *Hermogenis Opera*, Stuttgart 1969.

⁷ G. Dindorfius, ed. *Pollucis Onomasticon*, vol. I, Lipsiae 1824.

⁸ *Thes. G. L.*, λ. ἀγλαῖα.

⁹ A. Rausch, *Quaestiones Xenophontaeae*, Halle 1881, σσ. 5-33.

ίδιῳ ἐπιδίωξε και ο Smith περιορίζοντας την έρευνά του στην Ἀνάβασι¹⁰.

Η προσεκτικότερη μελέτη και ανάλυση των αποκλίσεων όμως οδήγησε άλλους ερευνητές σε διαφορετικά συμπεράσματα. Ο Heiland ταξινομεί το ανάπτικο λεκτικό, εκτός από ποιητικό, σε άλλες δυο κατηγορίες, στο δωρικό και στο ιωνικό¹¹, ενώ ο Sauppe, πλὴν του ποιητικού, σε τρεις, στο ἰωνικό, στο δωρικό και στο ελληνιστικό¹². Στην ίδια ταξινόμηση καταλήγει και ο Gautier στη διδακτορική του διατριβή, αρκετά χρόνια αργότερα, το 1911, στην οποία επιχειρεί να προσδιορίσει την προέλευση του μη αττικού λεξιλογίου¹³. Η προσπάθειά του υπήρξε ιδιαίτερα αξιόλογη, καθώς με λεπτομερή τρόπο και εμβρίθεια εξετάζει έναν πολύ μεγάλο αριθμό λέξεων με βάση την ιστορική τους διαδρομή από τον Όμηρο ως την ελληνιστική περίοδο και ιδιαίτερα τη σχέση τους με τις άλλες ελληνικές διαλέκτους, παίρνοντας υπόψη όχι μόνο τις λογοτεχνικές μαρτυρίες, αλλά και τις επιγραφικές.

Το ανάπτικο λεκτικό λοιπόν διερευνήθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό και ταξινομήθηκε. Μελλοντικές επιμέρους μελέτες μπορεί να πλουτίσουν και να διευρύνουν την έκτασή του, χωρίς, νομίζω, να αναιρέσουν τις τέσσερις κατηγορίες της κατάταξής του · ενδεχομένως να προσθέσουν ακόμη μια, εκείνη του αιολικού λεκτικού¹⁴, που μέχρι τώρα δεν έτυχε καμιάς προσοχής και μελέτης απ' όσο γνωρίζω.

¹⁰ C. F. Smith, "Poetical Words and Constructions in Xenophon's *Anabasis*", *TAPA* 33 (1902), σσ. XXXIV - XXXVII.

¹¹ C. G. Heiland, *Quaestionum de dialecto Xenophontea capita selecta*, (Gymn. Progr.), Halberstadt 1844.

¹² G. Sauppe, *Lexilogus Xenophonteus sive Index Xenophontis Grammaticus*, Lipsiae 1869.

¹³ L. Gautier, *La langue de Xénophon*, Thèse, Genève 1911.

¹⁴ Το αιολικό λεκτικό στις υποδιαίρεσεις του θα πρέπει να περιλαμβάνει το βοιωτικό και το θεσσαλικό λεκτικό φυσικά.

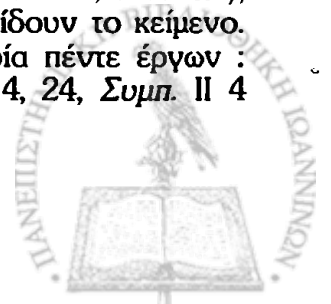
Στην παρούσα εργασία ασχολούμαι με μια από τις κατηγορίες του ανάπτικου λεκτικού και συγκεκριμένα με εκείνη του ιωνικού. Στόχος της έρευνάς μου ωστόσο δεν είναι η ανεύρεση και άλλου ιωνικού λεκτικού, γιατί, όπως είπα, αυτό γενικά έχει γίνει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό. Καταπιάνομαι με ιωνικούς τύπους και συγκεκριμένα με τη χρήση τους στο έργο του Ξενοφώντα. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία, αλλά ειδικοί λόγοι τους οποίους εξηγώ παρακάτω με ώθησαν να στραφώ στο συγκεκριμένο τομέα.

Πρώτα-πρώτα πρέπει να υπογραμμίσω ότι οι ιωνισμοί ανιχνεύονται σχετικά εύκολα στο λεξιλόγιο, στη σύνταξη και ως ένα σημείο στη φωνολογία. Με τους ιωνικούς τύπους όμως, όπως και γενικά με όλους τους τύπους, τα πράγματα δυσκολεύουν. Η τυπολογία ή αλλιώς η μορφολογία έχει να κάνει με τις καταλήξεις. Και οι καταλήξεις κάθε κλιτού αφορούν λίγα γράμματα στο τέλος του, τα οποία ακριβώς λόγω της θέσης τους υφίστανται ευκολότερα τη φθορά, αλλά και την παραφθορά¹⁵. Έτσι αυτό που απομένει όχι μόνο δυσχεραίνει την αναγνώρισή του, καθώς έχει αλλοιωθεί αθέλητα ή πηλημένα, αλλά και δεν έχει σχέση με εκείνο που έγραψε ο ίδιος ο συγγραφέας.

Η γενική αυτή παρατήρηση, που ισχύει έτσι και αλλιώς για όλα τα αρχαία κείμενα, για το έργο του Ξενοφώντα έχει ξεχωριστή σημασία. Υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν επεμβάσεις στο έργο του από την εποχή του αττικισμού. Συγκεκριμένα ο Φρύνικος σημείωνε, όπως ήδη ανέφερα, στο λ. *ὄδμη*· *ὄσμη* *κρη λέγειν διὰ τοῦ σ*· *διὰ γὰρ τοῦ δ*· *ὄδμη Ἰώνων*. *Παρανομεῖ οὖν Ξενοφῶν εἰς τὴν πατριὸν διάλεκτον λέγων ὄδμη*. Η συγκεκριμένη λέξη όμως με την ιωνική μορφή, που προφανώς ο ιστορικός θα τη χρησιμοποιούσε συχνά για να την αναφέρει ο Φρύνικος ως χαρακτηριστικό παράδειγμα για αυτόν, δεν απαντά στο έργο του παρά μόνο σε έναν κώδικα του Συμποσίου¹⁶. Οι αττικιστές επομένως πρέπει να

¹⁵ Για τις αλλοιώσεις που έχουν υποστεί τα κείμενα κατά τη διαδικασία της παράδοσης από τους αντιγραφείς βλ. L. D. Reynolds & N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλολογοὶ* (MIET), μετ. Ν. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1981, σσ. 243 - 244.

¹⁶ Η λέξη *ὄδμη* απαντά στο Συμπ. 2.3 στον κώδικα F (=Vindobonensis cix, saec. xv), δηλ. σε ένα μόνο από τους δέκα (10) συνολικά κώδικες που παραδίδουν το κείμενο. Αντίθετα η λέξη με τον αττικό τύπο δηλ. *ὄσμη* απαντά σε 10 χωρία πέντε έργων: *Κύρ. Παιδ.* I 6.40, *Ἀπομν.* I 4.5, III 11.8, *Οἰκ.* IV 21, V 3, *Ἱέρ.* I 4, 24, *Συμπ.* II 4

χειρογράφων εισήγαγαν από συνθήεια ή εκ συστήματος τύπους ξένους προς την αττική διάλεκτο¹⁹. Έτσι δεν είμαστε βέβαιοι ότι οι διάφοροι ανάπτικοι τύποι που συναντάμε και στα χειρόγραφα του Ξενοφώντα πρέπει όντως να του αποδοθούν. Αντίθετα πολλά συνηγορούν, όπως σημειώνουν και οι Hoffmann- Scherer, ότι στην πράξη οι αρχικοί γλωσσικοί τύποι παραμερίστηκαν επανειλημμένα από αμελείς αντιγραφείς, που πέρασαν στο κείμενο νεότερους και κοινούς ελληνικούς τύπους²⁰. Τα ίχνη αυτών των επεμβάσεων είναι δυσδιάκριτα. Και τα πράγματα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη την επίδοση που είχε η ιωνική διάλεκτος την εποχή της Κοινής. Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου η ιωνική επανακάμπτει στο προσκήνιο και επηρεάζει έντονα το ελληνιστικό λεκτικό²¹. Ο Ξενοφών με ορισμένες χρήσεις της ιωνίζουσας Κοινής στο έργο του εμφανίζεται ως προάγγελός της. Έτσι οι εμφανιζόμενοι ιωνικοί τύποι στο έργο του παρουσιάζουν ενδιαφέρον να διερευνηθούν, πέραν των άλλων, και από αυτή την πλευρά, δηλ. αν και ποιους από αυτούς έγραψε ο ιστορικός με βάση τη σχέση του με την Κοινή και αν και ποιοι από αυτούς αποτελούν ιωνικούς τύπους της Κοινής που εισχώρησαν μέσα στα κείμενά του από το χέρι των αντιγραφών. Με άλλα λόγια είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί όσο το δυνατόν με μεγαλύτερη ακρίβεια και να ξεκαθαριστεί ποιοι τελικά ιωνικοί τύποι είναι ξενοφώντειοι και ποιοι όχι.

Τον καίριο τούτο παράγοντα της *interpolatio* ενδεχομένως να είχαν υπόψη τους, αν και αμφιβάλλω, οι κατά καιρούς εκδότες του έργου του Ξενοφώντα, του προηγούμενου και του τωρινού αιώνα, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς εμφανίζονται απέναντι στο ιωνικό λεκτικό και ιδιαίτερα στους ιωνικούς τύπους καχύποπτοι και επιφυλακτικοί. Μάλιστα ορισμένοι είδαν όλο αυτό το λεκτικό ως ξένο σώμα και δεν δίστασαν να

¹⁹ Βλ. P. Cuvreur, ed. *Xenophon, Anabase*, Paris 1897, §19, O. Hoffmann-A. Scherer, *Ίστορία της ελληνικής γλώσσας*, τόμ. Α', μετ. Χ. Συμεωνίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 165 (§232).

²⁰ Βλ. Hoffmann- Scherer, σ. 165 (§ 232).

²¹ Βλ. A. Thumb, *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, Strassburg 1901, σσ. 68-78, 209-226, 230-233, A. Debrunner-A. Scherer, *Ίστορία της ελληνικής γλώσσας*, τόμ. Β', μετ. Χ. Συμεωνίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 76 (§95).

το οβελίσουν όχι μόνο από το κείμενο, αλλά και από το κριτικό υπόμνημα. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη του δεινού μελετητή και εκδότη Cobet, που θεωρούσε τον εαυτό του περίπου εξουσιοδοτημένο να το εξαπτικίσει²². Κάποιοι άλλοι το αντιμετώπισαν με αμηχανία αναγράφοντάς το απλά άλλοτε στο κριτικό υπόμνημα και σπανιότερα στα κείμενά τους. Οι εκδότες του δικού μας αιώνα σπρήχτηκαν στη στεμματική μέθοδο για την αποκατάσταση των κειμένων και έτσι τους ιωνισμούς τους χειρίστηκαν μέσα στα πλαίσια αυτής της μεθόδου²³. Κριτήριο για την αποδοχή ή απόρριψή τους ήταν το αν απαντούσαν στους καλύτερους (meliores) ή στους κατώτερους (deteriores) κώδικες αντίστοιχα. Στην ουσία όμως η μέθοδος αυτή δεν βοήθησε να αντιμετωπισθεί ορθά το όλο πρόβλημα, αφού, όταν το ιωνικό λεκτικό απαντούσε στους κατώτερους κώδικες, εθεωρείτο φυσικό να οβελίζεται από το κείμενο, ενώ πάλι, όταν παραδιδόταν από τους καλύτερους, σπάνια γινόταν αποδεκτό, καθώς τελικά η επιλογή του επαφιόταν στην κρίση και στη διάθεση του εκάστοτε εκδότη. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι η στεμματική θεωρία παρέβλεψε συστηματικά τη σύμφυρση²⁴, η οποία έχει διαπιστωθεί στο κείμενο της *Κύρ. Παιδ.*²⁵, ή συνυπολογίσουμε την υποτίμηση προς τους νεότερους (recentiores) κώδικες²⁶, που γινόταν

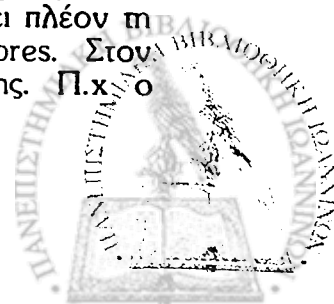
²² Τον εξαπτικισμό του ιωνικού κυρίως λεκτικού μπορεί κανείς να τον παρακολουθήσει στο κείμενο της έκδοσής του της *Ἀνάβ.* (C. G. Cobet, ed. *Xenophontis expeditio Cyri*, Lugduni Batavorum 1873). Ότι τελικά δεν του ήταν εύκολο να το εξαπτικίσει, το άφησε στο διαλεκτικό του τύπο ονομάζοντάς το *novae lectiones*, βλ. C. G. Cobet, *Novae Lectiones, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos*, Ludguni Batavorum 1858.

²³ Π.χ. ο Marchant, αλλά και οι περισσότεροι από τους κατά καιρούς εκδότες της σειράς Budé. Γενικά για τη στεμματική θεωρία και τη μέθοδο στον καταρτισμό του κειμένου βλ. P. Maas, *Textual criticism*, Oxford 1958 και Reynolds - Wilson, σσ. 247 -250.

²⁴ Για τους περιορισμούς της στεμματικής θεωρίας στην περίπτωση της οριζόντιας παράδοσης βλ. Reynolds - Wilson, σσ. 250 -252.

²⁵ Βλ. σχετικά Reynolds - Wilson, σ. 251.

²⁶ Οι νεότεροι στην ηλικία κώδικες σπάνια λαμβάνονταν υπόψη στον καταρτισμό του κειμένου, κάτι που αποδείχτηκε σφαιρικό. Οι μελετητές έχουν αναθεωρήσει πλέον τη στάση τους καταλήγοντας στην αρχή *codices recentiores, non deteriores*. Στον Ξενοφώντα η εφαρμογή αυτής της αρχής φανέρωσε τη βασιμότητά της. Π.χ. ο

ιδιαίτερα στα πλαίσια αυτής της μεθόδου, τότε αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της ζημιάς που προκάλεσε η μέθοδος αυτή στην αποκατάσταση του ξενοφώντειου έργου. Σχημάτισα λοιπόν τη γνώμη μελετώντας την εφαρμογή της μεθόδου αυτής στο έργο του Ξενοφώντα πως στην πράξη το πρόβλημα οξύνθηκε, αφού το ιωνικό λεκτικό ή περιθωριοποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του ή εξαπτικίσθηκε όσον αφορά τους ιωνικούς τύπους· έφτασα έτσι να κατανοήσω πολύ καλύτερα σήμερα την απόγνωση του Masqueray, όταν το 1930 σημείωνε στην έκδοσή του της 'Ανάβ. σχετικά με τα προβλήματα που δημιουργούσε η στεμματική μέθοδος: "η εκλογή (ενν. από τις διάφορες γραφές) ήταν τέτοια, ώστε το κείμενο της 'Ανάβ. στην πραγματικότητα να είναι έργο των νέων εκδοτών. Υπήρξε τέτοιο χάος που τελικά να αποκαλύπτεται το μισό πρόσωπο του συγγραφέα (ενν. του Ξενοφώντα)"²⁷.

Από τη θεώρησή μας δε θα πρέπει να παραλείψουμε τους ελάχιστους εκδότες του περασμένου κυρίως αιώνα που αντιμετώπισαν με σεβασμό το ιωνικό λεκτικό και του έδωσαν τη δέουσα προσοχή και τη θέση που του αξίζει στις εκδόσεις τους²⁸. ακόμη δεν πρέπει να λησμονήσουμε εκείνους που, αν και εφάρμοσαν τη στεμματική μέθοδο, προσπάθησαν να διασώσουν ένα μέρος του ιωνικού λεκτικού υιοθετώντας εκλεκτική στάση²⁹. Και από τις δυο όμως τελευταίες κατηγορίες των εκδοτών απουσιάζει η ερμηνευτική ανάλυση που θα βοηθούσε να καταλάβουμε το λόγο της παρουσίας των ιωνικών τύπων, ο οποίος με τη σειρά του θα οδηγούσε να αποκτήσουμε ένα μεγαλύτερο βαθμό βεβαιότητας για το αν ο Ξενοφών τους έγραψε ή όχι. Η αναγωγή του ιωνικού λεκτικού από αυτούς και άλλους μελετητές είτε κυρίως στα ακούσματα που είχε ο ιστορικός στο ταξίδι του στη Μ. Ασία και την παραμονή του εκεί για πέντε έξι χρόνια³⁰, είτε στη σχέση του ιστορικού με την Κοινή³¹, δεν

βιενναίος κώδικας (Vindob. phil. gr. 37) του 16ου αι. με τα ελάχιστα έργα του Ξενοφώντα αποδείχτηκε εξίσου πολύτιμος με τους άλλους. Για το όλο θέμα βλ. Reynolds - Wilson, σσ. 253 - 256.

²⁷ Βλ. P. Masqueray, ed. *Xénophon, Anabase*, (Budé), Paris 1930, σσ. 39 - 40.

²⁸ Όπως π.χ. ο Bornemann και ο Kühner.

²⁹ Όπως ο Chantraine στην έκδοση του *Οικονομικού*.

επαρκούσε πλέον. Και αυτό γιατί πολλούς από τους ιωνισμούς αποκλειόταν να τους άκουσε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, αλλά και γιατί αρκετοί δεν χρησιμοποιούνταν στην Κοινή.

Το 1966 ο H. R. Breitenbach δημοσιεύει το μνημειώδες άρθρο του στην *Realencyclopädie* για τον Ξενοφώντα, που αποτέλεσε σταθμό για τη μελέτη του έργου του³². Όσον αφορά το ανάγνικο λεκτικό ο μελετητής κατ'αλήγει στο συμπέρασμα πως αυτό έχει να κάνει με την τύχη της ζωής του ιστορικού και το χαρακτήρα του, αλλά κυρίως με την επαφή του και την ενασχόλησή του με τη μη αττική λογοτεχνία : τον Ηρόδοτο και την ιωνική *Περιήγηση*, το ιπποκρατικό έργο και την επιστημονική γραμματεία, που δεν ήταν γραμμένη στην αττική, όπως π.χ. το έργο του Προδίκου, του Ιππία, του Διογένη του Απολλωνιάτη κ.ά³³. Ιδιαίτερα κατέδειξε με ικανοποιητικά στοιχεία την επίδραση της *Περιήγησης* στην *Ανάβαση*, την οποία εστιάζει στο ύφος και τη γλώσσα (σε συγκεκριμένες λέξεις, φράσεις)³⁴. Ωστόσο, μόλο που ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου δηλ. επιχειρείται η σύνδεση γραμματειακού είδους και γλώσσας για τη δικαιολόγηση των ιωνικών τύπων, αποδεικνύεται ως ένας ικανοποιητικός τρόπος προσέγγισής τους, όμως δεν είναι πλήρες και συστηματικό, αφού περιστασιακά μόνο εφαρμόζεται από τον Breitenbach. Έτσι η πλήρης και λεπτομερής διερεύνηση και ερμηνευτική ανάλυση των παραγόντων που ενδεχομένως έπαιξαν ρόλο στη χρησιμοποίηση ιωνικών τύπων από την πλευρά του ιστορικού προέβαλε ως αναγκαία και αυτό ακριβώς επιδιώκει η παρούσα έρευνά μου. Η διερεύνηση τελικό στόχο έχει βέβαια να

³⁰ Η άποψη ότι το ιωνικό λεκτικό οφείλεται στην παραμονή του στη Μ. Ασία και κυρίως στην Ιωνία διατυπώθηκε από τους μελετητές από νωρίς, βλ. π.χ. F. Rosenstiel, *De Xenophontis historiae Graecae parte bis edita*, Jenae 1882, σσ. 50-51.

³¹ Ο Chantraine θεωρούσε τον ιστορικό προάγγελο της Κοινής, και σπληνιγμένος ακριβώς σε αυτόν τον παράγοντα διατήρησε αρκετό ιωνικό λεκτικό στην έκδοσή του του *Οίκονομικού*.

³² Βλ. H. R. Breitenbach, *Xenophon von Athen*, (Sonderdruck aus Pauly's *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd IX A2), Stuttgart 1966.

³³ Βλ. Breitenbach, σσ. 1898 -1899.

³⁴ Βλ. Breitenbach, σσ. 1649 - 1655.

διασφαλίσουμε ότι ο Ξενοφών έγραψε τους συζητούμενους ιωνικούς τύπους. Η διασφάλιση αυτή είναι αναγκαία για την παραγωγή ενός πιο αξιόπιστου κειμένου και πιο κοντινού στο αρχικό, που έγραψε ο Ξενοφών. Και καθώς προϋπόθεση για την αποκατάσταση ενός αξιόπιστου κειμένου αποτελεί η έρευνα της ξενοφώντειας γλώσσας, όπως δικαιολογημένα και έντονα υποστήριξε και ο Erbse³⁵, η μελέτη της χρήσης των ιωνικών τύπων καθίσταται επιτακτική και επείγουσα ιδιαίτερα για τους μελλοντικούς εκδότες. Και αυτό γιατί οι εκδότες, περισσότερο από κάθε άλλο μελετητή, έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη, όταν έχουν να αντιμετωπίσουν παραλλάσσουσες γραφές- ανάμεσα στις οποίες και ιωνικούς τύπους- να εξασφαλίσουν τον μεγαλύτερο βαθμό βεβαιότητας για τη γνησιότητα της γραφής που θα προτιμήσουν.

Παράμετροι του προβλήματος - Μέθοδος.

Για την εξέταση του θέματος στηρίχτηκα στην ιστορικο - φιλολογική μέθοδο. Όσον αφορά τους ιωνικούς τύπους, όπου το έκρινα αναγκαίο, παρακολούθησα την ιστορική διαδρομή τους προκειμένου να βεβαιωθώ για την ιωνικότητά τους ή να την τεκμηριώσω περισσότερο, όταν τα στοιχεία του χαρακτηρισμού τους από άλλους μελετητές ήταν ελλιπή ή λανθασμένα. Επίσης στην έρευνά μου για τη χρήση των ιωνικών τύπων έλαβα υπόψη μου δυο παράγοντες:

α) τα συμφραζόμενα.

Για να γίνει αντιληπτή η χρήση κάθε γλωσσικού τύπου, όπως και της γλώσσας γενικά, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα συμφραζόμενα. Αποτελούν καθοριστικό παράγοντα, γιατί εκεί αναδεικνύεται ο ρόλος και η λειτουργία του κάθε τύπου. Για το λόγο αυτό στην παρούσα εργασία προσπάθησα να ανιχνεύσω τη χρήση των ιωνικών τύπων στηριγμένη στα εκάστοτε συμφραζόμενα, τα οποία με αυτό τον τρόπο αποτέλεσαν ένα είδος ερμηνευτικού πλαισίου.

³⁵ Στην κριτική που άσκησε στους Hude και Peters για την έκδοσή τους της 'Ανάβ. βλ. H. Erbse, "Xenophontis Expositio Cyri (Anabasis)", *Gymnasium* 81 (1974), σσ. 429 - 431.

β) τη χειρόγραφη παράδοση.

Οι ιωνικοί τύποι σώζονται σε διαφορετικά και όχι στα ίδια χφφ τα οποία άλλοτε ανήκουν στη λεγόμενη καλύτερη παράδοση και άλλοτε όχι. Είναι δύσκολο όμως σε ένα μελετητή ή και έναν αναγνώστη να τους εντοπίσει, αφού, όπως είπα, ελάχιστοι εκδότες φρόντισαν να τους διατηρήσουν στα κείμενα των εκδόσεών τους. Από την άποψη αυτή οι εκδόσεις κυρίως της Οξφόρδης και της σειράς Budé, στο μεγαλύτερο μέρος τους, δεν προσφέρουν πολλά. Σε καλύτερο επίπεδο βρίσκονται, ως προς τη διατήρηση των ιωνικών τύπων, οι εκδόσεις της Λειψίας - Teubner, χωρίς ωστόσο να φτάνουν στο επίπεδο εκείνο που θα βοηθούσε τον εκάστοτε μελετητή να κάνει απρόσκοπτα τη δουλειά του. Έτσι συχνά κατέφυγα στην ανάγνωση των ίδιων των χειρογράφων από μικροταινίες, όποτε το έκρινα αναγκαίο και ιδιαίτερα, όταν από άλλες πηγές είχα μαρτυρίες για την ύπαρξη ιωνικών τύπων σε συγκεκριμένα χωρία, ενώ στο κείμενο και το κριτικό υπόμνημα δεν σημειωνόταν τίποτε.

Τα χφφ που διασώζουν το ξενοφώντειο έργο είναι αρκετά και ορισμένα δεν είναι σε καλή κατάσταση. Ο Persson, το 1915, γράφοντας την ιστορία του ξενοφώντειου κειμένου περιέγραψε τα ως τότε γνωστά χειρόγραφα για το κάθε ένα έργο χωριστά³⁶. Εξέτασε επίσης τους παπύρους που διέσωζαν σπαράγματα του έργου και την έμμεση παράδοση που αναφερόταν σε αυτό, και προσπάθησε αντιβάλλοντας κώδικες, παπύρους και έμμεση παράδοση να αποτιμήσει την αξία της χφφ παράδοσης.

Από τότε βέβαια νέα χφφ και παπυρικά ευρήματα³⁷ προστέθηκαν. Ο αμερικανός Jackson, το 1967, καταπιάστηκε και περιέγραψε το σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης των *Ἑλληνικῶν*³⁸, αλλά και τους παπύρους

³⁶ A. W. Persson, *Zur Textgeschichte Xenophons*, Lund 1915.

³⁷ Βλ. A. H. R. E. Paap, *The Xenophon Papyri*, Lugdunum Batavorum 1970, R. A. Pack, *The Greek and Latin literary Texts from Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor 21989, σσ. 89 - 90 (αρ. 1542-1566).

³⁸ D. F. Jackson, *The Manuscript History of Xenophon's Hellenica*, Diss., Indiana 1967. Ενδιαφέροντα στοιχεία έδειξε και η αντιβολή ενός κώδικα των *Ἑλληνικῶν*

τους³⁹, ενώ αργότερα ασχολήθηκε με τα κφφ των *Πόρων*⁴⁰. Και άλλοι επίσης μελετητές εντυφούν όλο και περισσότερο στη κφφ παράδοση του Ξενοφώντειου έργου και έχει αρχίσει έτσι να συγκεντρώνεται μια πλούσια και πολύτιμη σοδειά⁴¹. Καινούργιες όμως εκδόσεις που να στηρίζονται και να αξιοποιούν όλα αυτά τα νέα δεδομένα δεν έχουμε.

Στην εργασία μου έλαβα υπόψη όλα τα νέα στοιχεία που αφορούν τη χειρόγραφη παράδοση και τα παπυρικά ευρήματα, στο βαθμό που ήταν δυνατόν και απαραίτητο.

από τον W. J. Skasick, *Xenophon's "Hellenica" in Codex Vaticanus Graecus 1293*, Diss., Saint Louis 1973.

³⁹ D. F. Jackson, "The Papyri of Xenophon's Hellenica", *BASP* VI (1969), σσ. 45 - 52.

⁴⁰ D. F. Jackson, "The Manuscripts of Xenophon's Poroi", *Stud. Ital. Fil. Class.* VIII,2 (1990), σσ. 166 - 179.

⁴¹ Βλ. π.χ. E.A. Scholl, "The Manuscript Tradition of Xenophon's Apologia Socratis", *GRBS* XXXI (1989-1990), σσ. 313 -321, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

Α΄ ΚΛΙΣΗ

Αρσενικά ονόματα σε **-ης**

Γενική σε **-εω**

Στην ιωνική διάλεκτο τα πρωτόκλιτα αρσενικά ονόματα σε **-ης** σχηματίζουν τη γενική σε **-εω**¹, ενώ στην αττική διάλεκτο η αντίστοιχη κατάληξη είναι **-ου**², π.χ. *δεσπότης, δεσπότηεω* (ιων.), *δεσπότηου* (ατ.), *Μιλτιάδης, Μιλτιάδεω* (ιων.), *Μιλτιάδου* (ατ.) κλπ.

Ο Ξενοφών ακολουθεί την αττική κλίση στη γενική των ουσιαστικών αυτών. Στην *Κύρου Παιδεία* I 2.1 και I 6.9 ορισμένα χειρόγραφα όμως παραδίδουν τον ιωνικό τύπο της γενικής.

¹ Σύμφωνα με τις ιωνικές επιγραφές και τα κείμενα της ιωνικής γραμματείας. Για την παρουσία του τύπου στις ιωνικές επιγραφές βλ. E. Nachmanson, *Laute und Formen der Magnetischen Inschriften*, Uppsala 1903, σ. 119, A. Scherer, *Zur Laut- und Formenlehre der milesischen Inschriften*, Diss., München 1934, σ. 44, B. Bondesson, *De Sonis et Formis Titulorum Milesiorum Didymaeorumque*, Diss., Lundae 1936, σ. 85. Οι αρχαίοι γραμματικοί σημειώνουν τη χρήση της γενικής σε **-εω** από Ίωνες και ποιητές: Ηρωδιαν. II 313, 4 f. *οί Ίωνες και οί ποιηταί τας εἰς -ου ληγούσας γενικάς ἀπό τῶν εἰς -ης εὐθειῶν γινομένας διὰ τοῦ -εω προφέρουσιν οἶον Ξέρξης Ξέρξεω, Ἀτρείδης Ἀτρείδου Ἀτρείδεω*· για τη διαφορά στον τόνο βλ. στον ίδιο I 408,19: *αἱ διὰ τοῦ -εω γενικαί ἰωνικαί, εἰ μὲν ἀπό βαρυτόνων κοινῶν γενικῶν ᾧσι, προπαροξύνονται... εἰ δὲ ἀπό περισπωμένων κοινῶν γενικῶν ᾧσι, παροξύνονται οἶον... Θαλῆς Θαλοῦ... τοῦ Θαλέω κ.ά., Γρηγ. Κορ. 383 κ.ε., Χοιροβ. 143, 6. Γενικά για τη γενική σε **-εω** βλ. R. Kühner-F. Blass, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Bd. I, Hannover 1890-1892, σ. 379, H.W. Smyth, *The Sounds and Inflections of the Greek Dialects*, vol. I: *Ionian*, Hildesheim-New York 1974 (=Oxford 1894), σσ. 342-351, A.Thumb-A. Scherer, *Handbuch der griechischen Dialekte*, II, Heidelberg 1959, σ. 269, 2α, C.D. Buck, *The Greek Dialects, Grammar Selected Inscriptions, Glossary*, Chicago-London³ 1965 (=1955), σ. 38, L.R. Palmer, *The Greek Language*, London-Boston 1980, σ. 62.*

² Σύμφωνα με τις αττικές επιγραφές, βλ. K. Meisterhans - E. Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften*, Hildesheim- New York 1971(=Berlin³1900), σ.119, σημ. 1088.

1. Κύρου Παιδεία I 2.1

Καμβύσεω

Πατὸς μὲν δὴ ὁ Κῦρος λέγεται γενέσθαι **Καμβύσου** (v.1. **Καμβύσεω**) Περσῶν βασιλέως · ὁ δὲ Καμβύσης οὗτος τοῦ Περσειδῶν γένους ἦν · οἱ δὲ Περσεῖδαι ἀπὸ Περσέως κληίζονται · μητρὸς δὲ ὁμολογεῖται Μανδάνης γενέσθαι · ἡ δὲ Μανδάνη αὕτη Ἀστυάγους ἦν θυγάτηρ τοῦ Μήδων γενομένου βασιλέως .

Τη γραφή *Καμβύσεω* παραδίδουν οι περισσότεροι, αλλά όχι και οι καλύτεροι κώδικες³. Ἐτσι την αποδέχτηκαν ορισμένοι εκδότες του περασμένου αιώνα⁴, ενώ στη δική μας εποχή όχι μόνο δεν την υιοθέτησαν, αλλά την αγνόησαν τελείως⁵.

Την ίδια γραφή, *Καμβύσεω*, παραδίδει και η Σούδα στο λήμμα *Κῦρος*, το οποίο ως ένα σημείο είναι κατά λέξη παράθεμα -υπάρχουν ελάχιστες παραλείψεις- του παραπάνω χωρίου. Συγκεκριμένα διαβάζουμε στη Σούδα: *Κῦρος ὁ βασιλεύς, πατὸς μὲν δὴ λέγεται γενέσθαι Καμβύσεω Περσῶν βασιλέως. Ὁ δὲ Καμβύσης οὗτος τοῦ Περσειδῶν γένους, οἱ δὲ Περσεῖδαι ἀπὸ Περσέως κληίζονται · μητρὸς δὲ Μανδάνης ἦν δὲ ἡ*

³ Βλ. π.χ. το κριτικό υπόμνημα του Marchant, όπου σημειώνει: *Καμβύσου* DG: *Καμβύσεως* A: *Καμβύσεω* cet. Επομένως, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο εκδότης, τη γραφή *Καμβύσεω* παραδίδουν οι περισσότεροι και καλύτεροι κώδικες, συγκεκριμένα πέντε (5) από τους οκτώ (8), αν και νομίζω ότι στους πέντε (5) κώδικες πρέπει να προσμετρηθεί ένας (1) ακόμη, ο κώδικας A (=Parisinus gr. 1635), του οποίου η φανερά λανθασμένη γραφή *Καμβύσεως*, είναι προφανές ότι πρέπει να συσχετισθεί με την ορθή γραφή *Καμβύσεω*. Στις νεότερες όμως εκδόσεις η αξιολόγηση και η κατάταξη έχει αλλάξει. Σύμφωνα με τους εκδότες Gemoll-Peters και Bizos, η πρώτη και καλύτερη οικογένεια είναι η γ. Σε αυτή ανήκει ο D (=Bodleianus Canon. gr. 39), που παραδίδει τη γραφή *Καμβύσου*. Στην ίδια οικογένεια οι εκδότες ταξινομούν και τον κώδικα W (=Vaticanus gr. 129) και μάλιστα ως τον καλύτερο, ο οποίος επίσης παραδίδει τον αττικό τύπο *Καμβύσου*, όπως διαπίστωση από προσωπική ανάγνωση σε μικροταινία, καθώς οι εκδότες σιωπούν στο σημείο αυτό. Αντίθετα ο G (=Guelferbytanus Aug. fol. 71, 19), στον οποίο επίσης υπάρχει η γραφή *Καμβύσου*, ταξινομείται στη δεύτερη οικογένεια, την z. Αλλά, όπως σημειώνει ο Bizos, ο G στο α' βιβλίο συμβαδίζει με την πρώτη (=γ) οικογένεια. Κατά συνέπεια η γραφή *Καμβύσου* παραδίδεται από τα καλύτερα κφφ, ενώ η γραφή *Καμβύσεω* από τα περισσότερα.

⁴ Όπως π.χ. οι Porro και Bornemann. Ο πρώτος μάλιστα εξηγεί ότι τον αποδέχτηκε και για το λόγο ότι τον παραδίδει η κφφ παράδοση, αλλά και γιατί υπάρχει στο λ. *Κῦρος* της Σούδας. Αντίθετα ο Dindorf τον απορρίπτει, γιατί πιστεύει ότι τον εισήγαγαν αντιγραφείς, όπως και τον τύπο Ἀστυάγεω.

⁵ Π.χ. ο Marchant, οι Gemoll-Peters, ο Bizos. Οι δυο τελευταίοι αποσιωπούν τον τύπο *Καμβύσεω* και στο κριτικό υπόμνημά τους.

Μανδάνη Ἀστυάγους θυγάτηρ τοῦ Μήδων γενομένου βασιλέως⁶. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἔμμεση παράδοση θεωρεῖται ἐγκυρη, ὅταν περιλαμβάνει αὐτούσια παραθέματα. Με τὰ δεδομένα αὐτά ἡ γραφή *Καμβύσεω* ενός μέρους τῆς χειρόγραφης παράδοσης αποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία, τὴν ὁποία εἶναι δύσκολο νὰ παραβλέψουμε καὶ ἔτσι ἀπαιτεῖται νὰ ἐξετάσουμε ἀν τὸν τύπο *Καμβύσεω* τὸν ἔγραψε ὁ Ξενοφῶν ἢ πρόκειται γιὰ νόθο τύπο.

Καταρχὰς ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἰωνικός τύπος τῆς γενικῆς σε -εω δὲν ἀπαντᾷ στους ἀττικούς ρήτορες καὶ κωμικούς. Ἐμφανίζεται μόνο σε δυο ἀττικούς συγγραφείς, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸ Θουκυδίδη, οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστοί γιὰ τὶς ἀποκλίσεις τους ἀπὸ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο: διαβάζουμε *Θαλέω* στὸν πρῶτο⁷, *Πύθεω* καὶ *Τήρεω* στὸ δεύτερο⁸. Ἀξιοπρόσεκτη, ἀν καὶ μοναδική, εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ἰωνικοῦ τύπου σε ἀττικὴ ἐπιγραφή τῆς κλασικῆς ἐποχῆς: σε ἓναν κατάλογο ἐξορίστων ἀπὸ τὴ Θάσο διαβάζουμε *Ἡρακλείδεω*⁹. Ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς παραπάνω περιπτώσεις ἀφοροῦν ξένα, μὴ ἀττικά, κύρια ὀνόματα: *Καμβύσης*, *Τήρης*, *Πύθης*, *Θαλῆς*, *Ἡρακλείδης*. Εἰδικοὶ μελετητὲς ἐξέφρασαν τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἰωνικὴ γεν. σε-εω διατηρεῖται στὴν ἀττικὴ διάλεκτο σε δυο περιπτώσεις: α) σε ἰωνικά κύρια

⁶ Ἀλλὰ σε συμφωνία με τὸν Ξενοφῶντα βρίσκεται ἡ Σούδα, καὶ μάλιστα χωρὶς καμία παράλειψη, καὶ στὸ υπόλοιπο μέρος τῆς ἰδίας παραγράφου :

Ξενοφῶν
 Φῦναι δὲ ὁ Κῦρος λέγεται καὶ ἄδεται
 ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων εἶδος
 μὲν κάλλιστος, ψυχὴν δὲ
 φιλανθρωπότατος καὶ φιλομαθέστατος
 καὶ φιλοτιμώτατος, ὥστε πάντα μὲν
 πόνον ἀνατιλῆναι, πάντα δὲ κίνδυνον
 ὑπομεῖναι τοῦ ἐπανεῖσθαι ἔνεκα.

Σούδα
 Φῦναι δὲ ὁ Κῦρος λέγεται καὶ ἄδεται
 ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων εἶδος
 μὲν κάλλιστος, ψυχὴν δὲ
 φιλανθρωπότατος καὶ φιλομαθέστατος
 καὶ φιλοτιμώτατος, ὥστε πάντα μὲν
 πόνον ἀνατιλῆναι, πάντα δὲ κίνδυνον
 ὑπομεῖναι τοῦ ἐπανεῖσθαι ἔνεκα.

Ἀπὸ το σημεῖο ὁμως αὐτό μέχρι τὸ τέλος τοῦ λήμματος ἡ Σούδα διαφοροποιεῖται.

⁷ Πολ. 600 α.

⁸ II 29 καὶ ἐπίσης *Τύρεω* II 67.95. Τα ἀρχαία σχόλια (C. Hude, ed. *Scholium in Thucydidem ad optimos codices collata*, New York 1973 (=1927), σ. 21 πληροφροῦν: *Πύθεω* · ὁ Πύθης, τοῦ Πύθεω ἰωνικῶς. Πβ. O. Diener, *De sermone Thucydidis, quatenus cum Herodoto congruens differat a scriptoribus Atticis*, Diss., Lipsiae 1889, σ. 6, καὶ Porro, στὸ ἴδιο χωρίο τῆς ἐκδοσῆς του.

⁹ IG II/III 2 33 B 19, (γύρω στὸ 400 π.Χ.) Πβ. Meisterhans - Schwyzer, σ. 120. Νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ Θάσος ὡς ἀποικία τῆς Πάρου γλωσσικὰ ἀνήκει στὴν ἰωνικὴ περιοχὴ γιὰ τὸ θέμα αὐτό βλ. Buck, σ. 10.

ονόματα β) σε κύρια ονόματα που πέρασαν στην αττική διάλεκτο μέσα από ιωνική πηγή¹⁰. Η άποψη αυτή αποδεικνύεται βάσιμη, ως προς τὴν πρώτη περίπτωση, στον Πλάτωνα : πρόκειται για κύριο όνομα Ἴωνα, δηλ. του Θαλή του Μιλησίου · το ίδιο ισχύει και για το Θουκυδίδη, όσον αφορά το όνομα Πύθης, ο φορέας του οποίου κατάγεται από τα Ἄβδηρα, αποικία της ιωνικής πόλεως Τέω¹¹. Ωστόσο, επειδή ο Θουκυδίδης αναφέρει τις δυο ιωνικές γενικές των κυρίων ονομάτων μέσα στο ίδιο χωρίο, πρέπει μάλλον να είναι κοινός και ο λόγος της απόκλισής του από την αττική διάλεκτο. Η δεύτερη περίπτωση, δηλ. να πέρασαν τα ονόματα σε αυτόν με τον ιωνικό τύπο τους μέσα από ιωνική πηγή, φαίνεται να καλύπτει περισσότερο το Θουκυδίδη. Η ιωνική πηγή κατά πάσα πιθανότητα είναι ο Ηρόδοτος, καθώς εμφανίζει ομοιότητες με αυτόν¹².

Στον Ξενοφώντα είναι φανερό ότι η πρώτη από τις δυο περιπτώσεις δεν καλύπτει τον τύπο *Καμβύσεω*, αφού πρόκειται για όνομα Πέρση. Η δεύτερη περίπτωση δεν είναι εύκολο να πει κανείς αν ισχύει για το συγκεκριμένο τύπο, γιατί δεν είναι ξεκάθαρο αν ο Ξενοφών ακολούθησε εδώ μια ιωνική πηγή ή όχι. Έτσι με τον Ηρόδοτο π.χ., ενώ εμφανίζει ορισμένες ομοιότητες, ανάμεσα στις οποίες και γλωσσική σύμπτωση στον τύπο *Καμβύσεω*¹³, παρουσιάζει αντίστοιχα και διαφορές, όπως το ιωνικό ρ. *κλιζονται*, ρήμα που δεν απαντά στον Ηρόδοτο. Επειδή το ρ. *κλιζονται* θα μας απασχολήσει παρακάτω, αξίζει να σημειώσω πως η κφ παράδοση το παραδίδει στο παραπάνω χωρίο με αυτόν τον τύπο, δηλ. τον ιωνικό, χωρίς διακυμάνσεις¹⁴ · οι περισσότεροι εκδότες όμως το αναγράφουν με τον αττικό τύπο του, δηλ. *κλήζονται*¹⁵.

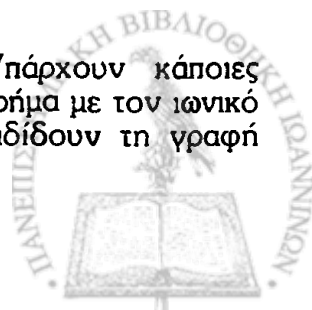
¹⁰ Βλ. Kühner-Blass I, σ. 387, 10, Smyth, σ. 351.

¹¹ Για την κατάταξη των Αβδέρων στην ιωνική, γλωσσικά, περιοχή βλ. Smyth, σ. 12.

¹² Ηροδ. VII 137 ... ὑπὸ Σιτάλκεω τοῦ Τήρεω Θρηίκων βασιλέος καί ... τοῦ Πυθέω ἀνδρὸς Ἄβδηρίτεω. Για άλλες ομοιότητες με τον Ηρόδοτο βλ. Porro στο σχετικό χωρίο της έκδοσής του.

¹³ Στον Ηρόδοτο το όνομα Καμβύσης στη γενική ενικού απαντά μόνο στον ιωνικό τύπο, *Καμβύσεω* : I 46, 73, 111, 122, 124, 207, III 69, VII 2.

¹⁴ Για τον ιωνικό χαρακτήρα του ρήματος βλ. Smyth, σ. 250. Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις που εντείνουν την πιθανότητα ο ιστορικός να έγραψε το ρήμα με τον ιωνικό τύπο : α) το γεγονός ότι όλα τα κφ, χωρίς εξαίρεση, παραδίδουν τη γραφή

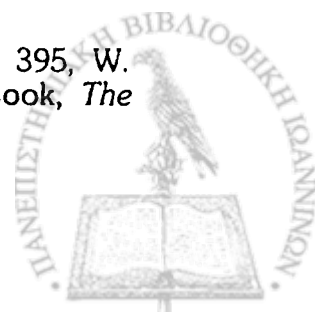

Οι διάφοροι μελετητές μέχρι πρόσφατα δεν είχαν ενιαία άποψη για το ζήτημα των πηγών του ιστορικού στο συγκεκριμένο χωρίο που εξετάζουμε, όπως και γενικά για τις πηγές του στην *Κύρου Παιδεία*. Η άποψη, που κυριάρχησε για τις πηγές του γενικά στο έργο αυτό, ήταν ότι στην ουσία δεν υπάρχουν πηγές ή ότι το πολύ-πολύ να χρησιμοποιήσει ελάχιστα τον Ηρόδοτο και τον Κτησία, γιατί το συγκεκριμένο έργο του Ξενοφώντα αποτελεί μυθοπλασία, χωρίς στοιχεία ιστορικής αλήθειας¹⁶.

κλιζονται, γραφή που μετά τον 4ο αι. π.Χ. δεν είχε έδαφος συντήρησης, όπως αναφέρω στην αμέσως παρακάτω υποσημείωση, β) το ότι χρησιμοποιείται και από τον Αρριανό ο ιωνικός τύπος του ρήματος, καθώς ο Αρριανός σύμφωνα με το Φώτιο, Βιβλ. 58, 52 (21), *ισχνός δὲ τὴν φράσιν ἐστὶ καὶ μιμητὴς ὡς ἀληθῶς Ξενοφώντος* (Ἄναβ. 7. 7. 3, 7. 13. 1, Ἰνδ. 1.6.2, 3.29.9, 42.3)· πβ. H. R. Grundmann, *Quid in elocutione Arriani Herodoto debeatur*, Berlin 1884, σσ. 4-12. A. Boehner, *De Arriani dicendi genere*, Diss., Erlangae 1885, σσ. 1-2. Τέλος αξίζει να σημειωθεί πως το ρήμα είναι ποιητικό και χρησιμοποιείται με την ιωνική μορφή, ενώ χρησιμοποιείται εξαιρετικά σπάνια στην πεζογραφία (βλ. W. Veitch, *Greek Verbs Irregular and Defective*, Hildesheim 1967 (= Oxford 41879), λ. κλιζω), και έτσι το πλέον πιθανό είναι να το χρησιμοποιήσει και Ξενοφών με την ποιητική - ιωνική του μορφή.

¹⁵ Εξάιρεση αποτελούν ο Porro και ο Bornemann που διατήρησαν τον ιωνικό τύπο. ἴσως στο σημείο αυτό να απαιτούνται κάποιες διευκρινίσεις για τον τύπο κλιζονται αναφορικά με το μεταχαρακτηρισμό του στη μικρογράμματη γραφή. Ο τύπος αυτός σε χφφ μεγαλογράμματος ρυθμού θα ήταν γραμμένος με τη μορφή ΚΛΗΖΟΝΤΑΙ που κατά τη διαδικασία του μεταχαρακτηρισμού του θα μπορούσε να μεταγραφεί με τη μορφή κλιζονται, με το ι δηλ. προσγεγραμμένο, ή κλήζονται, με το ι δηλ. υπογεγραμμένο. Το κλιζονται θα μπορούσε πρώτα πρώτα να προέλθει από απλή μηχανική αντιγραφή. Αν όμως ο αντιγραφέας γνώριζε τη διαφορετική προφορά (και γραφή) του συμπλέγματος των φωνηέντων η από την ιωνική και την αττική διάλεκτο, δηλ. ως χωριστών φωνηέντων στην ιωνική και ως διφθόγγου (καταχρηστικής) στην αττική, τότε το ΚΛΗΖΟΝΤΑΙ των χφφ θα το μετέγραφε με τη μορφή κλιζονται, εφόσον διέβλεπε ιωνικό χρωματισμό, και κλήζονται στην περίπτωση αττικού χρωματισμού. Ότι η αττική διάλεκτος την κλασική περίοδο συναιρεί τα συμπλέγματα που περιέχουν φωνήεν και ι, όπως π.χ. κλήις, πατρώιος κλπ., το αντλούμε πρωτίστως από τις αττικές επιγραφές· για σχετικές πληροφορίες βλ. Threatte I, σ. 412 (για τη συναίρεση), σσ. 368-377 (για τη συμπεριφορά της αττικής διαλέκτου προς το ηι τη μετακλασική περίοδο ως τη ρωμαϊκή· ως σημειωθεί πως το ηι τρέπεται σε ει στις αττικές επιγραφές από το 350 π.Χ. ως το 200 π.Χ.), σσ. 370-371 (για το ρ. κλιζω). Αν εδώ η γραφή κλιζονται όλων των χφφ είναι προϊόν μηχανικής αντιγραφής ή αντίθετα συνειδητής δεν μπορούμε να το πούμε με βεβαιότητα. Η πιθανότητα της μηχανικής αντιγραφής αποδυναμώνεται μάλλον, αν λάβουμε υπόψη μας ότι και το ρ. ληίζομαι - της ίδιας κατηγορίας, όσον αφορά το μεταχαρακτηρισμό - απαντά σε όλα τα χφφ στον Ξενοφώντα (Ἄναβ. VII 5.13) με τον ιωνικό τύπο· το ρ. ληίζομαι είναι επίσης ποιητικό και εξαιρετικά σπάνιο στην πεζογραφία. Παρουσιάζει μάλιστα ενδιαφέρον το γεγονός ότι και στο Θουκυδίδη το ρήμα, ιδιαίτερα στην ενεργ. φωνή, στα περισσότερα χφφ διασώζεται με τους ιωνικούς τύπους.

¹⁶ Π.χ. ο É. Delebecque, *Essai sur la vie de Xénophon*, Paris 1957, σ. 395, W. Higgins, *Xenophon the Athenian*, Albany, New York 1977, σ. 44, J.M. Cook, *The Persian Empire*, New York 1983, σσ. 20-21.

Ωστόσο, παράλληλα, άλλοι επιστήμονες εξέταζαν την *Κύρου Παιδεία* συγκριτικά με επίσημα κείμενα σφηνοειδών επιγραφών της Ανατολής¹⁷, ενώ ιρανολόγοι έφερναν στο φως κοινά θεματικά στοιχεία της *Κύρου Παιδείας* και της Περσικής επικής και λαϊκής παράδοσης¹⁸. Τα πράγματα, νομίζω, αποκατέστησε σε ικανοποιητικό βαθμό ο Hirsch που σε ιδιαίτερο κεφάλαιο της ενδιαφέρουσας εργασίας του μίλησε για τις πηγές του Ξενοφώντα στην *Κύρου Παιδεία*¹⁹. Σύμφωνα με τα πορίσματα αυτού του κεφαλαίου ο ιστορικός δεν επινόησε το περιεχόμενο του έργου αυτού, ολόκληρο ή ενμέρει, όπως υποστηριζόταν, αλλά χρησιμοποίησε αληθινές πληροφορίες για τον Κύρο και την Περσία αντλώντας από τρεις κατηγορίες πηγών: α) από γραπτές ιστορικές ελληνικές πηγές (Ηρόδοτο, Κτησία και ίσως Αντισθένη), β) από τη βαρβαρική προφορική παράδοση, γ) από την προσωπική του εμπειρία στην Περσική αυτοκρατορία²⁰.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα για τις πηγές του ιστορικού γενικά στο έργο του *Κύρου Παιδεία*, ο προσδιορισμός των πηγών στο συγκεκριμένο χωρίο που μας απασχολεί δεν μπορεί παρά να γίνει σε νέα βάση. Επειδή ο τύπος *Καμβύσεω* απαντά σε ένα χωρίο (§1), το οποίο αποτελεί μια ενότητα με θέμα την καταγωγή του Κύρου, ο προσφορότερος δρόμος για τον εντοπισμό των όποιων πηγών του Ξενοφώντα εδώ φαίνεται να είναι η εξέταση όλων των στοιχείων της ενότητας συγκριτικά με τις ελληνικές και περσικές πηγές.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Το θέμα που πραγματεύεται εδώ ο συγγραφέας είναι η καταγωγή του Πέρση βασιλιά Κύρου. Μας την παρουσιάζει πολύ υψηλή, αφού ως γονείς του αναφέρει τη Μανδάνη, κόρη του Μήδου βασιλιά Αστυάγη, και τον Καμβύση, Πέρση βασιλιά. Την

17 Βλ. F.H. Weissbach, λ. "Kyros", *RE* suppl. IV (1924), στ. 1140-1141, Breitenbach, στ. 1709, ο οποίος παρόλα αυτά υποστηρίζει πως τα όποια στοιχεία για τον Κύρο ή την Περσία ο Ξενοφών τα άντλησε μόνο έμμεσα, δηλ. μέσω των ελληνικών του πηγών.

18 Βλ. π.χ. W. Knauth, *Das altiranische Fürstenideal von Xenophon bis Ferdousi*, Wiesbaden 1975, σ. 21 κ.ε.

19 S. Hirsch, *The Friendship of the Barbarians*, Hanover, London 1985, κεφ. 4 "The Cyropaedia and History", σσ. 61-97.

20 Βλ. Hirsch, σσ. 68-69.

ίδια εκδοχή για τα πρόσωπα και τα ονόματα των γονέων του Κύρου έχει και ο Ηρόδοτος I 107, ο οποίος όμως διαφοροποιείται ως προς τη θέση του Καμβύση : τον εμφανίζει να προέρχεται από καλό σπίτι— *έοντα αγαθῆς οἰκίης*— αλλά να είναι κατώτερος από έναν Μήδο της μεσαίας τάξης²¹.

Σε διαφορετικό νήμα παράδοσης για τα πρόσωπα και τα ονόματα των γονέων του Κύρου μας οδηγεί ο Νικόλαος Δαμασκηνός *FGrHist* 90 F 66.3 : πατέρας του είναι ο *Ἀτραδάτης*, ο οποίος *ἐλήϊστευεν ὑπὸ πενίας*, και μητέρα του η *Ἀργόστη*, η οποία *αἰπολοῦσα ἔζη*. Η ταπεινή ή καλύτερα η απομυθοποιημένη εκδοχή της καταγωγής του Κύρου δεν θα μετρούσε σοβαρά για μας, αφού πρόκειται για πληροφορία μεταγενέστερου συγγραφέα · επειδή όμως ως πιθανή πηγή του Νικολάου Δαμασκηνού στο σημείο αυτό φέρεται ο Κτησίας²², αποκτά ως πληροφορία ιδιαίτερη βαρύτητα διότι : α) δείχνει ότι ο Ξενοφών παρόλο που πρέπει να γνώριζε τον Κτησία και το έργο του δεν τον χρησιμοποιεί εδώ ως πηγή²³, β) προιδεάζει μάλλον για την τακτική του Ξενοφώντα να επιλέγει ανάμεσα από τις διάφορες πιθανές πηγές του.

Από τα λοιπά στοιχεία που παραθέτει ο Ξενοφών για την καταγωγή του Κύρου στο εδάφιο, που εξετάζουμε, ξεχωρίζουν οι συγγενικές σχέσεις του πατέρα του, του Καμβύση: η γενιά του κρατούσε από τους Περσείδες που κατάγονταν από τον Περσέα ²⁴. Η γενεαλογική όμως σύνδεση του

²¹ Για τη σχέση του Ξενοφώντα με τον Ηρόδοτο βλ. ακόμη B. Due, *The Cyropaedia, Xenophon's Aims and Methods*, Copenhagen 1989, σσ. 117-120.

²² Βλ. R. Laqueur, λ. "Νικόλαος Δαμασκηνός", *RE* XVII 1 (1936), σσ. 375, 383-384, 386. Πβ Due, σσ. 137-139.

²³ Ο Ξενοφών πρέπει να γνώριζε το έργο του Κτησία, σύμφωνα με την πληροφορία που δίνει ο ίδιος στην *Ἀνάβ.* I 8.26: *ὡς φησι Κτησίας ὁ ἰατρός, <ὅς> καὶ ἰάσασθαι αὐτὸς τὸ τραῦμά φησι*, όπως και § 27: *ὁπόσοι μὲν τῶν ἀμφὶ βασιλέα ἀπέθνησκον Κτησίας λέγει παρ' ἐκείνῳ γὰρ ἦν*. Πβ. και Πλούταρχο *Ἄριστ.* 13.6: *ὁ γὰρ Ξενοφῶν ἠπίστατο συνδιατρίβοντα βασιλεῖ Κτησίαν · μέμνηται γὰρ αὐτοῦ καὶ τοῖς βιβλίοις τούτοις ἐντετυχῶς δῆλός ἐστιν*.

²⁴ Η γενεαλογική σύνδεση του Περσέα με τους Πέρσες ίσως να έχει την αρχή της στην ετυμολογική συγγένεια των δυο λέξεων · ανάλογη περίπτωση αποτελεί η προέλευση της ονομασίας των Μήδων από την "Αθηναία" Μήδεια (Ηρόδ. VII 62). Πβ. E. Kuhnert, λ. *Περσεὺς* in W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. III, 2, Hildesheim 1965 (= Leipzig 1902-1909), σ. 1991. Η αναγωγή της συγγένειας σε κάποιο πρόσωπο με βάση την "ετυμολογία", ήταν συχνό φαινόμενο στους Έλληνες, υποστηρίζει ο Bizos στην *ἑισαγωγή του στην Κύρου Παιδεία*, σ. IX.

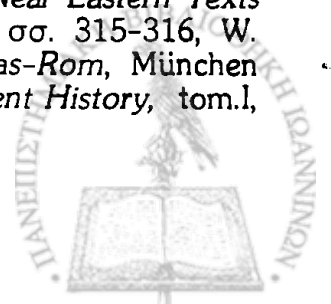
Περσέα με τους Πέρσες υπάρχει και στον Ηρόδοτο VII 61²⁵ και την ίδια πληροφορία έδινε και ο Ελλάνικος, σύμφωνα με το Στέφανο Βυζάντιο: 'Αρταία' περσική χώρα, ἦν ἐπόλισε Πέρσης ὁ Περσέως καὶ Ἀνδρομέδας' Ελλάνικος ἐν Περσικῶν α̅. Ως πιθανές πηγές, λοιπόν, του Ξενοφώντα στο θέμα της καταγωγής των Περσών από τον Περσέα θα μπορούσαν να είναι τόσο ο Ηρόδοτος, όσο και ο Ελλάνικος, εκτός και αν υποθέσει κανείς πως το συγκεκριμένο θέμα ήταν πολύ γνωστό και επομένως δεν το αγνοούσε ο Ξενοφών²⁶. Η σύνδεση του Καμβύση με το γένος των Περσείδων δεν διασταυρώνεται από άλλη πηγή.

Το θέμα της καταγωγής του Κύρου δεν είναι δυνατόν να το διερευνήσει κανείς περισσότερο στις ελληνικές πηγές λόγω έλλειψης στοιχείων, καθώς από τους ίωνες λογογράφους, που έγραψαν περσική ιστορία δεν σώζεται σχεδόν τίποτε. Αλλά, σύμφωνα με όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, η εξέταση πρέπει να συνεχιστεί και προς την περσική πλευρά, προκειμένου να υπάρξει μια πλήρης εικόνα των πηγών του ιστορικού στο εξεταζόμενο χωρίο. Σημαντική βοήθεια, από την άποψη αυτή, μπορούν να δώσουν τα επίσημα περσικά κείμενα των σφηνοειδών επιγραφών. Πράγματι στην επονομαζόμενη επιγραφή "Κύλινδρος του Κύρου", όπου μιλά ο ίδιος ο Κύρος, ο τελευταίος αναφέρεται στην καταγωγή του με τα εξής λόγια: "είμαι ο Κύρος, ο βασιλιάς του κόσμου... γιος του Καμβύση, του μεγάλου βασιλιά, βασιλιά του Anshan, εγγονός του Κύρου, του μεγάλου βασιλιά, βασιλιά του Anshan..."²⁷. Ο Ξενοφών επιβεβαιώνεται, επομένως, ως προς τη θέση του πατέρα του Καμβύση, δηλ. στο σημείο όπου διαφωνούσε με τον Ηρόδοτο και τον Κτισία.

25 Ο Ηρόδοτος μάλιστα έχει περισσότερες λεπτομέρειες. Υπόμνηση του γεγονότος υπάρχει και στο VII 150, όπου ο Ηρόδοτος εμφανίζει τον Ξέρξη να θέλει να εκμεταλλευτεί το γεγονός, όταν προσπαθεί να πείσει με απεσταλμένο του τους Αργείους να μη τον αντιμετωπίσουν ως εχθρό στο πεδίο της μάχης, καθώς έχουν κοινό αρχηγό, τον Περσέα.

26 Από τους συγχρόνους του μόνον ο Πλάτων 'Αλκιβ. 120e ανάγει την καταγωγή των Αχαιμενιδών (Περσών) στον Περσέα.

27 Για τη μετάφραση της επιγραφής βλ. J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, New Jersey 1955, σσ. 315-316, W. Arend, *Geschichte in Quellen I, ALTERTUM, Alter Orient-Hellas-Rom*, München 1965, σσ. 104-105 (92), L. Cohn-Haft, *Source Readings in Ancient History*, tom.I, *The Ancient Near East and Greece*, New York 1965, σσ. 278 κ.ε.

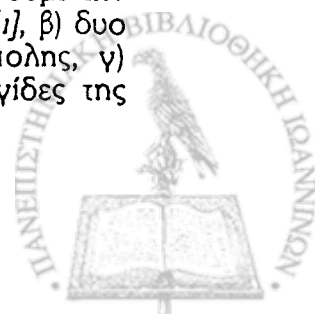

Προβάλλει ωστόσο ένα βασικό ερώτημα εδώ: Θα μπορούσε ο ιστορικός να γνωρίσει το περιεχόμενο αυτού του κειμένου που ήταν γραμμένο σε σφηνοειδή γραφή; Τη γνωριμία του Ξενοφώντα με το κείμενο αυτό απευθείας από το πρωτότυπο πρέπει μάλλον να την αποκλείσουμε, αφού είναι γνωστό πως στην αρχαία Ανατολή η γραφή αποτελούσε ξεχωριστό προνόμιο μιας κοινωνικής τάξης, των ιερέων, και κατά συνέπεια η γνώση της ήταν αυστηρά περιορισμένη²⁸. Αμφίβολη είναι και η περίπτωση να εξασφάλισε ο ιστορικός κάποια επαφή με το κείμενο μέσω διερμηνέα²⁹, ενώ αντίθετα το ενδεχόμενο να το γνώρισε από μετάφραση θα μπορούσε κανείς να μην το απορρίπτει, έστω κατ'αρχήν. Και αυτό, επειδή τελευταία υποστηρίζεται πειστικά ότι περσικά επίσημα κείμενα μεταφράστηκαν και στην ελληνική γλώσσα³⁰. Η εκδοχή της γνωριμίας μέσω μετάφρασης δεν θα πρέπει να αμφισβητείται, επειδή ο

²⁸ Βλ. F. Dornseiff, *Das Alphabet in Mystik und Magie*, Leipzig, Berlin 1977 (=1925), σσ. 2-3.

²⁹ Ο Ξενοφών πληροφορεί ότι κατέφυγε σε διερμηνέα, όταν υπήρξε ανάγκη να συνεννοηθεί με Πέρσες στην *Ἀνάβ.* IV 5. 10: *ὁ δ' ἑρμηνεύς εἶπεν περσιστί* και §34: *ἀνθρώπων τὸν κώμαρχον διὰ τοῦ περσίζοντος ἑρμηνέως*. Ο ιστορικός επομένως δεν γνώριζε την περσική γλώσσα και το ίδιο μπορεί κανείς να συμπεράνει και για τη σφηνοειδή γραφή (ακκαδική), η γνώση της οποίας, όπως ήδη ανέφερα, ήταν περιορισμένη.

³⁰ Οι Πέρσες ηγεμόνες από νωρίς χρησιμοποίησαν μεταφράσεις για να επικοινωνούν με τους ποικιλόγλωσσους υπηκόους τους. Τα επίσημα κείμενά τους γράφονταν παράλληλα σε τρεις διαφορετικές γλώσσες, την αρχαία περσική, την ελαμιτική και την ακκαδική ήδη από το 519 π.Χ., ενώ αντίγρατά τους βρέθηκαν επίσης στην αραμαϊκή και στην αιγυπτιακή (περίπτωση της σφηνοειδούς επιγραφής του Behistun), βλ. σχετικά Cook, σσ. 12-13, 19. Ο M.A. Dadamaev, *Persien unter den ersten Achämeniden* (V Jahrhundert v. Chr.), μετ. H.D. Pohl, Wiesbaden 1976, σσ. 123-124, υποστήριξε ότι το κείμενο της επιγραφής του Behistun μεταφράστηκε επίσης στα ελληνικά και ότι διαδόθηκε ευρύτερα από τους Έλληνες των Μικρασιατικών πόλεων, άποψη που έγινε αποδεκτή, βλ. Cook, σ. 19. Ο Dadamaev κατέληξε στη σημαντική αυτή άποψη στηριζόμενος στο γεγονός ότι έχουν βρεθεί μεταφράσεις άλλων περσικών κειμένων στα ελληνικά, όπως: α) το διάταγμα του Δαρείου προς τον Γαδάτα (κοντά στη Μαγνησία), (βλ. W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig 1915-1924, αρ. 22, R. Meiggs - D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.*, Oxford 1969 (Revised edition with Addenda and Concordance 1988) αρ. 12), του οποίου αξίζει να σημειώσουμε την αρχή: *Βασιλεὺς [βα]σιλέων Δαρειὸς ὁ Ὑστάσπεω Γαδάτα δούλω τάδε λέγε[ι]*, β) δυο ιωνικές επιγραφές δίπλα σε ελαμιτική γραφή σε πινακίδες της Περσέπολης, γ) σφραγίδα με ελληνική επιγραφή, που βρέθηκε ανάμεσα σε άλλες σφραγίδες της εποχής των Αχαιμενιδών στο Δασκύλειον, κ.ά.

Ξενοφών βρίσκεται σε αντίθεση με άλλο σημείο του ίδιου κειμένου³¹. Άλλωστε ο Hirsch απέδειξε όχι αβάσιμα ότι η διαφορά αυτή δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως ιστορική ανακρίβεια³², αλλά ότι με αυτή εξυπηρετούνται προπαγανδιστικοί στόχοι του Κύρου του νεότερου³³. Ο ίδιος ο μελετητής έμμεσα φαίνεται να προσθέτει και μια άλλη πιθανότητα στο πρόβλημα της επαφής του ιστορικού με το κείμενο αυτό ή με άλλα γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή : τα γνώρισε από παραδόσεις που κυκλοφορούσαν προφορικά³⁴.

Η προφορική παράδοση είναι ένας άλλος τομέας από όπου ο Ξενοφών πρέπει να άντλησε πληροφορίες για τον Κύρο. Προφορικές ιστορίες και τραγούδια κυκλοφορούσαν ήδη στους λαούς της Μέσης Ανατολής για τον Κύρο ο οποίος είχε γίνει μια θρυλική μορφή γι' αυτούς³⁵. Οι παραδόσεις αυτές πρέπει να είχαν περάσει ήδη και στους Έλληνες και μάλιστα νωρίτερα από την εποχή που έζησε ο Ηρόδοτος. Και αυτό γιατί, σύμφωνα με όσα μας πληροφορεί ο ίδιος, στις μέρες του κυκλοφορούσαν τέσσερις διαφορετικές παραδόσεις για την καταγωγή του Κύρου, από τις οποίες και διάλεξε εκείνη που του φάνηκε

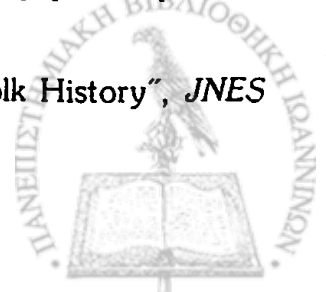
31 Ο Ξενοφών εμφανίζει τον Κύρο ως νόμιμο διάδοχο και του βασιλείου των Μήδων, αφού τον αναφέρει ως γιο της Μανδάνης, κόρης του βασιλέως των Μήδων. Στην εν λόγω όμως σφηνοειδή επιγραφή ο Κύρος πετυχαίνει την κατάληψη του βασιλείου των Μήδων μετά την ήττα και τη σύλληψη του βασιλιά τους Αστυάγη.

32 Ο Weissbach, στ. 1141, είδε αυτή τη διαφορά ως μια επινόηση του Ξενοφώντα που εξυπηρετούσε το λογοτεχνικό του στόχο, δηλ. να εξυμνήσει και να εξιδανικεύσει τον ήρωά του Κύρο. Ο Breitenbach, στ. 1709 υπογραμμίζοντας την ιστορική ανακρίβεια του ιστορικού στο σημείο αυτό, τόνιζε ότι η διαφορά αυτή απέρρευε από την εικόνα του νόμιμου Κύρου που αυτός εμφάνιζε. Αξίζει εδώ να σημειώσω πως "ιστορικές ανακρίβειες" του Ξενοφώντα σημείωναν και άλλοι διάφοροι μελετητές σε τούτο το χωρίο. Αυτές, κατά τη γνώμη τους, εξυπηρετούσαν τον ίδιο λογοτεχνικό του στόχο, την εξιδανίκευση του Κύρου, όπως π.χ. η καταγωγή του Κύρου την οποία εμφανίζει πολύ υψηλή, βλ. Bizos, σ. ΙΧ, Cook, σ. 21.

33 Βλ. Hirsch, σ. 82.

34 Τον Hirsch δεν τον απασχόλησε το πρόβλημα αυτό, δηλ. αν γνώρισε ο Ξενοφών τα σφηνοειδή κείμενα από μετάφραση, αλλά μόνο το πρόβλημα της επικοινωνίας του ιστορικού με τον ίδιο τον Κύρο ή άλλους Πέρσες που γνώρισε στο στρατόπεδο του Κύρου και κατ' επέκταση το πρόβλημα της επαφής του με την προφορική παράδοση και τα τραγούδια · βλ. σχετικά Hirsch, σ. 174, σημ. 44.

35 Βλ. σχετικά R. Drews, "Sargon, Cyrus, and Mesopotamian Folk History", *JNES* 33 (1974), σσ. 387-393.

πιθανότερη³⁶. Αλλά και ο Ξενοφών μας πληροφορεί πως άκουσε προφορικές παραδόσεις και τραγούδια για τον Κύρο γράφοντας χαρακτηριστικά I 2. 1: *φῦναι δὲ ὁ Κῦρος λέγεται καὶ ἄδεται ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων* ή ότι γενικά κυκλοφορούσαν παραδόσεις για τον Πέρση ηγεμόνα I 4. 25 : *καὶ οἱ τε ἄλλοι πάντες τὸν Κῦρον διὰ στόματος εἶχον καὶ ἐν λόγῳ καὶ ἐν ᾠδαῖς.*

Στο υπό συζήτησή χωρίο ο ιστορικός χρησιμοποιεί τα ρ. *λέγεται* και *ὁμολογεῖται*, ρήματα δηλ. που παραπέμπουν σε προφορική παράδοση. Το πρώτο ρήμα το μεταχειρίζεται για να μιλήσει για την καταγωγή του Κύρου από την πλευρά της μητέρας του. Ο Knauth αναγνωρίζει ένα στοιχείο περσικής επικής παράδοσης στη διήγηση αυτή του Ξενοφώντα : νόμιμη διαδοχή³⁷. Ο ιστορικός πράγματι αναφέρει ότι η κόρη του τελευταίου βασιλιά των Μήδων παντρεύτηκε με έναν Πέρση βασιλιά, κι έτσι ο γιος τους Κύρος είναι ο νόμιμος διάδοχος των δυο βασιλείων.

Ο Ξενοφών λοιπόν χρησιμοποίησε διάφορα στοιχεία από διαφορετικές πηγές, ελληνικές και περσικές για την καταγωγή του Κύρου. Εκείνο που μένει να προσδιοριστεί πλέον είναι το πώς ενσωμάτωσε γλωσσικά αυτά τα στοιχεία, για να δούμε αν υπάρχει πιθανότητα να είχε γράψει τον ιωνικό τύπο *Καμβύσεω*, όπως επίσης και το *κληίζονται*.

Μια πιθανή λύση στο πρόβλημα θα μπορούσε να δώσει η εξής υπόθεση: ο ιστορικός ανάλογα με την εκάστοτε πηγή του χρησιμοποιεί και αντίστοιχο λεκτικό, επηρεαζόμενος προφανώς από αυτή. Έτσι αν αντλούσε π.χ. από τον Ηρόδοτο τα ονόματα των γονέων του Κύρου, Καμβύσης-Μανδάνη, τότε θα επηρεαζόταν γλωσσικά από αυτόν ως προς τον τύπο της γενικής του ονόματος Καμβύσης, ο οποίος στον Ηρόδοτο σταθερά είναι *Καμβύσεω*. Έτσι στην περίπτωση αυτή ο ιωνικός τύπος *Καμβύσεω* θα μπορούσε να δικαιολογηθεί στον Ξενοφώντα ως δάνειο του από τον Ηρόδοτο. Ωστόσο, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο Ηρόδοτος δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί πηγή του, αφού, όπως έχω ήδη αναφέρει, δεν χρησιμοποιεί το ιωνικό ρ. *κληίζομαι*. Στηριγμένοι στη λογική της παραπάνω υπόθεσης θα πρέπει πάλι να απαντήσουμε πως το

³⁶ I 95, I 214.

³⁷ Βλ. Knauth, σ. 22, όπου και παραδείγματα από την επική περσική παράδοση.

σχετικό ρήμα είναι μάλλον δάνειο του ιστορικού από μια άλλη ιωνική πηγή.

Το ύφος του χωρίου είναι ένας άλλος παράγοντας που οφείλουμε να συνεξετάσουμε παράλληλα με τα γλωσσικά στοιχεία, αφού ύφος και γλώσσα είναι αλληλένδετα τουλάχιστον κατά την αρχική φάση της δημιουργίας και ανάπτυξης των γραμματειακών ειδών. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ξενοφών εξιστορεί τα σχετικά με την καταγωγή του Κύρου παραπέμπει, κατά τη γνώμη μου, στον τρόπο με τον οποίο εξιστορούνται οι αρχαίοι μύθοι και διηγήσεις από τους Ίωνες λογογράφους και ιστοριογράφους. Υπάρχουν δηλ. ορισμένα χτυπητά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ύφους της ιωνικής λογογραφίας και ιστοριογραφίας, όπως:

α) Οι προτάσεις συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά, με αντιθετικούς συνδέσμους, αλλά πολύ χαλαρά, εξωτερικά. Ο παρατακτικός τρόπος σύνδεσης αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της *είρομένης λέξεως*, συστατικό στοιχείο του ύφους της ιωνικής λογογραφίας και της ιστοριογραφίας³⁸.

β) Ο λόγος είναι μικροπερίοδος και ρηματικός, δομή που χαρακτηρίζει το προαναφερόμενο γραμματειακό είδος.

γ) Λείπουν τα ρητορικά στολίδια, *ή σκευωρία τεχνική*³⁹· ο λόγος είναι λιτός και απλοϊκός, στοιχείο κατεξοχήν της ιωνικής λογογραφίας.

Κοντά στα παραπάνω υφολογικά στοιχεία ως επιτραπέι η σημείωση της σύνταξης *ἀπό + γενική* με το ρ. *κληίζομαι* (= καλούμαι, ονομάζομαι), η οποία παραπέμπει στην αντίστοιχη σύνταξη *ἀπό + γενική* του ρ. *καλοῦμαι* των Ιώνων λογογράφων και ιστοριογράφων⁴⁰.

³⁸ Οι Ίωνες λογογράφοι εξιστόρησαν τις διηγήσεις τους με απλό και απέριπτο τρόπο παρατάσσοντας τις προτάσεις την μια δίπλα στην άλλη. Η παρατακτική σύνδεση των προτάσεων είναι γνωστή με τον όρο *είρομένη λέξις* σύμφωνα με τον Αριστοτ. *Ρητορ.* Γ 6. Για το ύφος των Ιώνων λογογράφων βλ. E. Norden, *Die antike Kunstprosa I*, Stuttgart ²1915, σσ. 35-38, J.D. Denniston, *Greek Prose Style*, Oxford ²1960 (= ¹1952), σ. 60, πβ. και σ. 5, J. Haberland, *Untersuchungen über den ionischen Prosastil*, Diss., München 1938, σσ. 38-46, S. Lilja, *On the Style of the Earliest Greek Prose*, στο *Commentationes Humanorum Litterarum*, vol. 41, Nr 3, Helsinki 1968.

³⁹ Διονύσ. Αλικαρ. *Θουκυδ.* 5, πβλ. και 23.

⁴⁰ Παραδείγματα: Εκατ. *FGrHist* 1 F 15 *κληθείς ἀπό τῶν ἀμπέλων*, Φερεκύδ. *FGrHist* 3 F 66 *ἀφ' οὗ καλεῖται*, F 95 *καὶ ἀπ' αὐτῆς ἡ κρήνη Ἰσμήνη καλεῖται*, F 101, F 135a, κ.α. Ηρόδ. 1 7 *ἀπ' ὅτε οὗτος ὁ δῆμος Λύδιος ἐκλήθη* κ.α.

Είναι εντυπωσιακό πάντως ότι τα υφολογικά αυτά γνωρίσματα δεν χαρακτηρίζουν μόνο τα σημεία όπου απαντά το ιωνικό λεκτικό, αλλά διανέμονται κανονικά σε όλη την ενότητα. Με τα νέα δεδομένα η προηγούμενη υπόθεση αδυνατίζει αρκετά, ενώ φαίνεται πιθανότερο πλέον **ή** ότι ο ιστορικός άντλησε από μια ιωνική πηγή από την οποία και επηρεάστηκε υφολογικά και γλωσσικά **ή** ότι συνέλεξε τις πληροφορίες του από περισσότερες πηγές - ιωνικές και περσικές - και τις κατέγραψε με βάση τον τρόπο που ήδη οι προγενέστεροί του είχαν καταγράψει τις αρχαίες διηγήσεις και μύθους. Με άλλα λόγια, όταν αποφάσισε ο Ξενοφών να γράψει για την καταγωγή του Κύρου, τα διάφορα στοιχεία των πληροφοριών του τα "τακτοποίησε", τα οργάνωσε στη διήγησή του προσανατολισμένος προς το είδος της ιωνικής λογογραφίας. Και προφανώς οδηγήθηκε εκεί από το μυθικό χαρακτήρα των διηγήσεων για τον Κύρο, χαρακτήρα που εύρισκε κοινό και στις ελληνικές και στις βαρβαρικές παραδόσεις.

Από τις δυο εκδοχές πιθανότερη θεωρώ τη δεύτερη, και για το λόγο ότι δεν παραβλέπεται ο προφορικός χαρακτήρας των ρημάτων λέγεται και *όμολογείται*. Στην περίπτωση αυτή θεωρώ απαραίτητο να επισημάνω τις επιπτώσεις που θα είχε στη γλώσσα ο προσανατολισμός του ιστορικού στο γραμματειακό είδος της ιωνικής λογογραφίας-ιστοριογραφίας.

Το είδος αυτό χρησιμοποίησε, όπως είναι γνωστό, στην αρχική φάση της δημιουργίας του και αργότερα στην ανάπτυξή του ως γλωσσικό του όργανο την ιωνική διάλεκτο, με αποτέλεσμα αυτή να καθιερωθεί ως επίσημο γλωσσικό του όργανο⁴¹ για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, τουλάχιστον για το μεγαλύτερο μέρος του 5ου αι. π.Χ.⁴² Έτσι, όποιος αποφάσισε την εποχή αυτή να γράψει ιστοριογραφία, έγραφε το έργο του στην ιωνική διάλεκτο, άσχετα αν η μητρική του γλώσσα ήταν άλλη⁴³. Με την πάροδο όμως του χρόνου ο δεσμός του είδους με τη

41 Για τη σχέση γενικά του λογοτεχνικού είδους με τη διάλεκτο, βλ. Hoffmann-Scherer, σσ. 73-75.

42 Οπωσδήποτε μέχρι τα πρώτα χρόνια του πελοποννησιακού πολέμου κατά τα οποία πιστεύεται ότι δημοσιεύτηκε το έργο του Ηρόδοτου.

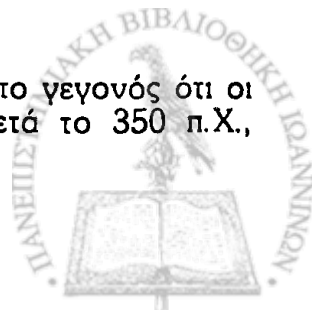
43 Ο Ηρόδοτος για παράδειγμα, παρόλο που καταγόταν από τη δωρική Αλικαρνασσό και η μητρική του γλώσσα ήταν η δωρική, εντούτοις έγραψε το έργο του χρησιμοποιώντας την ιωνική διάλεκτο. Επίσης οι λογογράφοι της κυρίως Ελλάδος

γλώσσα φαίνεται ότι άρχισε να χαλαρώνει. Όταν μάλιστα μεταφέρθηκε η "βάση" του είδους από την Ιωνία στο αττικό έδαφος, δηλ. το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., ο δεσμός αυτός αδυνάτισε αρκετά, με αποτέλεσμα κάποια στιγμή να κοπεί εντελώς και έτσι το είδος να χειραφετηθεί από την ιωνική κηδεμονία του στη γλώσσα. Η αττική διάλεκτος πήρε τη θέση της ιωνικής και κυριάρχησε απόλυτα μάλλον στο γραμματειακό είδος της ιστοριογραφίας από το 350 π.Χ. και έπειτα⁴⁴. Στο μεσοδιάστημα ορισμένοι ιστοριογράφοι δεν πρέπει να έκοψαν εντελώς το δεσμό του είδους με τη γλώσσα, αν κρίνομε από την παράδοση των κειμένων τους που σώζει ιωνικό λεκτικό που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί διαφορετικά. Στην τελευταία κατηγορία φαίνεται να ανήκει και ο Ξενοφών, καθώς η κφ παράδοση των ιστορικών του έργων, αλλά και των λοιπών τα οποία είναι φανερά επηρεασμένα από την ιωνική λογογραφία- ιστοριογραφία, διατηρεί ιωνικό λεκτικό.

γράφουν το έργο τους στην ιωνική, π.χ. ο Φερεκύδης ο Αθηναίος, ο Ακουσίλαος από το Άργος.

⁴⁴ Αυτό αποτελεί προσωπική μου εκτίμηση, την οποία στηρίζω στο γεγονός ότι οι διάφοροι αθιδογράφοι, των οποίων το έργο εμφανίστηκε μετά το 350 π.Χ., χρησιμοποιούν την αττική διάλεκτο χωρίς αποκλίσεις.

II. Κύρου Παιδεία I 6. 9

Κυαζάρω

Ένας πάπυρος και το μεγαλύτερο μέρος της κφ παράδοσης παραδίδουν ¹ έναν ακόμα ιωνικό τύπο σε - **εω**, τη γενική του ονόματος *Κυαζάρης* στην *Κύρ. Παιδ. I 6. 9*: *Οὐκοῦν ταῦτα μέν, ἔφη, ᾧ πάτερ, Κυαζάρης φησὶ παρέξειν τοῖς ἐντεῦθεν ἰοῦσι πᾶσιν ὀπόσοι ἄν ᾧσι. Τούτοις δὴ σύ, ἔφη, ᾧ παῖ, πιστεύων ἔρχη, τοῖς παρὰ **Κυαζάρου** (v. l. **Κυαζάρω**) χρήμασιν ;*

Η γενική του ονόματος *Κυαζάρης* απαντά δέκα επτά (17) φορές στην *Κύρ. Παιδ.*, αλλά μόνο στο παραπάνω χωρίο ορισμένα κφ διατηρούν τον ιωνικὸ τύπο της. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί ότι τον ιωνικό τύπο διατηρούν κυρίως οι κώδικες των x και z οικογενειών, ενώ τον αποφεύγουν οι κώδικες της οικογένειας y, την οποία οι σημερινοί εκδότες θεωρούν ως την καλύτερη. Τα χειρόγραφα μάλιστα της τελευταίας οικογένειας δεν παραδίδουν γενική, αλλά δοτική· ωστόσο τα ίδια χειρόγραφα όπου παραδίδουν το όνομα *Κυαζάρης* στη γενική το έχουν με τον τριτόκλιτο τύπο *Κυαζάρους* ². Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι οι κώδικες της ομάδας y, που αποφεύγουν στο όνομα *Κυαζάρης* την απόκλιση από την αττική διάλεκτο, εμφανίζουν την ίδια εικόνα και στην προηγούμενη περίπτωση του ονόματος *Καμβύσης*, αφού όλοι έχουν τη γραφή *Καμβύσου* και όχι *Καμβύσεω*, γραφή την οποία ωστόσο διατηρούν οι κώδικες των δυο άλλων οικογενειών x και z. Οι κώδικες δηλ. εμφανίζουν μια σταθερότητα προτιμήσεων στις γραφές.

Η κλίση του ονόματος αυτού προβλημάτισε τους εκδότες του προηγούμενου αιώνα, καθώς οι κώδικες εμφάνιζαν μια διακύμανση ανάμεσα σε γραφές της πρώτης και της τρίτης κλίσης³. Τελικά επιδοκίμασαν τύπους της πρώτης κλίσης, γράφοντας άλλοι *Κυαζάρου*⁴, άλλοι *Κυαζάρη*⁵, ενώ λίγοι διατήρησαν τον ιωνικό τύπο

¹ Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Marchant: *Κυαζάρω* Π et C A E G R H: *Κυαζάρη* D: *Κυαζάρει* Π corr. et F: corr. Sauppe.

² Ο κώδικας D παντού, εκτός από τα χωρία I 6. 9 και VI 1. 1, ο κώδικας F σε 9 από τα 16 χωρία.

³ Όπως π.χ. τον τύπο *Κυαζάρους* έχουν οι D F στο II 1. 21, II 4. 18, II 4. 21, οι C D στο III 3. 12, οι C D F στο III 3. 36 κ.α., ενώ τον τύπο *Κυαζάρει* έχουν οι C A G H D στο IV 5. 53, οι C A H D στο IV 6. 11, οι C A E G D στο V 5. 5 κ.α. Πβ. Porro, σ. xxxv.

⁴ Όπως π.χ. ο Breitenbach και ο Sauppe.

Κυαξάρω⁶. Επίσης οι εκδότες της δικής μας εποχής προτίμησαν όλοι, από όσο γνωρίζω, τους πρωτόκλιτους τύπους και στη συγκεκριμένη περίπτωση προέκριναν τη γραφή *Κυαξάρου*⁷. Οι συγκεκριμένοι λόγοι, όμως, που τους οδήγησαν σε αυτή την προτίμηση, είναι άγνωστοι, καθώς κανείς δεν τους εξηγεί.

Ο τύπος που μας απασχολεί απαντά στο έκτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της *Κύρ. Παιδ.* Ο Ξενοφών παρουσιάζει τον Καμβύση να συνοδεύει το γιο του Κύρο, κατά την αναχώρηση του τελευταίου για τη Μηδία, ως τα σύνορα των δυο χωρών. Όσο διαρκεί το ταξίδι, συζητά μαζί του και του δίνει διάφορες συμβουλές οι οποίες περιλαμβάνονται σε όλο το έκτο κεφάλαιο (§§1-46). Οι συμβουλές αυτές θεωρήθηκαν ήδη από την αρχαιότητα ότι αποτελούν *ύποθῆκες* και ότι δίνονται μέσα σε αυτά τα πλαίσια⁸. Στο χωρίο όπου απαντά ο τύπος *Κυαξάρω* ο Καμβύσης του εφιστά την προσοχή για ορισμένα πράγματα προς τα οποία, όπως τονίζει, *οὐ ῥάδιον εὐπόρως περιγενέσθαι*. Ως πρώτο από αυτά σημειώνει τα *ἐπιτήδεια* για τη στρατιά, υπογραμμίζοντας πως η ἔλλειψή τους μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια της εξουσίας⁹. Ο Κύρος απαντά ότι για αυτό θα μεριμνήσει ο Κυαξάρης¹⁰, ενώ αμέσως μετά ο πατέρας του τον ρωτά αν πιστεύει σε αυτά τα υπάρχοντα του Κυαξάρη και με βάση αυτή την πεποίθηση πηγαίνει σε αυτόν (*τούτοις πιστεύων ἔρχη τοῖς παρὰ Κυαξάρου χρήμασιν*;). Ο Κύρος απαντά καταφατικά και ως το τέλος της παραγράφου (§9) συζητούν για το θέμα αυτό.

⁵ Όπως π.χ. ο Dindorf.

⁶ Όπως ο Bornemann και ο Porro.

⁷ Όπως π.χ. οι Marchant, Miller, Gemoll-Peters, Bizos.

⁸ Ο Στοβαίος 4. 7. 68-75 αναφέρει το μεγαλύτερο μέρος του διαλόγου του Καμβύση με το γιο του Κύρο με τον τίτλο *ύποθῆκαι περὶ βασιλείας*. Για το θέμα γενικά των *ύποθηκῶν* στον αρχαίο κόσμο βλ. P. Friedländer, "ΥΠΟΘΗΚΑΙ", *Hermes* 48 (1913), σσ. 558-616. Πβ. D. L. Gera, *Xenophon's Cyropaedia*, Oxford 1993, σσ. 50-54.

⁹ 1 6.9 *εἰ μὴ ἔξει τὰ ἐπιτήδεια ἢ στρατιά, καταλελύσεται σου εὐθὺς ἢ ἀρχή.*

¹⁰ Ο Κυαξάρης εμφανίζεται εδώ ως βασιλεύς των Μήδων και θεῖος του Κύρου από τη μητέρα του, ενώ από καμιά άλλη ιστορική πηγή δεν έχουμε ανάλογη πληροφορία. Οι ερευνητές δέχονται πως δεν πρόκειται για ιστορικό πρόσωπο, αλλά για πρόσωπο που ἐπλάσε ο Ξενοφών· βλ. π.χ. Miller, σ. x και Bizos, σ. vii.

Η συζήτηση γίνεται με τα μέσα και την τεχνική του σωκρατικού ελέγχου, όπως εύλογα παρατήτησε η Gera¹¹. Το αντικείμενο επίσης της συνομιλίας έχει να κάνει με ένα απλό και όχι υψηλού περιεχομένου θέμα. Και δεν αποκλείεται ο Στοβαίος να μην το περιέλαβε στην ανθολογία του με τίτλο "ύποθηκῶν περὶ βασιλείας", ακριβῶς επειδή το περιεχόμενο αυτής της παραγράφου δεν περιελάμβανε κάτι το αξιόλογο. Τα συμφραζόμενα, επομένως, δεν φαίνονται να ευνοούν έναν ανάπτυκιο τύπο, όπως το *Κυαξάρεω*. Η εν λόγω ενότητα (§9) από γλωσσική άποψη επίσης δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα. Η συνομιλία σε αυτή διεξάγεται στα πλαίσια ενός απλού, καθημερινού διαλόγου. Το μόνο που θα άξιζε να σημειωθεί είναι η σύνταξη *παρὰ* + γεν. (*τοῖς παρὰ Κυαξάρου* ή *v.l. Κυαξάρεω χρήμασι*), που δηλώνει κατά πάσα πιθανότητα όχι την προέλευση, αλλά τον τόπο (*πλησίον τινός*) με μεταφορική σημασία, με αποτέλεσμα να έχει την έννοια της κτήσης (*παρὰ Κυαξάρου* = του Κυαξάρη). Η αττική διάλεκτος δεν συνήθιζε τη σύνταξη της *παρὰ* + γεν. με τοπική σημασία, αλλά προτιμούσε τη σύνταξη της *παρὰ* + δοτ. με την ίδια σημασία, την οποία άλλωστε ορισμένα από τα καλύτερα κχφ διατηρούν (*παρὰ Κυαξάρη* ή *v.l. Κυαξάρει*), όπως παραπάνω σημείωσα (υποσ. 1). Η σύνταξη της *παρὰ* + γεν. με τοπική σημασία είναι σπάνια και απαντά στην ποίηση: Πίνδ. *Πυθ.* 10.62 *φροντίδα τὰν παρ ποδός*, 97 *παρ Σαλαμῖνος*, Σοφ. *Ἄντ.* 966 *παρὰ δὲ κυανέων πελαγέων διδύμων πετρῶν ἄκται Βοσπόρια* (αμφ., λυρ.), 1123 *ναίων παρ' ὑγρῶν Ἰσμηνοῦ ῥέεθρων* (αμφ., λυρ.) · ήδη όμως την κλασική εποχή εντοπίζεται σε αττική επιγραφή IG I² 81,5 *Ρειπὸν τὸμ παρὰ τοῦ [ᾗ]στεως* (421/20 π.Χ., Ελευσίνα). Στην ελληνιστική περίοδο τη βρίσκουμε ξανά σε επιγραφή D³ 288, 42 *ἐν ταῖς νάσοις ταῖς παρ' αὐτῶν* (220 π.Χ., Ρόδος)¹² και σε πάπυρο Pap. Leid. A *τῷ στρατηγῷ, παρ' οὗ εἶμι* (176-165 π.Χ.)¹³, όπου είναι φανερό όμως ότι η σύνταξη *παρὰ* + γεν. σημαίνει επίσης μεταφορικά τον τόπο (δικαιοδοσία). Με μεταφορική σημασία που φτάνει να σημαίνει κτήση, όπως και στον Ξενοφῶντα, απαντά στην Κ. Διαθήκη, *Εὐαγγ. Μάρκ.* 3,21, *οἱ παρ' αὐτοῦ* (=οι δικοί του)¹⁴. Τέλος με τοπική σημασία χρησιμοποιεί

¹¹ Βλ. Gera, σσ. 60-61. Η Gera διαπιστώνει το ίδιο και για ὅλη τη συζήτηση των δυο ανδρῶν, βλ. σ. 72 · σημειώνει επίσης ότι η συζήτηση αυτή δεν είναι επηρεασμένη από το ὕφος και τα μέσα ἄλλων εργασιῶν ὑποθηκῶν, βλ. σχετικά σ. 54.

¹² Βλ. σχετικά Schwyzer II, σ. 498, 4.

¹³ Βλ. σχετικά Mayser II, 2, σ. 487 (6).

¹⁴ Βλ. Blass - Debrunner - Funk § 238.

τη σύνταξη αυτή αργότερα και ο Διόδ. Σικελ. 19.42 πολλοί παρ' ἀμφοτέρων ἔπεσον. Η χρησιμοποίηση από τον Ξενοφώντα της σπάνιας αυτής σύνταξης δημιουργεί ερωτηματικά, επειδή τα συμφραζόμενα αυτής της ενότητας δεν έχουν ποιητικό χαρακτήρα, όπως είδαμε. Η σύνταξη αυτή πρέπει βέβαια να είχε περάσει τα στενά όρια της ποίησης ήδη από την κλασική εποχή, όπως φανερώνει η παρουσία της στην αττική επιγραφή, αλλά και η χρήση της στους μεταγενέστερους χρόνους. Η ειδική σημασία της κτήσης, που έχει η συγκεκριμένη σύνταξη στον Ξενοφώντα και στην Κ. Διαθήκη, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μάλλον έχουμε να κάνουμε με χρήση του καθημερινού λόγου. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο εναρμονίζεται με τα συμφραζόμενα του εξεταζόμενου χωρίου του Ξενοφώντα, τα οποία, όπως σημείωσα, αποτελούν μια απλή συζήτηση που διεξάγεται στα πλαίσια ενός καθημερινού διαλόγου. Έτσι εδώ το πλέον πιθανό είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια σπανότερη χρήση της παρὰ +γεν., αλλά ωστόσο παράλληλη προς την ευχρηστότερη παρὰ +δοτ. Η σπανιότητα της σύνταξης παρὰ +γεν. δεν αποκλείεται να οφείλεται στο λαϊκό χαρακτήρα της, καθώς είναι γνωστό ότι η αττική διάλεκτος απέφευγε χρήσεις που δεν προσαρμόζονταν στους επίσημους "κανόνες" της. Αλλά μέσα στα πλαίσια της συγκεκριμένης λαϊκής έκφρασης ένας ιωνικός τύπος, όπως το *Κυαξάρω*, δύσκολα θα γινόταν κατανοητός και πολύ περισσότερο θα δικαιολογιόταν, αφού η ιωνική διάλεκτος δεν φαίνεται να διαθέτει τέτοια σύνταξη.

Ο τύπος *Κυαξάρω* λοιπόν κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί σφάλμα αντιγραφικό, δηλ. το -ει (της γραφής *Κυαξάρει*) διαβάστηκε ως -εω. Γι' αυτό μάλλον και ο αντιγραφέας του παπύρου διόρθωσε το -εω σε -ει. Θα μπορούσαν βέβαια να γίνουν και άλλες υποθέσεις για τη γραφή *Κυαξάρω*, όπως π.χ. ότι αυτή οφείλεται σε εσκεμμένη επέμβαση των αντιγραφέων, οι οποίοι αντικατέστησαν τη γραφή *Κυαξάρου* ή *Κυαξάρει* με την *Κυαξάρω*, προκειμένου να την προσαρμόσουν προς τον τύπο *Καμβύσεω*, που συναντούσαν στην αρχή αρχή της *Κύρ. Παιδ.*, για να υπάρχει ομοιομορφία τύπων στο έργο. Θα μπορούσε ακόμη κανείς να υποστηρίξει ότι ο Ξενοφών επηρεάστηκε από τον Ηρόδοτο οποίος χρησιμοποιεί τον τύπο *Κυαξάρω* παντού όπου αναφέρει τη γενική του ονόματος αυτού. Για την αντιμετώπιση αυτών των υποθέσεων είναι απαραίτητες ορισμένες επισημάνσεις. Στον Ξενοφώντα η γενική *Καμβύσεω* λειτουργεί ως πατρωνυμική, ενώ η v.l. *Κυαξάρω* δηλώνει άλλη σχέση. Αλλά και στον Ηρόδοτο στα τέσσερα από τα πέντε χωρία, όπου απαντά ο τύπος *Κυαξάρω*, η γενική επίσης είναι πατρωνυμική:

Ἄστυάγεος τοῦ Κυαζάρω¹⁵. Μελετώντας στον Ξενοφώντα τη χρήση της γενικής του ονόματος *Κυαζάρης* δεν διαπιστώνουμε πουθενά μια ανάλογη περίπτωση : χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον εμπρόθετη για να δηλώσει διάφορες σχέσεις, όπως προέλευση¹⁶, ποιητικό αίτιο¹⁷, και απρόθετη για να δηλώσει κτήση¹⁸. Στο χωρίο που εξετάζουμε η γενική είναι εμπρόθετη και δηλώνει, όπως σημειώσαμε, μεταφορικά τον τόπο, δηλ. κτήση. Η διαφορετική χρήση της γενικής του ονόματος *Κυαζάρης* στους δυο συγγραφείς είναι φανερή και μάλλον αναιρεί την πιθανότητα επίδρασης του Ηροδότου στον Ξενοφώντα.

Με βάση και αυτά τα δεδομένα, λοιπόν, δεν φαίνεται να συντρέχουν κάποιοι λόγοι που θα επέτρεπαν να διατηρήσουμε εδώ τον ιωνικό τύπο *Κυαζάρω*, που κατά τη γνώμη μου είναι νόθος.

¹⁵ Ηροδ. I.46, όπως επίσης στο I 73. 2, I 74. 4, I 107. 1. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση στο I 73. 5, όπου η γενική *Κυαζάρω* είναι εμπρόθετη και δηλώνει το ποιητικό αίτιο : πρὸς *Κυαζάρω παθόντες*.

¹⁶ Παρὰ *Κυαζάρου* στα χωρία : II 1. 21, II 4. 1, 21, IV 4. 6, 12, IV 5. 18, 53, VII 5. 49.

¹⁷ Ὑπὸ *Κυαζάρου* στα χωρία : III 3. 36, IV 1. 24.

¹⁸ *Κυαζάρου* στα χωρία : II 4.4, III 3.12, V 1.1, 5.7, VI 1.1, VIII 5. 28. Ας σημειωθεί πως η γενική *Κυαζάρου* απαντά μια φορά ως υποκείμενο μετοχής : προεληλυθότος τοῦ *Κυαζάρου* II 4.18.

Γ' ΚΛΙΣΗ

Ονόματα σε -ις

Η ιωνική διάλεκτος διατηρεί στην κλίση των τριτόκλιτων βαρύτονων ονομάτων, προσπγορικών και κύριων αρσενικών, σε -ις το ι σε όλες σχεδόν τις πτώσεις. Οι καταλήξεις δηλ. έχουν την εξής μορφή : -ις, -ιος, -ῖ (ή -ει), -ιυ, -ι, -ιες ή -ις, -ιων, -ισι, -ιας ή -ῖς, -ιες. Παραδείγματα, και μάλιστα άφθονα, εντοπίζονται εύκολα σε επιγραφές¹ και κείμενα, ποιητικά² και πεζά³, όλων των περιόδων της ιωνικής διαλέκτου⁴.

¹ Πρυτάνιος Schw. 692,2 (5ος αι. π.Χ., Χίος), [x]ύσι IG XII 5,1,593 A31 (5ος αι. π.Χ., Κέα), τὰς πρήσις SGDI 5653, 8 (5ος αι. π.Χ., Χίος), κ.ά.

² Στον Όμηρο σημειώνουμε : πόλιος Β 811, πόσιος θ 72, κνήσι Λ 640, νήσιος Τ 156, όπως και σε Ίωνες ή ιωνίζοντες ποιητές : ὕβριος Μίμν. 9,4, Θεόγν. 40, Σίριος Αρχιλ. 22,2, λάτρισι Θεόγν. 302 κ.ά.

³ Δύσιος Εκατ. 217, άποκρίσιος Αναξαγ. 5, πολίων Δημοκρ. 214, φύσιες Ιπποκρ. Άέρ. ύδ. τόπ. 92, πρυτάνις Ηρόδ. V 71, πρήξιας Δημοκρ. 55. Την κλίση με -ι ακολουθούν και οι μεταγενέστεροι ιωνίζοντες συγγραφείς : Λουκ. Συρ. Θεοῦ 17,1 πανηγύριας, 4 θέσιος, 14 πίστιες, Αρρ. Ίνδ. 15 τίγριας, 32 δύσιος, Ευσέβ. Μύνδ. 58 ζητήσιος κ.ά.

⁴ Βλ. Kühner - Blass I, σσ. 443-446,3, Smyth, σ. 387 κ.ε., Bechtel III, σ. 145, Buck, σ. 91, Palmer, σ. 276. Οι αρχαίοι γραμματικοί είχαν παρατηρήσει τη διαφορετική, σε σχέση με την αιτική, κλίση των ονομάτων σε -ις, χαρακτηρίζοντάς την μάλιστα ιωνική. Ο Ηρωδιανός 614,25, για παράδειγμα, σημειώνει για τη γενική των ονομάτων αυτών : *ἐπειδὴ βαρύτονά ἐστι κατὰ τὴν εὐθείαν, γίνεται παρὰ τοῖς Ἴωσι διὰ καθαροῦ τοῦ -ος κατὰ τὴν γενικὴν οἶον Πάριος Θέτιος μίνιος (ἴδιον γάρ ἐστι τῶν εἰς -ις βαρυτόνων τὸ διὰ καθαροῦ τοῦ -ος κλίνεσθαι οἶον ὄφις ὄφιος, μάντις μάντιος, πόλις πόλιος)*. Ο Χοιροβοσκός 201,25 αναφέρει επίσης : *κρεῖτον δέ ἐστι τὴν διὰ τοῦ -ι καὶ -ο ἰωνικὴν εἶναι λέγειν γενικὴν, ἐπειδὴ οἱ Ἴωνες αὐτῇ κέχρηται*. Πβ. στον ίδιο 197,5, 201,9.

Η δωρική⁵ και η αιολική⁶ διάλεκτος κλίνουν όμοια με την ιωνική τα ονόματα αυτά, ενώ στην αττική κλίνονται διαφορετικά⁷.

Στον Ξενοφώντα τα ανάλογα ονόματα σε *-ις* εμφανίζονται να ακολουθούν την κλίση της αττικής διαλέκτου. Σε λίγες όμως περιπτώσεις η κφ παράδοση παραδίδει τύπους με *ι*· μάλιστα αυτοί απαντούν κυρίως στη γενική ενικού και μια φορά στη δοτική ενικού. Συγκεκριμένα τύποι της γενικής ενικού σε *-ιος* και της δοτικής σε *-ι* παραδίδονται από όλους σχεδόν τους κώδικες σε δεκατρία (13) χωρία συνολικά της *Ἀνάβ.*, των *Ἑλλ.* και του *Ἀγνσ.* Η παρουσία των τύπων αυτών σε έναν αττικό συγγραφέα ασφαλώς προβληματίζει και είναι απαραίτητο επομένως να διερευνηθεί α) αν και ποιοι από αυτούς τους τύπους είναι ιωνικοί, και β) αν ο Ξενοφών έγραψε τέτοιους τύπους αποκλίνοντας από την αττική διάλεκτο. Η εξέταση των τύπων κατά ομάδες, ανάλογα με την πτώση στην οποία απαντούν, με βοήθησε στην εξέταση του προβλήματος. Για το λόγο αυτό το πραγματεύομαι σε δύο ομάδες, στην ομάδα α' που περιλαμβάνει τους τύπους της γενικής και στην β' που περιλαμβάνει τον τύπο της δοτικής.

I. Τύποι γενικής σε *-ιος*.

Τύποι της γενικής σε *-ιος* απαντούν σε έξι (6) χωρία της *Ἀνάβ.*⁸ σε έξι (6) των *Ἑλλ.*⁹ και ένα (1) του *Ἀγνσ.*¹⁰ Από τα χωρία αυτά έξι (6)

⁵ *Πόλιος* IG IV 492,3 (6ος αι. π.Χ., Μυκίνες), *καταθέσιος* IG IV 554,5 (τέλος 6ου-αρχές 5ου αι.π.Χ., Ἄργος), *πόλιες* Ditt. *Syll.*³ 56,33 (περ. 450 π.Χ., Ἄργος). Σε λογοτεχνικά κείμενα επίσης : *πόλιος* Πίνδ. *Νέμ.* 8,13 *πρυτάνιες* Αριστοφ. *Λυσ.* 981, *ὑποθεσίων* Αρχιμ. *Ψαμμ.* I 135 κ.ά Πβ. Kühner- Blass I, σ. 443, Bechtel II, σ. 26.

⁶ *Κρίσιος* IG XII 2,527,7 (Ερεσσός), *ἀκροπόλι* IG XII 2, 526a 10 (Ερεσσός), *τὰς διαλύσις* IG XII 2,6,31 (Μυτιλήνη). Ὅμοια παραδείγματα σε λογοτεχνικά κείμενα : *Ἀλκμ.* 43 *μαθήσιος*, 31,2 *ὄρνις* (ον. πληθ.), *Ἀλκ.* 61,7 *Σείριος* κ.ά Πβ. Bechtel I, σ. 66, Blümel, σ. 258.

⁷ Η αττική διάλεκτος κλίνει τα ονόματα αυτά με τις εξής καταλήξεις : *-ις*, *-εως*, *-ει*, *-ιυ*, *-ι*, *-εις*, *-ων*, *-σι*, *-εις*, *-εις*.

⁸ Συγκεκριμένα στα χωρία : I 2.12, 23, 24, 25, VI 2.1, VII 8.12.

⁹ Στα χωρία I 6.1, III 1.10, V 4.16, 17, 60, VI 4.25.

¹⁰ Στο χωρίο II 18.

πρέπει να εξαιρεθούν από το πεδίο διερεύνησής μας, καθώς τα συμφραζόμενά τους συνηγορούν υπέρ της πιθανότητας να μην είναι ιωνικοί οι τύποι σε -ιος. Αναφέρομαι στον τύπο *Κρεύσιος* που απαντά στον *Ἀγνσ.* II 18 και στα *Ἑλλ.* V 4.16,17,60 και VI 4. 25¹¹, καθώς και στον τύπο *Πίτιος*, που απαντά στα *Ἑλλ.* I 6.1¹².

Οι λοιποί τύποι απαντούν στα εξής χωρία : 1) *Ἀνάβ.* I 2.12 *ἐνταῦθα ἀφικνεῖται Ἐπύαξα ἢ Σουεννέσιος γυνὴ τοῦ Κιλίκων βασιλέως παρὰ Κῦρον*, 2) *Ἀνάβ.* I 2.23 *οὗ ἦν τὰ Σουεννέσιος βασιλεία τοῦ Κιλίκων βασιλέως*, 3) *Ἀνάβ.* I 2.24 *ταύτην τὴν πόλιν ἐξέλιπον οἱ ἐνοικοῦντες μετὰ Σουεννέσιος εἰς χωρίον ὄχυρον*, 4) *Ἀνάβ.* I 2.25 *Ἐπύαξα δὲ ἢ Σουεννέσιος γυνὴ προτέρα Κύρου πέντε ἡμέραις εἰς Ταρσοὺς ἀφίκετο*, 5) *Ἀνάβ.* VI 2.1 *ἐθεώρουν ... καὶ τῶν ποταμῶν τὰ στόματα, πρῶτον μὲν τοῦ Θερμώδοντος, ἔπειτα δὲ τοῦ Ἴριος, ἔπειτα δὲ τοῦ Ἄλυος, μετὰ τοῦτον τοῦ Παρθενίου*, 6) *Ἀνάβ.* VI 8.12 *ἐπεὶ δὲ ἀφίκοντο περὶ μέσας νύκτας, τὰ μὲν περίξ ὄντα ἀνδράποδα τῆς τύρσιος καὶ χρήματα τὰ πλεῖστα ἀπέδρα αὐτοὺς παραμελοῦντας* και 7) *Ἑλλ.* III 1.10 *Ἡ δὲ Αἰολίς*

¹¹ Η γενική *Κρεύσιος* δεν θα πρέπει να θεωρεῖται ιωνική, ὡπως υποστήριξαν ο Sauppe (1869), σ. 59, ο Cobet (1858), σ. 338 και ο Kühner *Ἀνάβ.* VII 8.12 σημ. Και αυτό γιατί η *Κρεῦσις* είναι πόλις της Βοιωτίας, ὡπως φαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τα συμφραζόμενα εἴτε του *Ἀγνσ.* II 18 (*ἠγνσάμενος ὅτι Βοιωτοὶ ταύτη ἐκ Κρεύσιος ὀρμώμενοι*) εἴτε των *Ἑλλ.* V 4.16,17,60 και VI 4.25 (πβ. και Στεφ. Βυζ. λ. *Κρεῦσις* γεν. *Κρεύσιος*). Στη Βοιωτία, ὡπως εἶναι γνωστό, μιλιόταν η βοιωτική διάλεκτος, παρακλάδι της αιολικής. Ἄλλωστε ο τύπος *Κρεύσιος* ἀποτελεῖ διόρθωση που πρότεινε ο Portus ἐναντι της γραφῆς *Κράσιος* ὅλων των χφφ. Ἀλλά και με τη διόρθωση αὐτή δεν ἀλλάζουν τα μορφολογικά δεδομένα, καθώς και οι δυο τύποι λήγουν σε-ιος.

¹² Για τη γενική *Πίτιος* συμφωνῶ με τον Heiland, σ. 11 ὅτι πρέπει να θεωρεῖται δωρική, ἀφού ἀναφέρεται σε ἔφορο Λακεδαιμόνιο και ὄχι, ὡπως πιστευόταν, ιωνική, βλ. π.χ. Sauppe (1869), σ. 59. Η διόρθωση ἄλλωστε και του Dindorf σε *Πιτύα* κινεῖται στα πλαίσια της δωρικής τυπολογίας: *Πιτύας*, γεν. *Πιτύα*, βλ. σχετικά Heiland, σ. 11. Ἀλλά μόλο που η γενική *Πίτιος* παραδίδεται ἀπὸ τα καλύτερα χφφ, ὅλο το σχετικό χωρίο θεωρεῖται ἐμβόλιμο και ἀθετεῖται ἀπὸ τους ἐκδότες. Με την ευκαιρία να σημειῶσω πως η πατρωνυμική γενική *Γνωσία* που ἀπαντά στα *Ἑλλ.* I 1.29 σε ὅλα τα χφφ, ἐκτὸς ἀπὸ τον κώδικα Β που παραδίδει τη γραφή *Γνωσίους* και προσδιορίζει Συρακόσιο στρατηγὸ, εἶναι ἐμφανές πως εἶναι δωρικός τύπος. Ἐτσι και η διόρθωση σε *Γνώσιος*, που πρότεινε ο Dindorf και υιοθετήθηκε ἀπὸ τους περισσότερους ἐκδότες (Breitenbach, Marchant, Hude κ.ά.), πάλι στα πλαίσια της δωρικής διαλέκτου πρέπει να ἐντάσσεται και ὄχι της ιωνικής, ὡπως πρότεινε ο Cobet (1858), σ. 338.

αὕτη ἦν μὲν Φαρναβάζου, ἑσατράπευε ... Ζῆνις Δαρδανεύς · ἐπειδὴ δὲ ἐκεῖνος νόσῳ ἀπέθανε ... Μανία ἢ τοῦ Ζήνιος γυνή, Δαρδανίς καὶ αὐτὴ .

Το πρώτο που παρατηρεῖ κανείς είναι ότι η γενική σε -ιος απαντά σε κύρια ονόματα (Συέννεσις, Ζῆνις), σε όνομα γεωγραφικού όρου, ποταμού (Ίρις), αλλά και σε προσποιητικό όνομα (τύρσις), γεγονός που οδηγεί σε ανάλογο προσανατολισμό και την έρευνά μας.

Παράλληλες περιπτώσεις κυρίων ονομάτων με γενική σε -ιος ανευρίσκονται συχνά στον Ηρόδοτο, του οποίου, ως γνωστόν, το γλωσσικό όργανο στη συγγραφή του έργου του υπήρξε η ιωνική διάλεκτος: Τιμήσιος I 167, Ἀναχάρσιος IV 45, Ἀμύριος VI 127, Ἀφύτιος VII 123, κ.ά. Σε ιστοριογράφους, όπως και σε πεζογράφους, της κλασικής περιόδου η παρουσία τους είναι ισχνή : στο Θουκυδίδη απαντά μόνο δύο φορές, Ἀφύτιος I 64, Γοάξιος IV 107¹³, ενώ στον Πλάτωνα άπαξ, Ἀναχάρσιος Πολ. 600 α.

Αλλά και τα συζητούμενα κύρια ονόματα στον Ξενοφώντα δεν είναι αττικά, αλλά ξενικά ή άλλων ελληνικών διαλέκτων, όπως άλλωστε και οι φορείς τους δεν είναι Αθηναίοι, αλλά ξένοι ή άλλοι έλληνες: Συέννεσις είναι το όνομα ηγεμόνα της Κιλικίας, Ζῆνις το όνομα σατράπη της Αιολίδας, ελληνικής περιοχής της Μ. Ασίας. Το Ίρις εξάλλου είναι όνομα ποταμού, ο οποίος βρισκόταν στην Μ. Ασία και μάλιστα σε περιοχή του Πόντου, όπου κυριαρχούσαν οι ιωνικές αποικίες. Με άλλα λόγια έχουμε να κάνουμε με πρόσωπα και πράγματα που οριοθετούνται εκτός Αττικής και συγκεκριμένα μέσα στο Μικρασιατικό χώρο. Παράλληλα διαπιστώνουμε πως το ίδιο ισχύει και για τους άλλους δυο αττικούς συγγραφείς: τα ονόματα είναι ξενικά ή ανάττικά. Στον Πλάτωνα το επίθετο Σκύθης που συνοδεύει το όνομα Ἀναχάρσις δεν αφήνει καμία αμφιβολία¹⁴, όπως επίσης στο Θουκυδίδη τα συμφραζόμενα

¹³ Η γενική Κνίδιος που απαντά στο χωρίο V 51 Ξενάρης ὁ Κνίδιος Λακεδαιμόνιος, είναι φυσικά δωρική, καθώς πρόκειται για πατρωνυμική γενική που αφορά Λακεδαιμόνιο, και όχι ιωνική, όπως την εξέλαβαν ορισμένοι μελετητές, π.χ. ο Diener, σ. 6, και οι εκδότες Krüger και Porro για τους οποίους βλ. τις υποσημειώσεις τους στο χωρίο I 64 των εκδόσεών τους.

¹⁴ Ὡσπερ αὖ Θάλεώ τε πέρι τοῦ Μιλησίου καὶ Ἀναχάρσιος τοῦ Σκύθου.

δείχνουν πως η ονοματολογία ανήκει στον χώρο της ιωνικής διαλέκτου¹⁵.

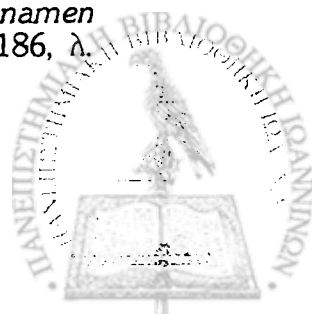
Το πρόβλημα που προκύπτει εδώ είναι η συμπεριφορά γενικά της αττικής διαλέκτου απέναντι στα διαλεκτικά και ξένα ονόματα, προκειμένου να εκτιμήσουμε ανάλογα και τη στάση του Ξενοφώντα. Σε ανάλογο σημείο της έρευνάς μας, και συγκεκριμένα στη διερεύνηση του τύπου *Καμβύσεω*¹⁶, είχαμε σημειώσει την άποψη ειδικών μελετητών που υποστήριξαν πως η αττική διάλεκτος δείχνει ελαστική έναντι των μη αττικών κυρίων ονομάτων σε δυο περιπτώσεις: α) όταν πρόκειται για ονόματα άλλων ελληνικών διαλέκτων εκτός της αττικής και β) όταν πρόκειται για ονόματα ξένων τα οποία εξελληνίστηκαν μέσω μιας άλλης ελληνικής πηγής και επομένως μέσω της γλώσσας της.

Τα ονόματα *Συέννεσις* και *Ζῆνις* είναι φανερό πως εντάσσονται το α' στη δεύτερη περίπτωση, ενώ το β' στην πρώτη. Όσον αφορά το όνομα *Ζῆνις* και ειδικότερα τον τύπο *Ζήνιος*, η διάλεκτος η οποία θα μπορούσε να τον διεκδικήσει, αν στηριχτούμε στο τύπο -ιος της γενικής, θα μπορούσε να είναι κατά κύριο λόγο η αιολική, αλλά και η ιωνική και η δωρική. Η δωρική βέβαια θα πρέπει να αποκλεισθεί από την αρχή, όχι μόνο γιατί βρισκόμαστε σε αιολική περιοχή, αλλά και γιατί το όνομα *Ζῆνις* εκδωρισμένο θα έπρεπε να έχει τη μορφή *Ζᾶνις* (ονομ.), *Ζάνιος* (γεν.), λόγω της μη τροπής στη δωρική του \bar{a} σε η ¹⁷. Το ίδιο όμως

¹⁵ I 64 "Ὅς ἀφικόμενος ἐς τὴν Παλήνην [καὶ] ἐξ Ἀφύτιος ὀρμώμενος προσήγαγε τῇ Ποτειδαίᾳ τὸν στρατόν. Πβ. αρχαία σχόλια (Hude) I 64: ἐξ Ἀφύτιος ἡ γὰρ ὁδὸς ἐκεῖθεν ἐστὶν ἀπὸ Θράκης· μία δὲ πόλις τῶν ἐν Παλλήνῃ ἢ Ἀφυτις. Ἰωνικῶς δὲ εἶπε τὸ Ἀφύτιος· ἔδει γὰρ διὰ τοῦ δ, καὶ Diener, σ. 6. Επίσης στο χωρίο IV 107: καὶ Μύρκινός τε αὐτῷ προσεχώρησεν, Ἡδωνικὴ πόλις, Πιπτακοῦ τοῦ Ἡδῶνων βασιλέως ἀποθανόντος ὑπὸ τῶν Γοάξις παίδων καὶ Βραυροῦς τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, καὶ Γαληψὸς οὐ πολλῶ ὕστερον καὶ Οἰσύμη· εἰσὶ δὲ αὗται Θασίων ἀποικίαι.

¹⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 15-16. Πβ. Smyth, σ. 351.

¹⁷ Για αυτόν ακριβώς τον λόγο στη δωρική βρίσκουμε *δᾶμος* αντί *δῆμος*, *στάλα* αντί *στήλη* κτλ., βλ. Schw. αρ. 22 (σ. 7). Ας σημειωθεί επίσης πως το όνομα *Ζεὺς* απαντά σε δωρικά κείμενα με τον τύπο *Ζάν* (βλ. σχετικά Schw. αρ. 30 (σ. 10), πβ. Αριστοφ. *Ὀρν.* 570), και επομένως υπάρχει ένας λόγος παραπάνω για να υποθέσει κανείς ότι και το όνομα *Ζῆνις* ως παράγωγο του στη δωρική διάλεκτο θα απαντούσε με τον τύπο *Ζᾶνις*. Για τα παράγωγα του *Ζεὺς* βλ. F. Bechtel, *Die Historischen Personennamen des griechischen bis zur Kaiserzeit*, Hildesheim 1964 (=Halle1917), σσ. 185-186, λ. *Zhno- Zhni- zu Zhn*.

φαινόμενο χαρακτηρίζει και την αιολική διάλεκτο¹⁸, η οποία φαίνεται να έχει τον πρώτο λόγο, καθώς έχουμε να κάνουμε με όνομα υπηκόου αιολικής περιοχής. Ωστόσο παραδείγματα με τον τύπο *Zāνις* δεν εντοπίζονται στην Αιολίδα, αντίθετα μάλιστα απαντά το όνομα με τον τύπο *Zῆνις* σε διάφορες περιοχές της: *Zῆνις Διονυσίου* σε μια επιγραφή, που περιέχει έναν κατάλογο ονομάτων, στην Τροία¹⁹· επίσης *Zήνιδ [ος]*, δηλ. με τον αττικό τύπο, σε τετράδραχμο νόμισμα στην Τροία²⁰ και σε επιγραφή στη Λέσβο²¹. Ο τύπος *Zήνιδ [ος]* δείχνει πως το όνομα μαρτυρείται στην ευρύτερη περιοχή της Αιολίδας, όμως ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο από αυτή που συζητάμε τόσο από την χρονολόγηση των επιγραφών όσο και από την ίδια την εξαπτικισμένη μορφή του²². Επιπλέον δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η αιολική διάλεκτος δείχνει μεγαλύτερη προτίμηση στο πατρωνυμικό επίθετο αντί της γενικής κτητικής²³. Έτσι ο τύπος που θα είχε γράψει ο Ξενοφών, αν έγραφε στην αιολική, θα ήταν το επίθετο *Zήνιος* ή μάλλον *Zηνεία* (*Μανία Ζήνιος* ή *Zηνεία*).

¹⁸ Για τη διατήρηση του \bar{a} αντί του η στην αιολική διάλεκτο, όπως *δᾶμος*, *ψάφισμα*, *δαμόσιος*, *στάλλα* κ.ά. βλ. παραδείγματα στο Schw. αρ. 440-649 (σσ. 226-311).

¹⁹ Βλ. Ch. Michel, *Recueil d'Inscriptions Grecques*, Bruxelles 1900, σ. 571, αρ. 667, A, 14. Η επιγραφή χρονολογείται τον 3ο αι. π. Χ.

²⁰ Βλ. σχετικά L. Robert, *Monnaies antiques en Troade*, Geneve - Paris 1966, σσ. 80-81. Βέβαια η παρουσία του ονόματος *Zῆνις* τόσο στις δυο αυτές περιπτώσεις στην Τρώαδα όσο και σε επιγραφές ελληνιστικής εποχής, που βρέθηκαν στην Οδησσό *Bull.Epigr.* 1952, 89,13 ('*Αγάθηνως(;) Ζήνει και υἱὸς Ζῆνις Ἡρωί Τασάγει χαριστήριον* και 93,5 και *ἡ γυνὴ αὐτοῦ Βλώστι Ζήνιδος*, δεν αποδεικνύει, όπως ορθά επισημαίνει ο Robert, σ. 81 και σημ. 1 και 5, ότι το όνομα αυτό είναι θρακικό.

²¹ *IG XII suppl.*, σ. 26, αρ. 85, *Περίκλη Ζήνιδ [ος]*. Η επιγραφή χρονολογείται γύρω στον 1ο αι. μ.Χ.

²² Όπως είναι γνωστό η υποχώρηση των άλλων διαλέκτων έναντι της αττικής Κοινής εμφανίζεται από την ελληνιστική περίοδο και μετά· βλ. σχετικά για το όλο θέμα Debrunner - Scherer, σ. 41κε., και ειδικότερα για την αιολική σ. 51κε.

²³ Σε επιγραφές βρίσκουμε *Ἡρωῖδας Καῖκειος*, *Μέλαγχρος Πιθώνειος*, *Ἄσιννω Ἄνοδικεῖα*, *Ἀλέκτρα Λαριχεῖα*, *Ἄφαιστις Θεοδωρεῖα γύνα*· βλ. σχετικά Bechtel I, σσ. 108-109 (176). Πβ. Palmer, σ. 60.

Τέλος, όσον αφορά την ιωνική διάλεκτο, αυτή φαίνεται να βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι της αιολικής ως προς το όνομα Ζῆνις, γιατί αυτό μαρτυρείται σε επιγραφές της Μιλήτου, ήδη από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²⁴, της Χίου²⁵ και μάλιστα στη γενική με τον τύπο Ζήνιος, των Ερυθρών²⁶ και της Νάξου²⁷. Επίσης διαβάζεται σε νομίσματα της Εφέσου, της Σμύρνης και της Χίου, σε περιοχές δηλ. ιωνικές²⁸. Και ίσως είναι αυτός ο λόγος που τελικά ο επιγραφολόγος Robert θεωρούσε το όνομα αυτό όχι απλά ελληνικό (και όχι θρακικό), αλλά και ιωνικό²⁹. Θα προσέθετα πως η γειννίαση της Αιολίδας και της Ιωνίας βοηθούσε τις γλωσσικές ανταλλαγές μεταξύ τους και έτσι το πιο πιθανόν είναι το όνομα να πέρασε από την Ιωνία στην Αιολίδα.

Για το όνομα Συέννεσις και ειδικότερα για το ποια διάλεκτος συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες μεταγραφής του στα ελληνικά, τα ακόλουθα στοιχεία θα βοηθούσαν ενδεχομένως στην εξέταση του θέματος.

Ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο βασίλευε ο Συέννεσις ήταν περιοχή της Μ. Ασίας, και συγκεκριμένα η Κιλικία. Το όνομα του Συέννεση το συναντούμε για πρώτη φορά στην 'Ανάβ. Ι 2.12, και μάλιστα στη γενική, ως προσδιορισμό της γυναίκας του (ή Συεννέσιος

24 SGDI 5493, 15 Ζῆνις Εὐάνδρου. Το όνομα ανήκει σε Κλαζομένιο, όπως φαίνεται από την επιγραφή η οποία χρονολογείται λίγο μετά το 392 π.Χ.

25 Βλ. Γ. Ζολώτας, "Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν Ἐπιγραφῶν Συναγωγὴ", Ἀθηνᾶ 20 (1908), σ. 204, Ζ' 61 (και BSA 55 (1960), σ. 186 αρ. 59) : Λαμπραγόρας Ζήνιος, 66 Ἡράκλειτος Ζήνιος (μέσα 3ου αι. π. Χ.), σ. 169 : Γ' β' 35 Φησίνου τοῦ Ζήνιδος, 40 Φ[ησί]νου τοῦ Ζήνιδος (επί βασιλείας Αττάλου), σ. 217 : ΙΔ' 13 Ἀσκληπιοδώρα Ζήνιδος (Ρωμαϊκῶν χρόνων), κ.ά. Πβ. P.M. Fraser - E. Matthews, A *Lexicon of Greek Personal Names*, vol. I, Oxford 1987, λ. Ζῆνις.

26 SGDI 5692 a 16 Ζῆνις Φιλίσκου. Η επιγραφή χρονολογείται γύρω στο 278 π.Χ.

27 IG XII 5, 1018 Ζῆνις Καλλικράτ(ης; ους;). Η επιγραφή θεωρείται ότι είναι των μεταγενέστερων χρόνων.

28 Βλ. R. Münsterberg, *Die Beamtennamen auf den griechischen Münzen*, Hildesheim 1985 (= Wien 1911-1927), σσ. 85, 102, 109.

29 Βλ. Robert, σ. 81 και SEG 89 (1952).

γυνή). Η βασίλισσα επισκέφθηκε τον Κύρο, ενώ αυτός βρισκόταν στο *Καῦστρου πεδίον*, και μάλλον, σύμφωνα με τις φήμες, του έδωσε πολλά χρήματα και έμεινε για ένα χρονικό διάστημα μαζί του. Ο Ξενοφών είναι πιθανόν να υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της συνάντησης, χωρίς να σημαίνει ότι κατάλαβε τι διαμείφθηκε ανάμεσα στους αλλόγλωσσους, τον Πέρση δηλ. Κύρο και την Κίλισσα βασίλισσα. Προφανώς αυτό υπήρξε το έργο κάποιου διερμηνέα, όπως άλλωστε συνέβη σε άλλες περιπτώσεις συνεννόησης του Ξενοφώντα με Πέρσες³⁰. Αν ο διερμηνέας απέδωσε στα ελληνικά το όνομα του Κίλικα Συέννεση σύμφωνα με την αττική τυπολογία ή με το τυπικό κάποιας άλλης ελληνικής διαλέκτου, δεν το γνωρίζουμε και αποτελεί πρόβλημα. Πρόβλημα επίσης παραμένει αν ο Ξενοφών ακολούθησε φωνητικά και μορφολογικά τον προφορικό λόγο του διερμηνέα, όταν έγραψε.

Αλλά, αν για τον προφορικό λόγο το έδαφος είναι εξαιρετικά ολισθηρό και αβέβαιο, ο γραπτός λόγος και συγκεκριμένα οι άλλες ελληνικές πηγές που κάνουν λόγο για τους Κίλικες άρχοντες που έφεραν το όνομα *Συέννεσις* μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε από καλύτερη θέση τη στάση του Ξενοφώντα έναντι του εξελληνισμού του ονόματος αυτού. Το όνομα *Συέννεσις* πρωτοαπαντά στον Αισχύλο στην ονομαστική³¹ και στην ίδια πτώση το βρίσκουμε επίσης στον Ηρόδοτο³², στον Κτησία³³, ενώ ακόμα δεν θα πρέπει να παραλείψουμε την παρουσία του και σε μεταγενέστερους του Ξενοφώντα συγγραφείς, δηλ. στο Διόδωρο Σικελιώτη³⁴ και το Φώτιο³⁵· όμως χρήση του

³⁰ *Ἀνάβ.* IV 5.10 *ὁ δ' ἑρμηνεὺς εἶπε περσιῶτι* και IV 5.34.

³¹ *Πέρσαι* 326-327: *Συέννεσις τε πρῶτος εἰς εὐψυχίαν, Κιλικῶν ἄρχος, εἰς ἀνὴρ πλεῖστον πόνον.*

³² I 74, V I 98.

³³ 688 F 16, 1.

³⁴ XIV 20, 2.

³⁵ *Βιβλ.* 72, 43β (2).

ονόματος με τύπους σε -ι εντοπίζουμε μόνο στον Ηρόδοτο και μάλιστα στη γενική (Συεννέσιος) σε ένα χωρίο ³⁶.

Η εικόνα, κατά συνέπεια, που εμφανίζει ο Ξενοφών σε σχέση με τις γραπτές ελληνικές πηγές και ιδιαίτερα τις προγενέστερες του είναι ότι συμφωνεί μαζί τους φωνητικά, αλλά και μορφολογικά, όπως διαπιστώσαμε από τη σύγκριση με τον Ηρόδοτο. Η πιθανότητα επομένως να επηρεάστηκε από την ιωνική ιστοριογραφία στη φωνητική και μορφολογική μεταγραφή στα ελληνικά του ονόματος φαίνεται ιδιαίτερα ισχυρή.

Ίσως είναι χρήσιμο να σημειώσω ότι για την εποχή κατά την οποία εξελίσσονται τα γεγονότα που περιγράφει στο σημείο αυτό ο Ξενοφών, δηλ. γύρω στο 401 π.Χ., δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ελληνική διάλεκτο, η οποία έπαιζε ρόλο στο γραπτό λόγο των ελληνικών αποικιών της Κιλικίας, καθώς τα σωζόμενα γραπτά μνημεία είναι μεταγενέστερα, ελληνιστικής εποχής και μετά³⁷. Αντίθετα σε κοντινές περιοχές, όπως η Καρία, σε ελληνικές επιγραφές ήδη του 5ου αι. π.Χ. απαντούν Καρικά ονόματα εξελληνισμένα διά μέσου της ιωνικής διαλέκτου, π.χ. στη γενική: Schw. 744,6 Ὀατάτιος, 744,11 Λυγδάμιος, 744,16 Π[α]νυάτιος (Αλικαρνασσός, λίγο πριν το 454 / 3 π.Χ.) ³⁸ κ.ά.

Ας δούμε και τα συμφραζόμενα εντός των οποίων απαντούν οι συζητούμενοι τύποι. Ο τύπος Συεννέσιος παραδίδεται, όπως είδαμε, σε τέσσερα χωρία της Ἀνάβ. Παρατηρεί κανείς ότι στις δυο περιπτώσεις η γενική Συεννέσιος λειτουργεί ως γενική που δείχνει τον κτήτορα (εδώ

³⁶ V 118 ὅς τοῦ Κιλικίων βασιλέος Συεννέσιος εἶχε θυγατέρα.

³⁷ Μοναδική εξαίρεση μια επιγραφή η οποία χρονολογείται γύρω στο 375-350 π.Χ., γραμμένη ωστόσο σε αττική διάλεκτο, βλ. σχετικά G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987, σ. 59, αρ. 23 : Χοιρίνης Φιλίππο Φιλόκαλος Φιλοξένο. Για τις μεταγενέστερες επιγραφές βλ. ακόμη E. L. Hicks, "Inscriptions from Eastern Cilicia", *JHS* XI (1890), σσ. 234-254 και επίσης του ίδιου "Inscriptions from Western Cilicia", *JHS* XII (1891), σσ. 225-243, όπου η παλαιότερη επιγραφή, η οποία μάλιστα περιλαμβάνει και τον διαλεκτικό τύπο Ταρκυάριος, χρονολογείται γύρω στον 3ο αι. π. Χ.

³⁸ Ο Schwyzer (Schw. 702), σ. 342 σημειώνει πως το Τ είναι στη θέση των σσ στα ονόματα αυτά. Βλ. και Smyth, σ. 389.

τον σύζυγο)³⁹. Παράλληλα την ίδια χρήση σημειώνουμε και με τη γενική *Ζήνιος*, που απαντά στα Έλλ. ⁴⁰. Συστηματική χρήση τέτοιας γενικής σε *-ιος* εντοπίζουμε στον Ηρόδοτο και μάλιστα στα περισσότερα παραδείγματα που εξετάσαμε δηλώνει τον κτήτορα ο οποίος τυχαίνει να είναι ο πατέρας (γενικές κτητικές πατρωνυμικές)⁴¹. Στις περιπτώσεις αυτές γίνεται φανερό, νομίζω, πως η χρήση της γενικής περιορίζεται σε συγκεκριμένο ρόλο και λειτουργεί τυπικά και στερεότυπα ως στοιχείο ταυτότητας και αναγνώρισης του ατόμου. Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της γενικής σε μια τέτοια χρήση φυσικά αμβλύνεται και ατονεί, και μάλλον δεν είναι βάσιμο να τον επικαλείται κανείς παρά μόνον ενδεικτικά ως προς την αρχική προέλευσή του η οποία φυσικά δεν αναιρείται. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται στα συγκεκριμένα παραδείγματα από τα συμφραζόμενα. Ο Ξενοφών αναφέρει τις γυναίκες αυτές με τα ονόματά τους συνοδεύοντάς τα με τα ονόματα των ανδρών τους στη γενική μέσα στα πλαίσια μιας απλής, χωρίς ιδιαιτερότητες, διήγησης. Έτσι το γεγονός ότι διατηρεί τους διαλεκτικούς τύπους στη γενική δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι αναγνωρίζει πως οι γυναίκες αυτές ήταν γνωστές με τους συγκεκριμένους τύπους των ονομάτων, ενώ οποιαδήποτε αλλαγή στα ονόματά τους, έστω και μορφολογική, ενείχε τον κίνδυνο της μη ταύτισης και της μη αναγνώρισής τους.

Σε τελείως διαφορετικά συμφραζόμενα βρισκόμαστε στο χωρίο I 2.23 της *Ανάβ.* Εδώ ο τύπος *Συεννέσιος*, ο οποίος είναι στη θέση πάλι της γενικής κτητικής, προσδιορίζει το ουσιαστικό *βασίλεια*. Η ενότητα μέσα στην οποία εντάσσεται ο συζητούμενος τύπος είναι φανερό πως περιέχει στοιχεία της γραμματείας της *Περιήγησης*, ήτοι: α) ο χαρακτηρισμός της

³⁹ *Ανάβ.* I 2.12 *Ἐπύαξα ἢ Συεννέσιος γυνή* και I 2.25 *Ἐπύαξα ἢ Συεννέσιος γυνή*. Η γενική κτητική στην περίπτωση αυτή δείχνει τις σχέσεις μελών της οικογένειας προς τον πατέρα κυρίως, αλλά και προς τον άνδρα, ενώ, σε εξαιρετικά ελάχιστες περιπτώσεις, και προς την μητέρα, ως σχέσεις κτήτορας προς κτήμα, βλ. σχετικά π.χ. Smyth - Messing, σ. 314 § 1301.

⁴⁰ Έλλ. III 1.10 *Μανία ἢ Ζήνιος γυνή*.

⁴¹ I 213 *ὁ τῆς Τομύριος παῖς Σπαργαπίσης*, II 144, 156, *Ἔωρον τὸν Ὀσίριος*, II 161 *Ἀπρίης ὁ Ψάμμιος*, III 10, 14, *Ψαμῆνιτος ὁ Ἀμάσιος παῖς*, VII 98 *Γόργος τε ὁ Χέρσιος*, VII 99 *Ἀρτεμισίη, θυγάτηρ Λυγδάμιος*, VII 88 *Ἀρμαμίθρης τε καὶ Τίθαιος Δάπιος παῖς*, VI 127 *Σιρίτης Δάμασος Ἀμύριος τοῦ σοφοῦ λεγομένου παῖς*, κ.ά. ◊

πόλεως των Ταρσών ως μεγάλης και εὐδαίμονος⁴² β) η αναφορά του ποταμού που διέρρεε την πόλη, του οποίου σημειώνονται χρήσιμα στοιχεία, δηλ. το όνομα και το εύρος του⁴³. Ανάλογες πληροφορίες εντοπίζονται επίσης στην ευρύτερη ενότητα στην οποία εντάσσεται ο τύπος *Συεννέσιος* και η οποία αρχίζει από την 21η παράγραφο και τελειώνει στην 24η, όπου δηλ. περιγράφεται η διάβαση του Κύρου μέσα από την Κιλικία μέχρι να φτάσει στους Ταρσούς. Στην προηγούμενη παράγραφο, δηλ. την 22, ο Ξενοφών με το γνώριμο τρόπο των Ιώνων λογογράφων και άλλων περιηγητών περιγράφει μια πεδιάδα που συνάντησαν πριν φτάσουν στους Ταρσούς: δίνει μια σύντομη γεωγραφική περιγραφή της - *πεδίων μέγα και καλόν* - αναφέρει επίσης τη χλωρίδα της με περισσότερη λεπτομέρεια⁴⁴, ενώ τέλος γεωγραφικής φύσεως είναι και η πληροφορία του για το μοναδικό όρος σε αυτή και την οριοθέτησή του. Αυτού του είδους λοιπόν τα συμφραζόμενα συνηγορούν ότι ο τύπος *Συεννέσιος* γλωσσικά εναρμονίζεται σε αυτά και μάλιστα ως ιωνικός. Επιπλέον δείχνουν ότι η χρήση του τύπου από τον Ξενοφώντα έγινε με σαφή γνώση του ιωνικού του διαλεκτικού χρώματος.

Ο τύπος *Συεννέσιος* όμως, που απαντά στην αμέσως επόμενη παράγραφο, δηλ. στην 24η, βρίσκεται μέσα σε διαφορετικά συμφραζόμενα από αυτά της 23ης παραγράφου. Ο Ξενοφών εδώ αναφέρει την πληροφορία πως όσοι κατοικούσαν μαζί με τον Σύννεση (*οἱ ἐνοικοῦντες μετὰ Συεννέσιος*) έφυγαν από την πόλη (*τούς Ταρσούς*) και πήγαν σε οχυρό μέρος στα βουνά. Έτσι ο διαλεκτικός τύπος μέσα στα πλαίσια της απλής εξιστόρησης δεν φαίνεται να έχει θέση. Επειδή όμως όλοι οι κώδικες τον παραδίδουν και επειδή βρίσκεται ανάμεσα σε

42 *Καταβάς δέ ... ἤλασε σταθμούς ... εἰς Ταρσούς, τῆς Κιλικίας πόλιν μεγάλην και εὐδαίμονα.* Για παράλληλες περιπτώσεις βλ. στον H. Tiedt, *Die Anabasis des Xenophon und die griechische Periegesis*, Diss., Göttingen 1923, σ. 22 (§ 28).

43 *Διὰ μέσου δὲ τῆς πόλεως ῥεῖ ποταμὸς Κύδνος ὄνομα, εὖρος δύο πλέθρων.* Ανάλογα παραδείγματα βλ. επίσης στον Tiedt, σ.13 (§ 10).

44 *Καὶ δένδρων παντοδαπῶν σύμπλεων και ἀμπέλων · πολὺ δὲ και σῖσαμον και μελίηνην και κέγχρον και πυρούς και κριθὰς φέρει.* Θεματικά παράλληλα παραδείγματα βλ. στον Tiedt, σ. 15 (§§ 13-14).

δυο παραγράφους που έχουν τον τύπο *Συεννέσιος*, την 23η και την 24η, ίσως για λόγους ομοιομορφίας ή και πρακτικούς να μην είναι τόσο αναγκαίο να αλλαχθεί και να μετατραπεί στον αντίστοιχο αττικό *Συεννέσεως*.

Ας δούμε τέλος τον τύπο *Ίριος*, που απαντά στην *Ἀνάβ.* VI 2.1: *καὶ παραπλέοντες ἐθεώρουν τὴν τε Ἰασονίαν ἀκτὴν, ἔνθα ἢ Ἀργὼ λέγεται ὀρμίσασθαι, καὶ τῶν ποταμῶν τὰ στόματα, πρῶτον μὲν τοῦ Θερμώδοντος, ἔπειτα δὲ τοῦ Ἰριος⁴⁵, ἔπειτα δὲ τοῦ Ἄλυος, μετὰ δὲ τοῦτον τοῦ Παρθενίου· τοῦτον δὲ παραπλεύσαντες ἀφίκοντο εἰς Ἡράκλειαν.*

Ο *Ίρις* ποταμός, λοιπόν, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, βρισκόταν στη Μικρά Ασία προς την πλευρά του Πόντου, ανάμεσα στους ποταμούς Θερμώδοντα και Ἄλυ. Ανάλογες πληροφορίες για τη γεωγραφική του θέση έχουμε και από άλλους συγγραφείς, οι οποίοι την προσδιορίζουν ωστόσο ανάμεσα στις πόλεις Κοτύωρα και Ηράκλεια⁴⁶ και όχι, όπως σημειώνει εδώ ο Ξενοφών, ανάμεσα στις πόλεις Αρμήνη της Σινώπης και Ηράκλεια. Αυτός προφανώς υπήρξε ο λόγος που οι περισσότεροι εκδότες οβέλισαν από τα κείμενά τους τον τύπο *Ίριος*, καθώς και όλο περίπου το χωρίο όπου απαντά⁴⁷. Όπως σημείωσα, τον τύπο *Ίριος* τον παραλείπει, μαζί με λίγες ακόμη λέξεις, ο κώδικας F⁴⁸. Ο κώδικας αυτός βρίσκεται στην κορυφή της κατάταξης των κφφ μαζί με τον κώδικα M,

⁴⁵ Στο κριτικό υπόμνημα των Hude – Peters διαβάζουμε : *ἔπειτα ... Ἰριος (Τίγριος ΒΑΕ Τίχριος C) om. F.* Η γραφή *τίγριος* ή *τίχριος* που παραδίδουν οι τέσσερις (4) αυτοί κώδικες είναι προφανές ότι είναι λανθασμένη, μορφολογικά όμως παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς λήγει σε *-ιος*, στον τύπο δηλ. της γενικής που εξετάζουμε.

⁴⁶ Στα ίδια γεωγραφικά πλαίσια, ανάμεσα δηλ. στα Κοτύωρα και την Ηράκλεια, οι πηγές τοποθετούν και άλλους ποταμούς. Ιδιαίτερα για τον Ἰρη σχετικές πληροφορίες αντλούμε από συγγραφείς μεταγενέστερους του Ξενοφώντα, όπως τον Αρριανό, *Περ.Εύξ. Πόντ.* 15, 22, τον Στράβ. I.3.7, XII.3.15,30,39, όπου είναι φανερό ότι αυτός διέσχισε την πεδιάδα της Θεμισκυρα (όπως και ο Θερμώδων) και επομένως δεν θα ήταν δυνατό να βρίσκεται ανάμεσα στην Αρμήνη και την Ηράκλεια. Άλλες λεπτομέρειες για τη γεωγραφική θέση του Ἰρη και των άλλων ποταμών βλ. παρακάτω σ. 85 σημ. 78.

⁴⁷ Όπως ο Marchant, ο Masqueray που, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, ακολούθησε στο σημείο αυτό τον Lincke, ο Brownson κ.ά. Το χωρίο το οποίο οβέλισαν ήταν το *"ἐθεώρουν τὴν τε Ἰασονίαν ... παραπλεύσαντες"*.

⁴⁸ Βλ. παραπάνω σημ. 45.

σύμφωνα με την έκδοση των Hude - Peters. Ο Μ όμως δεν παραλείπει, αλλά παραδίδει τον τύπο *Ἰριος* και ίσως αυτός ήταν ο λόγος που οι εκδότες Hude - Peters δεν αθετούν τον τύπο, όπως και ολόκληρο το χωρίο στο οποίο απαντά. Αλλά δεν είναι μόνο η παρουσία του τύπου στον κώδικα Μ που προβληματίζει, αλλά και το γεγονός ότι ο Ξενοφών γνωρίζει τον ποταμό *Ἰριν* και τη θέση του, καθώς τον αναφέρει στο προηγούμενο βιβλίο και συγκεκριμένα στο χωρίο V 6.9 μαζί με τους άλλους τρεις ποταμούς, που αναφέρει και εδώ, τοποθετώντας τους ανάμεσα στα Κοτύωρα και την Ηράκλεια. Οι τέσσερις ποταμοί μάλιστα παρουσιάζονται από τον ομιλητή του χωρίου αυτού, τον Εκατόνυμο, με την ίδια ακριβώς σειρά με την οποία τους παρουσιάζει ο Ξενοφών εδώ στο χωρίο που εξετάζουμε, δηλ. πρώτο τον Θερμώδοντα, δεύτερο τον Ἰρην, τρίτο τον Ἄλυ και τελευταίο τον Παρθένιο. Η ανακρίβεια επομένως στο σημείο αυτό του ιστορικού φαίνεται παράδοση και εντυπωσιάζει. Το εντυπωσιακό όμως είναι η χρησιμοποίηση του διαλεκτικού τύπου *Ἰριος*, ιδιαίτερα για την περίπτωση που θα τον αποδεχτεί κανείς ως νόθο. Και αυτό γιατί, όπως είναι γνωστό, οι διαλεκτικοί τύποι ή γενικά οι άλλες, πλην της αττικής, διάλεκτοι άρχισαν από την εποχή της Κοινής και μετά σταδιακά να υποχωρούν έναντι της αττικής μέχρι την πλήρη αφομοίωσή τους από αυτή. Ότι ο ποταμός *Ἰρις* έχασε κάποια στιγμή τους διαλεκτικούς τύπους του, είναι γεγονός που επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες: δυο χριστιανοί συγγραφείς αναφερόμενοι στον ποταμό αυτό χρησιμοποιούν αττικούς τύπους του: *Ἰριδι*⁴⁹. Στον Αρριανό *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 15.3 ωστόσο παραδίδεται ο διαλεκτικός τύπος *Ἰριος*, γεγονός που εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως οι διαλεκτικοί τύποι του ποταμού διατηρήθηκαν ως την εποχή του Αρριανού, δηλ. μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. Κάτι τέτοιο όμως θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί, καθώς ο Αρριανός, αν και έζησε την εποχή του αττικισμού, στα έργα του *Ἰνδική* και *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου* χρησιμοποίησε την ιωνική διάλεκτο (κυρίως στο πρώτο έργο, αλλά και σε σημαντική έκταση στο δεύτερο) ως την κατάλληλη για το

⁴⁹ Βασίλ. Καισ. 4. 223. 5 ἐπὶ τῆς μονῆς τῆς ἐπὶ τῷ Ἰριδι ποταμῷ, Γρηγ. Νυσσ. 41.8.1 διῆγε ... καταλαβὼν πρὸς τῷ Ἰριδι. Ποταμὸς δὲ ὁ Ἰρίς ἐστὶ μέσον διαρρέων τὸν Πόντον.

λογοτεχνικό είδος που υπηρετούσαν τα έργα του αυτά⁵⁰. Ο Αρριανός εξάλλου μιμήθηκε το λεκτικό του Ξενοφώντα⁵¹. έτσι ο τύπος *Ἰριος* δεν αποκλείεται να είναι το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ενέργειας και επομένως εμμέσως διασφαλίζεται η παρουσία του στον Ξενοφώντα.

Αλλά, αν υποθεθεί ότι ο τύπος *Ἰριος* είναι νόθος, τότε με βάση τα συμφραζόμενα πρόκειται για αριστοτεχνική προσθήκη. Και αυτό γιατί το όλο κείμενο της ενότητας, στην οποία εντάσσεται ο τύπος, δηλ. §§1-3, είναι φανερά επηρεασμένο από τις εργασίες των *Περίπων* στη γλώσσα και στο ύφος⁵². Ο αντιγραφείς κατά συνέπεια θα πρέπει να κατάλαβε την ιδιαιτερότητα της ενότητας και να έκανε την προσθήκη χρησιμοποιώντας τον κατάλληλο διαλεκτικό τύπο, ο οποίος φυσικά δεν μπορούσε παρά να είναι ιωνικός και έτσι να έγραψε *Ἰριος*. Επειδή όμως γενικά οι προσθήκες εναρμονίζονται ελάχιστα ή καθόλου με το γενικό ή ειδικό χαρακτήρα μιας ενότητας, έχω τη γνώμη πως ακριβώς αυτή η εναρμόνιση του ιωνικού τύπου *Ἰριος* με το ιδιαίτερο γλωσσικό περιβάλλον της ενότητάς του πρέπει τουλάχιστον να μας προβληματίσει και να μην περάσουμε στην απόρριψή του με την ευκολία που το έκαναν οι προγενέστεροι μελετητές.

⁵⁰ Βλ. Grundmann, σσ. 18-19, A.G. Roos, "De Arriani Indicae dialecto ionica", *Mnemosyne* 55 (1927), σ. 23 κ.ε.

⁵¹ Για το θέμα αυτό βλ. παραπάνω σ. 17 σημ. 14, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επιπλέον βλ. H. Doucet, *Quid Xenophonti debuerit Flavius Arrianus*, Diss., Paris 1882. Πβ. Grundmann, και ιδιαίτερα το κεφάλαιο "*De Xenophontae orationis imitatione*", σσ. 4-12.

⁵² Βλ. για το θέμα αυτό περισσότερες λεπτομέρειες σε άλλο σημείο της εργασίας, σ. 89.

II Τύρσιος

Τύπος γενικής σε -ιος απαντά και σε προσηγορικό όνομα, όπως ήδη ανέφερα, στην *Ἀνάβ.* VII 8.12, όπου διαβάζουμε **τύρσιος** σε όλα τα κφφ : *Ἐπει δὲ ἀφίκοντο περὶ μέσας νύκτας, τὰ μὲν περίξ ὄντα ἀνδράποδα τῆς τύρσιος καὶ χρήματα τὰ πλεῖστα ἀπέδρα αὐτοὺς παραμελοῦντας, ὡς τὸν Ἀσιδάτην αὐτὸν λάβοιεν καὶ τὰ ἐκείνου.*

Την απόκλιση από την αττική διάλεκτο του ιστορικού την παρατηρούμε μόνο σε αυτή την πτώση της λέξης, αφού στα άλλα εννέα (9) κωρία που τη χρησιμοποιεί, την κλίνει σύμφωνα με αυτή¹. Τύπους γενικής σε -ιος σε προσηγορικά ονόματα αποφεύγουν οι αττικοί συγγραφεῖς των κλασικών χρόνων, με εξαίρεση δυο όλες κι όλες περιπτώσεις².

Τη γραφή *τύρσιος* αποδέχθηκαν όλοι οι εκδότες³ και επιπλέον μερικοί από αυτούς, όπως ο Porro και ο Kühner, τη χαρακτήρισαν ως ιωνικό τύπο. Τον ίδιο χαρακτηρισμό έδωσε και ο Sauppe⁴, ενώ ο Gautier δεν μπόρεσε να αποφασίσει αν ο τύπος ήταν δωρικός ή ιωνικός⁵. Δεν θα πρέπει όμως να αποκλεισθεί από τη συζήτηση η πιθανότητα ο τύπος να είναι αιολικός. Και αυτό γιατί το συγκεκριμένο κωρίο της *Ἀνάβασης* αφορά περιοχή γύρω από την Πέργαμο, δηλ. περιοχή της Αιολίδας. Με βάση αυτά τα δεδομένα οφείλουμε επομένως να εξετάσουμε αν ο τύπος *τύρσιος* είναι ιωνικός και αν ο Ξενοφών τον χρησιμοποίησε ως τέτοιο στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα.

Πέρα όμως από το πρόβλημα της ιωνικότητας ή μη του τύπου, προβληματική εμφανίζεται η ίδια η λέξη και η σημασία της: μέχρι και την

¹ *Ἀνάβ.* VII 2. 21 *τύρσει*, *Ἀνάβ.* VII 8.13 *τύρσιν*, *Ἀνάβ.* IV 4.2, V.2.5, 15, 27, *Ἑλλ.* III. 2.15 *τύρσεις*, *Ἑλλ.* IV 7.6 *τύρσεων*, *Κύρ. Παιδ.* VII 5.10 *τύρσει*.

² Αισκ. *Ἀγαμ.* 942 *δήριος*, Πλάτ. *Πολ.* 390e *μήνιος*. Λίγο αργότερα, στην αρχή της Κοινής, εντοπίζουμε παρόμοια περίπτωση στον Αριστοτ. *Ἴστ.* Ζώων 607a *τίγριος*, όπως επίσης τον ίδιο ακριβώς τύπο βρίσκουμε και στο Θεόφρ. *Φ.* *Ἴστ.* 5.4.7

³ Εκτός από τον Krüger, ο οποίος την οβέλισε.

⁴ Sauppe, λ. *τύρσις*.

⁵ Βλ. Gautier, σ. 77.

κλασική εποχή απαντά σε δυο μόνο συγγραφείς, τον Πίνδαρο και τον Ιπποκράτη, ενώ στην αττική διάλεκτο δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού εκτός από τον Ξενοφώντα. Όσο για τη σημασία της διαμορφώνει κανείς άποψη για αυτή μέσω των αρχαίων σχολίων και γενικά της έμμεσης παράδοσης. Στον Πίνδαρο με την λέξη *τύρσις* χαρακτηρίζεται το παλάτι του Κρόνου στα νησιά των μακάρων⁶. Τα αρχαία σχόλια την ερμηνεύουν ως "πόλις" ή "τείχος"⁷, ενώ νεότεροι μελετητές εκτείνουν το σημασιολογικό της εύρος από την έννοια "φρούριο" ως την έννοια "παλάτι με πύργο ή πύργους"⁸. Στον Ιπποκράτη η λέξη απαντά δυο φορές στο ίδιο χωρίο του έργου *περί Ἄρθρων* 43, και μάλιστα τη μια φορά στη γενική με τον ιωνικό τύπο *τύρσιος*: *ἀπὸ μέντοι τύρσιος ἀφίεις κάλλιον ἄν τις σκευάσαιτο*⁹. Στο χωρίο δίνονται οδηγίες για την αντιμετώπιση της κύφωσης, μέσα στις οποίες αναφέρεται και η *τύρσις*¹⁰. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η εικόνα που παρουσιάζει η κφ παράδοση για την σημασία της λέξης φανερώνει ότι αυτή δεν πρέπει να ήταν γνωστή και κατανοητή στους αναγνώστες, αφού οι αντιγραφείς των κφφ σημειώνουν μερικές φορές και πάνω από τις γραμμές των κφφ ότι *τύρσις* σημαίνει "πύργος" ή "προμαχών"¹¹. Ο Γαληνός επίσης

⁶ Ὀλ. 2.127 *ἔστειλαν Διὸς ὁδὸν παρὰ Κρόνου τύρσιν*.

⁷ Βλ. A.B. Drachmann, ed. *Scholia Vetera in Pindari Carmina*, vol. I, Lipsiae 1910, σ. 93 (127,b) : *τύρσιν : πόλιν. κυρίως δὲ τὸ τεῖχος. λέγονται δὲ πρῶτοι Τυρσηνοὶ τῶν τειχῶν κατασκευὴν εὐρηκέναι*.

⁸ Βλ. P. Kretschmer, "Nordische Lehnwörter im Altgriechischen", *Glotta* XXII (1934), σ. 110. Πβ. Farnell, σ. 19, ο οποίος επειδή οι Ολύμπιοι θεοί δεν ζούσαν σε φρούρια, δυσκολεύεται να αποδώσει την *τύρσιν* στον Κρόνο και θεωρεί ότι η λέξη αφορά μάλλον έναν επίγειο βασιλιά παρά ένα θεό.

⁹ *Περί Ἄρθρ.* 43 *ὅταν δὲ ταῦτα κατασκευάσης οὕτως, ἀνέλκειν τὴν κλίμακα ἢ πρὸς τύρσιν τινὰ ὑψηλὴν, ἢ πρὸς ἀέτωμα οἴκου...* Ἀπὸ μέντοι τύρσιος ἀφίεις ἢ ἀπὸ ἴστου καταπεπνυγός...

¹⁰ Προτείνεται η κατασκευή *κλίμακος*, πάνω στην οποία θα πρέπει να δεθεί ο κυφός· στη συνέχεια η κλίμακα με τον κυφό επάνω θα κρεμαστεί ἀπὸ *τύρσιν τινὰ ὑψηλὴν*. Και καταλήγει τελικά ο συγγραφέας πιο κάτω στο συλλογισμό *ἀπὸ μέντοι τύρσιος ἀφίεις κάλλιον ἄν τις σκευάσαιτο*.

αργότερα σχολιάζοντας το σχετικό χωρίο του Ιπποκράτη αποδίδει την *τύρσιν* με "πύργο", στηριγμένος, όπως ο ίδιος αναφέρει, στον Διοκλή τον Καρύστιο¹².

Οι επιγραφές μέχρι την εποχή της Κοινής δεν εμφανίζουν καμιά πληροφορία για τη λέξη. Από την εποχή της Κοινής και μετά απαντά η λέξη *τύρσις* σε δυο επιγραφές στη νησιωτική Ελλάδα, με ανάττικο τύπο στην μια περίπτωση και με αττικό στην άλλη: *τύρσις IG XI 4. 1299,31* (Δήλος, τέλη 3ου αι. π.Χ.)¹³, *τύρσιδος IG XII 7.115,4* (Αμοργός, 2ος-1ος αι. π. Χ.)¹⁴. Εκτός Ελλάδος βρίσκουμε δυο ακόμη επιγραφικές μαρτυρίες της σε μεταγενέστερους χρόνους: *τύρσις Magn. 181,13* (Μαγνησία της Καρίας, 2ος αι. μ. Χ.)¹⁵ και το παράγωγό της *τυρρίδιον IG XIV 352, 65, 77*, (Αλαΐσα της Ιταλίας, 16ος αι. μ. Χ.)¹⁶.

¹¹ Βλ. π.χ. το κριτικό υπόμνημα του Littré : *Ἡ πύργου ἢ προμάχου supra lin. E. Ἡ πύργος ἢ προμαχῶν FG. τύρσις σκηνὴ πύργος προμαχαχῶν H. τί ἔστιν πύργος; ἢ πύργος ἢ προμαχῶν IU. πρόμαχον (sic) J. τύρσις πύργος ἐστὶν ἢ πρόμαχος B.*

¹² Γαληνός, *περὶ Ἄρθρων*, σ. 518-519 (Kühn) *τύρσιν μὲν τὸν πύργον ἀκούειν χρή ... ὅτι δὲ καὶ τύρσις πύργον σημαίνει μάρτυς ἀξιόπιστος καὶ ὁ Διοκλῆς ὁ Καρύστιος ταύτην τὴν νῦν εἰρημένην λέξιν παραφράζων ἐν τῷ περὶ ἐπιδέσεων βιβλίῳ κατὰ τόνδε τὸν τρόπον ἔγραψε ἄνέλκειν δὲ τὴν κλίμακα πρὸς πύργον ὑψηλὸν ἢ οἰκίας δετόν.*

¹³ Κατὰ τον εκδότη Delamarre η επιγραφή έχει δυο μέρη : το α' (στ. 1-28) το οποίο είναι η διήγηση και το β' (στ. 29-94) το οποίο είναι το ποίημα του Μαιῖστα σε εξάμετρο, όπως άλλωστε αναφέρει η ίδια η επιγραφή στο στ. 31: "γράφει δὲ καὶ Μαιῖστας ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην".

¹⁴ Η κατάληξη *-ιδος* της γενικής δείχνει ότι η λέξη έχει δεχθεί την επίδραση της αττικής διαλέκτου, κάτι συνηθισμένο για την εποχή αυτή· πβ E. Knitl, *Die Sprache der ionischen Kykladen nach den inschriftlichen Quellen*, Diss., München 1938, σσ. 87-88. Η *τύρσις, -ιδος* εδώ γίνεται κατανοητή ως αγροικία είτε χωρίς οχύρωση (=villa rustica), σύμφωνα με τον Delamarre *IG XII 7.115,4*, είτε οχυρωμένη, σύμφωνα με τον P. Chantraine, *Dictionnaire Étymologique de la langue Grecque*, Vol. 1-4,2 Paris 1968-1980, λ. *τύρσις* =maison fortifiée dans la campagne).

¹⁵ Βλ. Otto Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900. Πρόκειται για επίγραμμα αφιερωμένο στον αθλητή Αριστόμαχο. Ας σημειωθεί ότι η *τύρσις* εδώ έχει ως χώρο αναφοράς τη Σπάρτη, ενώ η ίδια η επιγραφή έχει ιωνικό λεκτικό.

¹⁶ Στην ίδια επιγραφή απαντά και η λέξη *πύργος* αρκετές φορές, π.χ. στ. 70, 76.

Την ελληνιστική εποχή η λέξη χρησιμοποιείται ως γλῶσσα¹⁷. Στο Λυκόφρονα Ἀλεξ. στ. 717, 834, 1209, 1273 η λέξη, σύμφωνα με τα αρχαία σχόλια, σημαίνει "τείχος"¹⁸· το ίδιο και στον Μαῖϊστα 2, όπου εξάironται τα θεία τείχη της Αιγύπτου. Επίσης ως "τείχος" απαντά στον Ορφέα Ἀργον. 151. Ο Νίκανδρος Ἀλεξιφ. 2 τη χρησιμοποιεί με την έννοια της πόλης, σύμφωνα με τα αρχαία σχόλια¹⁹. Στον Οππιανό Ἀλιευτ. 5,118 τα αρχαία σχόλια σημειώνουν για την *τύρσιν*: "*πύργον, τὰ ἄκρα τοῦ τοῦ τείχους ἢ τὸν περίπατον*". Τέλος σε ένα επίγραμμα της Πλαν. Ἀνθολογίας 279,2 με την *τύρσιν* εννοείται η ακρόπολις των Μεγάρων.

Στην αυτοκρατορική εποχή σημειώνουμε δυο μαρτυρίες της λέξης. Η πρώτη απαντά στον Διόδωρο το Σικελιώτη XI 38,4 (Vogel), ο οποίος αναφερόμενος στο θάνατο του Γέλωνα λέει ότι ο τελευταίος κηδεύτηκε *ἐν ταῖς καλουμέναις Ἐννέα τύρσεσιν*, τις οποίες αργότερα κατέστρεψαν οι Καρχηδόνιοι με πρωταγωνιστή τον Αγαθοκλή, που *τὰς τύρσεις κατέβαλε διὰ φθόνον*. Τι ακριβώς ήταν οι τύρσεις σε αυτή την περίπτωση και τι σχέση είχαν με τα επιτύμβια μνημεία δεν το ξέρουμε, καθώς τα ίδια τα συμφραζόμενα δεν μας δίνουν καμιά πληροφορία, ενώ το σχόλιο του Διόδωρου στο ίδιο σημείο ότι ήταν αξιοθαύμαστες για το βάρος τους δεν μας δια φωτίζει. Ωστόσο η πληροφορία αυτή διασταυρώνεται με ανάλογη που απαντά στα Ἑλλ. III 2.5 του Ξενοφώντα. Συσχετίζοντάς τες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι *τύρσις* σημαίνει είτε ένα ανεξάρτητο κτίσμα που περιέβαλλε τους τάφους, οπότε εννοιολογικά είναι κοντά στο "τείχος", είτε ένα κτίσμα ενιαίο με τους τάφους, οπότε πλησιάζει στην έννοια "πύργος".

Τη δεύτερη μαρτυρία τη βρίσκουμε στον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά I 26,2. Ο Διονύσιος μιλώντας για τους Τυρρηνοὺς αναφέρει διάφορες

¹⁷ Ὅπως ορθά παρατήρησε ο Kretschmer, σ. 110.

¹⁸ *Lycophronis Alexandra* (Scheer), vol. I. στικ. 717: *τύρσις δὲ τὸ τεῖχος, διότι παρὰ τοῖς Τυρσηνοῖς πρῶτον ἐπενόθη. Τύρσις τὸ τεῖχος, ὅτι Τυρσηνοὶ πρῶτον τειχοποιῶν εὔρον*. Πβ. σχόλια στικ. 1209 και στικ. 1273

¹⁹ *Scolia in Nicandri Alexipharmaca* (Geymonat), σ. 29, 2α: *τύρσεις δεῖ ἀκούειν τὰς πόλεις, ἀλλ' οὐ τὰς ἐπάλλξεις, ὅπερ κυρίως σημαίνουσιν*, 2β: *τύρσεις δεῖ τὰς πόλεις ἀπὸ μέρους τῶν τειχῶν*.

εκδοχές για την προέλευση του ονόματος, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι Τυρρηνοί οφείλουν την ονομασία τους στις *τύρσεις*²⁰ και ότι *τύρσεις* είναι "έντειχιοι καὶ στεγαναὶ οἰκήσεις".

Οι αρχαίοι λεξικογράφοι μας δίνουν τις ίδιες σχεδόν πληροφορίες ως προς τη σημασία με αυτές που παρακολουθήσαμε στις αρχαίες πηγές. Στον Ησύχιο διαβάζουμε: *τύρρις· πύργος, ἔπαλξις, προμαχών. τύρσις· τὰ αὐτά* ²¹. Η Σούδα διαφοροποιείται: *τύρσις· ὁ περίβολος τοῦ τείχους. Ξενοφῶν* ²².

Με βάση, λοιπόν, την παραπάνω ανασκόπηση οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι βασικές έννοιες του ονόματος *τύρσις* είναι "πύργος" πάνω σε σπίτι ή τείχος ή "τείχος με ή χωρίς πύργους" μιας οικίας ή πόλης. Στον Ξενοφώντα διαπιστώνουμε ότι η λέξη *τύρσις* σε όλα τα χωρία καλύπτεται, ἔστω και σε γενικές γραμμές, από τις έννοιες αυτές²³. Ιδιαίτερα στο χωρίο που εξετάζουμε παρατηρούμε ότι η λέξη καλύπτεται περισσότερο από την έννοια "πύργος" παρά από την έννοια "τείχος". Το γεγονός αυτό δημιουργεί απορία για το λόγο που οδήγησε τον Ξενοφώντα να χρησιμοποιήσει αυτή τη λέξη που δεν απαντά στην αττική και όχι τη συνώνυμή της *πύργος* που απαντά στην αττική. Η απορία μεγαλώνει, αν λάβουμε υπόψη μας ότι στο ίδιο χωρίο της *Ἀνάβασης* απαντά και η λέξη *πύργος*. Η υπόθεση ότι ο Ξενοφών για λόγους "ποικιλίας" (*variatio*) χρησιμοποίησε τη λέξη *τύρσις* παράλληλα με τη λέξη *πύργος*, δεν είναι ιδιαίτερα εύλογη. Και αυτό γιατί ο Ξενοφών δεν

²⁰ I 30,1 ὠνομάσθαι δ' ὑφ' Ἑλλήνων αὐτὸ τῆ προσγορία ταύτη οὐδὲν κωλύει, καὶ διὰ τὰς ἐν ταῖς τύρσεσιν οἰκήσεις καὶ ἀπ' ἀνδρὸς δυνάστου. Πβ. I 26,2 καὶ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτοῖς ταύτην οἱ μὲν αὐθιγενὲς τὸ ἔθνος ποιοῦντες ἐπὶ τῶν ἐρυμάτων, ἃ πρῶτοι τῶν τῆδε οἰκούντων κατεσκευάσαντο, τεθῆναι λέγουσι. Για τη σχέση της λέξης *τύρσις* με τους Τυρσηνούς βλ. W. Brandenstein, λ. "Tyrrhener", *RE* VIIA2 (1937), στ. 1909 -1938.

²¹ Πβ. λ. *τύρσιος· τὸ ἐν ὕψει ᾧκοδομημένον*.

²² Η Σούδα συνεχίζει παραθέτοντας το VII 5. 10 χωρίο της *Κύρου Παιδείας*.

²³ Ως *πύργος* μπορεί να αποδοθεί στις εξής περιπτώσεις: *Ἀνάβ.* IV 4. 2, VII 2. 21, VII 8. 12,13, *Ἑλλ.* IV 7. 6, ως "τείχος" στις ακόλουθες: *Κύρ. Παιδ.* VII 5. 10, και ιδιαίτερα ως ξύλινο: *Ἀνάβ.* V 2. 5, 15, 27, ενώ είτε με τη μια είτε με την άλλη έννοια μπορεί να αποδοθεί στα *Ἑλλ.* III 2. 15.

είναι ο εξεζητημένος εκείνος συγγραφέας που γυρεύει να εντυπωσιάσει με σπάνιες λέξεις, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζεται για την απλότητα και τη σαφήνεια του λόγου του.

Μετά από αυτά μένει να εξετάσουμε αν οι δυο λέξεις δεν εκφράζουν ακριβώς το ίδιο νόημα, δεν είναι δηλ. εντελώς ταυτόσημες, αλλά έχουν κάποιες διαφορές. Στη διερεύνηση ενός τέτοιου ενδεχομένου θα βοηθούσε και η ετυμολογική ανάλυση της λέξης.

Η γλωσσολογική έρευνα γύρω από την ετυμολογία της λέξης *τύρσις* λόγω μη επαρκών στοιχείων δεν είναι σε θέση να διαφωτίσει για την ακριβή σημασία της. Διαπιστώνεται βέβαια ετυμολογική συγγένεια με τους Τυρσηνούς, τους Ετρούσκους, ή με το λατ. *turris*, που σημαίνει πύργος, όμως όλα αυτά δεν αποτελούν στοιχεία για έναν πιο επακριβή προσδιορισμό της σημασίας της. Κοινή ωστόσο είναι η διαπίστωση των μελετητών πως η λέξη *τύρσις* δεν είναι ελληνική, αλλά δάνειο. Μάλιστα υπάρχει διάσταση ανάμεσά τους για την πιθανή πρόλευση του δανεισμού. Ο Boisacq υποστήριξε ότι η ελληνική τη δανείστηκε από την Μ. Ασία²⁴, άποψη που αντέκρουσε ο Kretschmer διατυπώνοντας την υπόθεση ότι οι Έλληνες τη δανείστηκαν από τους Προέλληνες²⁵. Ως δάνειο τη θεώρησε και ο Heubeck, αλλά από κάποια γλώσσα της ινδοευρωπαϊκής²⁶, άποψη που αποδέχθηκε ο Chantraine²⁷ και εν μέρει ο Frisk²⁸, ο οποίος δεν

²⁴ É. Boisacq, *Dictionnaire Étymologique de la langue Grecque*, Heidelberg - Paris 1916, λ. *τύρσις*.

²⁵ Βλ. Kretschmer, σσ. 110-114. Ο Kretschmer απέκλεισε το ενδεχόμενο να δανείστηκε η ελληνική από τη Μ. Ασία τη λέξη, επειδή θεώρησε ότι αυτό είναι ασυμβίβαστο με τη λατινική λέξη *turris*. Και τούτο γιατί, αν οι Λατίνοι την είχαν δανειστεί από τους Έλληνες, αυτό προϋποθέτει μια ελληνική και όχι δάνεια λέξη. Πίστευε ότι θα ήταν ακατανόητο να είχαν δανειστεί οι Λατίνοι την τόσο σπάνια λέξη *τύρσις* και όχι την τόσο εύχρηστη *πύργος* · επίσης ότι θα ήταν περιεργό να είχε ριζώσει στα λατινικά η δάνεια λέξη *turris* πολύ περισσότερο από τη δήθεν αρχική *τύρσις* (*tursis*). Τελικά ο μελετητής διατυπώνει την άποψη ότι οι αυτόχθονες μεσογειακοί λαοί της Ιταλίας και της Ελλάδας είχαν από κοινού τη λέξη **tursis* για τους πύργους, την οποία αργότερα τα ινδοευρωπαϊκά φύλα των Ιταλών και των Ελλήνων βρήκαν και δανείστηκαν.

²⁶ A. Heubeck, *Praegraeca*, Erlagen 1961, σσ. 65-66.

²⁷ Βλ. στο λεξικό του, λ. *τύρσις*.

απέκλεισε και την υπόθεση του Kretschmer. Αντίθετα οι Walde-Hofmann θεώρησαν διπλή την πηγή του δανεισμού, δηλ. είτε από την ετρουσκική λέξη *tursis είτε από ανάλογη ινδοευρωπαϊκή²⁹.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω πορίσματα της γλωσσολογικής έρευνας, ότι δηλ. η λέξη *τύρσις* είναι δάνειο και όχι ελληνική, είμαστε σε θέση σήμερα να κατανοήσουμε καλύτερα τον Kretschmer, όταν έλεγε ότι οι Έλληνες μπορεί να την είχαν στη διάθεσή τους, όμως την αισθάνονταν σαν ξένο σώμα και δεν την χρησιμοποιούσαν³⁰. Οι επιγραφές, δωρικές και ιωνικές κυρίως, και οι συγγραφείς Πίνδαρος και Ιπποκράτης, των οποίων το έργο έχει επίσης ανάλογο διαλεκτικό χρωματισμό, μαρτυρούν ότι αυτή παρέμεινε σε κάποια χρήση στη δωρική και την ιωνική διάλεκτο.

Αλλά ανάλογη με τη διαλεκτική κατανομή της λέξης είναι περίπου και η εικόνα που εμφανίζει και ο Ξενοφών στη χρήση της: χρησιμοποιεί τη λέξη κυρίως σε περιοχές όπου μιλιόνταν ή επικρατούσαν οι δυο προαναφερόμενες διάλεκτοι, δηλ. η ιωνική και η δωρική. Συγκεκριμένα τα χωρία, στα οποία απαντά η *τύρσις*, τοποθετούνται γεωγραφικά είτε στον Μικρασιατικό χώρο³¹, στο μεγαλύτερο μέρος του οποίου επικρατεί η ιωνική διάλεκτος, είτε στο Άργος³², όπου μιλιέται η δωρική.

28 H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bd I-II, Heidelberg 1960-1970, λ. *τύρσις*.

29 A. Walde - J.B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Bd I-II, Heidelberg 41965, λ. *τύρσις*.

30 Βλ. Kretschmer, σ. 114.

31 Στα εννέα (9) από τα δέκα (10) χωρία, στα οποία απαντά η λέξη στο έργο του Ξενοφώντα, ο χώρος αναφοράς της είναι εκείνος της Μ. Ασίας: στην *Ανάβ.* IV 4.2 τα γεγονότα εξελίσσονται σε μια κόμη των Καρδούχων (η χώρα των Καρδούχων ήταν κοντά στην Αρμενία)· στην *Ανάβ.* V 2.5,15,17 οι *τύρσεις* και μάλιστα ξύλινες προστατεύουν ένα μεγαλοχώρι των Δρίλων στην περιοχή του Πόντου κοντά στην Τραπεζούντα· στην *Ανάβ.* VII 8.12,13 τα γεγονότα διαδραματίζονται κοντά στην Πέργαμο· στα *Έλλ.* III 2.15 τα συμβάντα λαβαίνουν χώρα *έν τῷ Μαιάνδρου πεδίῳ*, στην πεδιάδα δηλ. του ποταμού Μαιάνδρου της Μ. Ασίας, ενώ στο Μικρασιατικό χώρο με ευρύτερη έννοια εξελίσσονται τα γεγονότα στην *Κύρ. Παιδ.* VIII 5.10, όπου η σκηνή ξετυλίγεται έξω από τη Βαβυλώνα, αλλά και στην *Ανάβ.* VII 2.2, όπου με βάση τα συμφραζόμενα τα συμβάντα διαδραματίζονται σε περιοχή κοντά στο Βυζάντιο.

32 *Έλλ.* IV 7.6.

Το υπό εξέταση κωρίο αναφέρεται σε περιοχή κοντά στην Πέργαμο, δηλ. σε αιολική περιοχή. Η χρήση όμως του ονόματος, αλλά κυρίως του τύπου *τύρσιος* που μας ενδιαφέρει, δεν φαίνεται να έχει γίνει με αιολικό χρωματισμό από τον Ξενοφώντα. Στον αποκλεισμό αυτής της πιθανότητας συνηγορεί πρώτα πρώτα το γεγονός ότι η Πέργαμος αναπτύσσεται μετά το 300 π.Χ και γι' αυτό αποτελεί κατά τους μελετητές μια πόλη "μακεδονική" και όχι αιολική³³. Μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π. Χ., την εποχή δηλ. που εξελίσσονται τα γεγονότα που ο Ξενοφών εξιστορεί, η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει φέρει στο φως στοιχεία για την αιολική διάλεκτο αυτής της περιόδου στην περιοχή της Περγάμου.

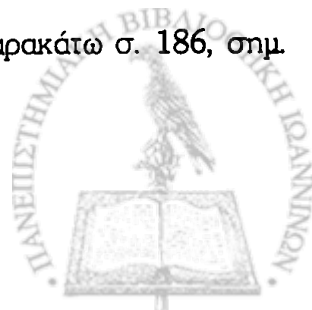
Αντίθετα είναι μάλλον πρόδηλη η διάθεση του συγγραφέα για ιωνικό χρωμάτισμα του τύπου *τύρσιος*. Συντάσσει τη λέξη με την πρόθεση *πέριξ* και γενική πώση, *πέριξ τύρσιος*, σύνταξη που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιωνικής διαλέκτου³⁴. Στην ίδια επίσης ενότητα ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τον ιωνικό τύπο *προμαχεῶνας*³⁵, όπως και άλλο ιωνικό και ανάπτικο λεκτικό³⁶. Αξίζει να σημειωθεί πως η λέξη *προμαχεῶν* αφορά οχυρωματικά έργα, όπως άλλωστε και η *τύρσις*. Ο αναγκαίος συσχετισμός τους οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εδώ τεχνική ορολογία που αφορά οχυρωματικά έργα. Ο λόγος για τον οποίο ο Ξενοφών καταφεύγει στη συγκεκριμένη ορολογία ιδιαίτερα στην περίπτωση της *τύρσιος* πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπήρχε πλήρης εννοιολογική σύμπτωση με την αντίστοιχη ελληνική *πύργος*. Πράγματι μια λεπτομερέστερη ανάγνωση του κωρίου

33 Βλ. σχετικά R. Hodot, *Le Dialecte Étolien D' Asie - La Langue des Inscriptions*, VIIe s.a.C-IVe s.p.C. -, Paris 1990, σ. 37 σημ. 17.

34 Το *πέριξ* ως πρόθεση (και αργότερα ως επίρρ.) απαντά στην ιωνική πεζογραφία και τραγωδία, βλ. Herwerden λ. *πέριξ*. Πβ. Gautier, σ. 62. Η σύνταξή της με γενική απαντά μόνο στον Ηρόδοτο I 179, II 91. Αργότερα και στον Επίκουρο Έπ. 2. Ως επίρρημα είναι γνωστό στο Θουκ. VI 90 και στον Πλάτ. Τίμ. 62e.

35 Για την ιωνικότητα του τύπου *προμαχεῶν* βλ. σχετικά παρακάτω σ. 181 κ.ε.

36 Όπως οι λέξεις *ἐπεί*, *πυρσεύειν*, για τις οποίες βλ. σχετικά παρακάτω σ. 186, σημ. 21 και 24.

αποκαλύπτει πως ο πύργος φαίνεται να καλύπτει εννοιολογικά όλο το οχυρωματικό έργο, που περιλάμβανε και την τύρσιν και τους προμαχεῶνας, ενώ η τύρσις εξειδικεύεται στο πολύ υψηλό οικοδόμημα. Με άλλα λόγια ο συγγραφέας, που για ένα διάστημα της ζωής του υπήρξε και στρατιωτικός ηγέτης, ενδιαφέρεται να αποδώσει με την πλέον ακριβή ορολογία λεκτικό που σχετίζεται με έργα στρατιωτικής κυρίως φύσεως. Και ακριβώς αυτό το ενδιαφέρον του φαίνεται να τον οδηγεί να χρησιμοποιήσει όρους όχι μόνο με τη διαλεκτική τους μορφή, αλλά που αποδίδουν με την μεγαλύτερη ακρίβεια το εννοιολογικό τους περιεχόμενο.

III. Μαγάδι

Στην Ἀνάβ. VII 3. 32 απαντά ο τύπος **μαγάδι** : Ἀναστάς ὁ Σεύθης συνεξέπιδε καὶ συγκατεσκεδάσατο μετ' αὐτοῦ τὸ κέρασ. Μετὰ ταῦτα εἰσῆλθον κέρασί τε οἷοις σημαίνουσιν αὐλοῦντες καὶ σάλπιγγιν ὠμοβοεΐαις ῥυθμούς τε καὶ οἶον **μαγάδι** σαλπίζοντες.

Τη γραφή *μαγάδι* παραδίδει η α' οικογένεια των χφφ, η οποία θεωρείται και η καλύτερη, ενώ η β' παραδίδει τη γραφή *μεγάδιν*¹. Ο τύπος *μεγάδιν* των χφφ ή *μάγαδιν* του Αθήναιου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός από συντακτική άποψη², γιατί είναι σε αιτιατική πτώση, ενώ είναι φανερό από τα συμφραζόμενα πως συνδέεται παρατακτικά με τους συμπλεκτικούς συνδέσμους *τε καὶ* με τη δοτική *σάλπιγγιν* και επομένως θα έπρεπε να βρίσκεται σε δοτική πτώση. Από την άλλη ο τύπος *μαγάδι* μπορεί να έχει με το μέρος του την καλύτερη χφφ παράδοση και τη σύνταξη, όμως ως ανάπτικος δυσκόλεψε τους εκδότες να τον κατανοήσουν³. Τελικά οι περισσότεροι από αυτούς τον αποδέχτηκαν στις εκδόσεις τους⁴, ενώ λίγοι τον αντικατέστησαν με τον αντίστοιχο αττικό τύπο *μαγάδι*⁵.

Ο τύπος *μαγάδι* θεωρητικά είναι δυνατόν να είναι η δοτική: 1) του ονόματος ή *μαγάς*, *άδος* (= γέφυρα ή καβάλη της κιθάρας ή λύρας, που βάσταζε τις χορδές), 2) του ονόματος ή *μάγαδης*, *ιος* (=έγχορδο μουσικό

¹ Βλ. π.χ. το κριτικό υπόμνημα των Hude - Peters, οι οποίοι σημειώνουν : *μαγάδι* f *μάγαδιν* Ath. *μεγάδιν* c *μαγάδι* Bis.

² Ο τύπος *μεγάδιν* παραπέμπει σε όνομα *μεγάς*, *αδος*, το οποίο δεν απαντά πουθενά αλλού παρά μόνο σε κάποια μεμονωμένα χφφ του Αθήναιου: *μεγάδι* XIV 635b στον κώδικα E, XIV 634f στον κώδικα A κ. α.

³ Ο Porro στις υποσημειώσεις του σχετικού χωρίου της έκδοσής του πρότεινε τη διόρθωση του τύπου *μαγάδι* σε *μαγάδει* ή *μαγάδι*, επειδή, όπως παρατηρούσε, ονόματα με την ίδια κλίση, π.χ. *τύρσις*, *Συέννεσις* κ.ά., μπορεί στη γενική να απέκλιναν από την αττική διάλεκτο και να σχημάτιζαν τύπους σε *-ιος*, δηλ *τύρσιος*, *Συεννέσιος*, όμως στις άλλες πτώσεις διατηρούσαν τους αττικούς τύπους. Ωστόσο και ο ίδιος δεν αντικατέστησε τον ανάπτικο τύπο *μαγάδι* με τον αντίστοιχο αττικό. Ο Hertlein σημείωσε απλά ότι ο τύπος *μαγάδι* είναι αντικανονικά αντί του *μαγάδι*.

⁴ Όπως π.χ. οι Kühner, Marchant, Πανταζίδης, Hude - Peters.

⁵ Όπως π.χ. οι Brownson, Masqueray. Ο τελευταίος προτίμησε τον αττικό τύπο στηριγμένος στον Σοφοκλή, άπ. 238 (Pearson).

όργανο)⁶ και 3) του ονόματος *ὁ μάγαδισ, ιος* (=πνευστό μουσικό όργανο)⁷. Η πρώτη περίπτωση είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι αποκλείεται. Τα ίδια τα συμφραζόμενα επίσης δεν βοηθούν να καταλάβουμε αν έχουμε να κάνουμε με το έγχορδο ή το πνευστό όργανο⁸, αφού το *tertium comparationis* προς τις σάλπιγγες είναι ο ρυθμός και όχι το "χρώμα" του ήχου τους⁹. Τελικά έχω τη γνώμη πως εδώ δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία αν πρόκειται για τὸν ή τὴν *μάγαδιν*, επειδή και τα δυο ονόματα δίνουν τον ίδιο τύπο, το *μαγάδι*¹⁰ στη δοτική, στην ανάπτυκη βέβαια κλίση της λέξης κατά την οποία διατηρείται σχεδόν παντού το -ι σε όλες τις πτώσεις. Και αυτό γιατί ουσιαστικά το πρόβλημα είναι αν ο Ξενοφών έγραψε τον ανάπτυκο τύπο *μαγάδι* ή όχι με άλλα λόγια αν προτίμησε ο ιστορικός την ανάπτυκη κλίση με -ι του ονόματος και μάλιστα σε μια άλλη πτώση από τη γενική, την πτώση που προτιμά, όπως είδαμε. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ανάλογος τύπος της δοτικής με -ι δεν απαντά πουθενά στο έργο του. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εξαιρετική σπανιότητα τέτοιου τύπου στην αττική διάλεκτο της κλασικής περιόδου· εντοπίζονται μόνο δυο παράλληλες περιπτώσεις, από τις οποίες η μία συμβαίνει να είναι ο

⁶ Αθίν. IV 182e (Kaibel) οἶδα δὲ ὅτι καὶ μάγαδισ ὄργανόν ἐστιν ἐντατὸν καθάπερ κιθάρα, λύρα, βάρβιτον, Ησυχ. λ. *μαγάδιδες ὄργανα ψαλτικά*, Πολυδ. Ὄνομ. 4,61.

⁷ Αθίν. IV 182d ὁ δὲ μάγαδισ καλούμενος αὐλός, ὁ καὶ παλαιομάγαδισ ὀνομαζόμενος, ἐν ταυτῷ ὄξυν καὶ βαρὺν φθόγγον ἐπιδείκνυται.

⁸ Ούτε στην αρχαιότητα ήταν ξεκάθαρο τί ακριβώς μουσικό όργανο ήταν *ὁ, ἡ μάγαδισ* και ενδεικτικό είναι στον Αθηναιο το χωρίο XIV 634c *ἀλλὰ ... ἐν ἐννοίᾳ γίγνομαι ... περὶ τῆς μαγάδιδος καλουμένης, πότερον αὐλῶν εἶδος ἢ κιθάρας ἐστίν*. Επίσης στον ίδιο XIV 634c - 637a, 637f - 638a υπάρχει ολόκληρη συζήτηση για το μουσικό αυτό όργανο. Γενικά για το μουσικό όργανο *μάγαδισ* πβ. S. Michaelides, *The Music of Ancient Greece - An Encyclopaedia* - London 1978, σσ. 195 -96, λ. *magadis* (*μάγαδισ*).

⁹ Ο A. Veter, λ. "μάγαδισ", *RE* XIV1 (1928), στ. 289, υποστηρίζει ότι πρόκειται για "αὐλὸν κιθαριστήριον". Πβ. A. Barker, *Greek musical writings*, Cambridge 1984, Vol. I, σ. 300 και σημ. 206.

¹⁰ Η δοτική του ονόματος *ὁ, ἡ μάγαδισ* είναι *μαγάδι*, δηλ. έχει το -ι μακρό, όπως όλα τα ονόματα που κλίνονται διατηρώντας το -ι σε όλες τις πτώσεις. Το μακρό -ι προκύπτει από τη συναίρεση του -ι του χαρακτήρα της λέξης και του -ι της κατάληξης της δοτικής, δηλ. *μαγάδι-ι* = *μαγάδι* για άλλα παραδείγματα βλ. παραπάνω σ. 31 και σημ. 1,2.

ίδιος ο τύπος *μαγάδι*. Συγκεκριμένα διαβάζουμε *μαγάδι* σε απόσπασμα του κωμικού του 4ου αι. π.Χ. Αναξανδρίδη 256,36 (PCG)¹¹, και *Ἀρχηγέτι* στον Αριστοφάνη *Λυσιστ.* 642. Οι παράλληλες αυτές περιπτώσεις βοηθούν να αντιληφθούμε ότι ο τύπος *μαγάδι* του Ξενοφώντα δεν αποτελεί απλολογία, γεγονός που συνηθίζεται κατά την αντιγραφή των χφφ. Ἄλλωστε ο τύπος *μαγάδι*¹² επανεμφανίζεται πολύ αργότερα στον Αθήναιο XIV 634e και 636e.

Κύριο μέλημα βέβαια της έρευνάς μας είναι η διερεύνηση της πιθανότητας ο ανάπτικος τύπος να είναι ιωνικός, καθώς και η δωρική και η αιολική διάλεκτος θα μπορούσαν να είχαν στη διάθεσή τους τον ίδιο τύπο μέσω της κλίσης του ονόματος με -ι, δηλ. *μάγαδης*, -ιος. Η πλειονότητα μάλιστα των ερευνητών θεώρησε τον τύπο δωρικό¹³, με εξαίρεση τον Πανταζίδα που τον χαρακτήρισε ιωνικό, αν και κανείς τους δεν αναφέρεται στα στοιχεία εκείνα που τους οδήγησαν στις συγκεκριμένες εκτιμήσεις. Σοβαρό στοιχείο για τη δωρικότητα, αλλά και για την αιολικότητα της λέξης αποτελεί η παρουσία της στον Αλκμάνα, *ἀπ.* 91β4 *μάγαδιν δ' ἀποθέσθαι*, ο οποίος, ως γνωστόν, χρησιμοποίησε και τις δυο διαλέκτους στο έργο του¹⁴. Η λέξη ωστόσο απαντά και στον Ανακρέοντα, *ἀπ.* 18 *ψάλλω δ' εἴκοσι ... χορδαῖσι μάγαδιν ἔχων, ᾧ Λεύκασπι*, γεγονός που ενισχύει την ιωνικότητά της¹⁵. Έτσι οι μαρτυρίες αυτές, οι οποίες είναι και οι πρώτες που έχουμε, δεν δημιουργούν τις προϋποθέσεις για το ξεκαθάρισμα της κατάστασης.

11 R. Kassel - C. Austin, ed. *Poetae Comici Graeci (PCG)*, vol. II, Berolini et Novi Eboraci 1991, σελ. 256, *ἀπ.* 36, *Ὀπλομάχος: μαγάδι λαλήσω μικρὸν ἅμα σοι και μέγα*.

12 Σε μεμονωμένα χφφ του Αθήναιου διαβάζουμε τη γραφή *μεγάδι*, όπως στον κώδικα Ε του βιβλ. XIV 635b, στον κώδικα Α του βιβλ. XIV 634f κ.α.

13 Όπως π.χ. ο Heiland, σελ. 17, ο Sauppe, λ. *μάγαδης*, ο Kühner στο σχόλιο του στο σχετικό χωρίο της έκδοσής του.

14 Βλ. Hoffmann - Scherer, σσ. 108-110.

15 Βλ. Hoffmann - Scherer, σσ. 103-104.

Μετά τους λυρικούς δεν υπάρχουν περαιτέρω μαρτυρίες που θα βοηθούσαν να αντιληφθούμε αν η λέξη ανήκε στο ιδιαίτερο λεξιλόγιο μιας από τις τρεις προαναφερόμενες διαλέκτους. Η λέξη απαντά εξαιρετικά σπάνια. Την κλασική περίοδο τη βρίσκουμε σε μια από τις ελάχιστες χρήσεις της. Συγκεκριμένα απαντά στον Σοφοκλή *ἀπ.* 238 και μάλιστα με τον αττικό τύπο *μαγάδιδες*. Το όνομα με τους αττικούς του τύπους επανεμφανίζεται πολύ αργότερα στους μεταγενέστερους χρόνους, στον Αθήναιο, ο οποίος όμως χρησιμοποιεί παράλληλα τους αττικούς και ανάττικους τύπους του.

Οι μαρτυρίες που έχουμε για τη *μάγαδιν* μετά την κλασική εποχή δεν αφορούν τη χρήση της, αλλά πληροφορίες γύρω από τον τόπο καταγωγής της, για το τί είδους όργανο ήταν κτλ, και απαντούν σε λεξικογράφους, γεωγράφους και γενικά συγγραφείς με αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα. Μάλιστα παρακολουθεί κανείς στους μεταγενέστερους χρόνους, και συγκεκριμένα από τους αυτοκρατορικούς και μετά, συζητήσεις γι' αυτό καθαυτό το όργανο, όπου είναι φανερό όχι μόνο η άγνοια για το τι ακριβώς ήταν η *μάγαδιν*, αλλά και το ότι δεν πρόκειται για ελληνικό όργανο. Οι μαρτυρίες είναι μοιρασμένες ως προς την καταγωγή του : άλλες το θεωρούν λυδικό¹⁶ και άλλες θρακικό¹⁷.

Οι σύγχρονοι ερευνητές καταλήγουν επίσης σε ανάλογες διαπιστώσεις για τη λέξη. Ο Hoffmann υποστήριξε ότι η *μάγαδιν* ήταν λυδικό όργανο και η λέξη επομένως ξένη, μικρασιατικής καταγωγής¹⁸. Ο Frisk τη χαρακτηρίζει ως ξένη επίσης λέξη, με λυδική μάλλον προέλευση¹⁹ και το

¹⁶ Σύμφωνα με τον Αθήναιο XIV 634 f *ή γὰρ μάγαδιν ὄργανόν ἐστι ψαλτικόν, ὡς Ἀνακρέων φησί, Λυδῶν τε εὕρημα*· αλλά και πάλι πληροφορεί ο Αθήναιος XIV 634c *Λυδός τε μάγαδιν αὐλὸς ἠγείσθω βοῆς*, πληροφορία που αποδίδει στον Ίωνα τον Χίο.

¹⁷ Σύμφωνα με τον Κάνθαρο, όπως παραδίδει ο Πολυδεύκης *Ὀνομ.* 4.61 *μάγαδιν δ' ὀνομάζει μὲν Ἀνακρέων, τὴν δὲ εὕρεσιν αὐτῆς Κάνθαρος Θραξὶ προστίθησιν*, ενώ στα ίδια πλαίσια κινείται και ο Δούρης στον Αθήναιο XIV 636 f *Δούρις δ' ἐν τῷ περὶ τραγωδίας ὀνομάσθαι φησὶ τὴν μάγαδιν ἀπὸ Μάγδιος Θρακὸς γένος*.

¹⁸ O. Hoffmann, *Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, μετ. Α.Δ. Παπανικολάου, Αθήνα 1974, λ. *μάγαδιν*.

¹⁹ Βλ. Frisk, λ. *μάγαδιν*.

ίδιο δέχεται και ο Chantraine που μιλά για δάνειο από τους Λυδούς²⁰. Αντίθετα ο Muss - Arnolt²¹ πρώτα και ο Lewy²² αργότερα διατύπωσαν την άποψη ότι η μάγαδης ήταν μουσικό όργανο σημιτικής καταγωγής, άποψη που δεν έγινε αποδεκτή²³. Η ξένη καταγωγή του οργάνου ενισχύεται και από άλλες πληροφορίες: στο άπ. 238 του Σοφοκλή η πηκτίς και η μάγαδης αντιτίθενται ως ξένα μουσικά όργανα προς τα ελληνικά λύρα και κιθάρα²⁴, ο Στράβων Χ 3,17 αναφέρει την μάγαδιν ανάμεσα σε μερικά όργανα με βαρβαρικά ονόματα²⁵, ενώ ο Αριστόξενος το συμπεριλαμβάνει στα έκφυλα όργανα²⁶, δηλ. σε εκείνα τα όργανα προς τα οποία οι Έλληνες έτρεφαν εχθρικά αισθήματα ²⁷.

Έτσι με βάση το τελευταίο στοιχείο, επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι, αν ο Ξενοφών δεν είχε άμεση γνώση ότι το όργανο ήταν ξένο και όχι ελληνικής προέλευσης, τουλάχιστον έμμεσα θα το είχε διαπιστώσει από τα μη φιλικά αισθήματα των Ελλήνων προς τα όργανα αυτού του είδους, αισθήματα τα οποία ήταν διάχυτα από τους περσικούς πολέμους και μετά.

²⁰ Βλ. Chantraine, λ. μάγαδης.

²¹ Βλ. W. Muss-Arnolt, " Semitic Words in Greek and Latin" *TAPhA* XXIII (1892), σ. 128.

²² Βλ. H. Lewy, *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Hildesheim 1970 (=Berlin 1895), σ. 162.

²³ Βλ. σχετικά στον Frisk, λ. μάγαδης και τον Chantraine, λ. μάγαδης.

²⁴ Άπ. 238 πηκται δέ γύρας και μαγάδιδες // τά τ' έν "Ελλησιν ξόαν' ήδυμελῆ ...

²⁵ Και τῶν ὀργάνων ἔνια βαρβάρως ὠνόμασται νάβλας και σαμβύκη και βάρβιτος και μάγαδης και ἄλλα πλείω.

²⁶ Στον Αθήναιο IV 182 f 'Αριστόξενος δ' έκφυλα ὀργανα καλεῖ φοίνικας και πηκτίδας και μαγάδιδας σαμβύκας τε και τρίγωνα και κλεψιάμβους και σκινδαφούς και τὸ έννεάχορδον καλούμενον.

²⁷ Οι Έλληνες μετά τους περσικούς πολέμους, καθώς το εθνικό αίσθημα έπαιρνε διαστάσεις, τα διάφορα πολύχορδα του είδους των αρποειδών, όπως η μάγαδης, τα αισθάνονταν σαν ξένα και κοίταζαν να τα απομακρύνουν ως βλαβερά, επειδή δεν συνέτειναν προς ἀρετήν, αλλά προς ήδονήν, σύμφωνα με τον Αριστοτ. *Πολιτ.* VIII 6,7 και επίσης τον Πλάτ. *Πολ.* III X 399.

Αλλά αν το όργανο λίγο πολύ ήταν γνωστό ότι δεν ήταν ελληνικό, αυτό δεν συνεπάγεται ότι και η γλωσσική μορφή με την οποία ήταν γνωστό στον ελληνικό χώρο, ήταν επίσης ξενική. Οι μαρτυρίες του Αλκμάνου και του Ανακρέοντα φανερώνουν τον *terminus post quem* για τον εξελληνισμό της λέξης. Το πρόβλημα όμως είναι μέσα από ποιο χώρο και κατά συνέπεια μέσα από ποια διάλεκτο πέρασε στην Ελλάδα και καθιερώθηκε με τον ανάλογο τύπο και επομένως έτσι τον χρησιμοποίησε και ο Ξενοφών. Η περίπτωση να πέρασε το όργανο και κατά συνέπεια και η ονομασία του από τη Λυδία μέσω της γειτονικής Ιωνίας στον ελληνικό χώρο λόγω της γειννιάσής τους, φαίνεται ιδιαίτερα εύλογη και φυσικά ευνοεί την ιωνικότητα του τύπου. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι μουσική επίδραση των Λυδών στους μικρασιάτες Έλληνες και τους Έλληνες των κοντινών νησιών έχει διαπιστωθεί σε ένα άλλο όργανο της ίδιας οικογένειας, των εγχόρδων, και συγκεκριμένα την *πηκτίδα*²⁸, τότε δεν αποκλείεται να βρισκόμαστε σε μια ανάλογη κατάσταση. Το στοιχείο ωστόσο αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει απόδειξη για το θέμα που μας απασχολεί, ίσως όμως είναι ενδεικτικό.

Εφόσον τα ως τώρα δεδομένα δεν μπορούν να δώσουν μια σίγουρη απάντηση στο πρόβλημα αν ο Ξενοφών χρησιμοποίησε τον ανάτιχο τύπο *μαγάδι* με συγκεκριμένο διαλεκτικό χρώμα, ας επιχειρήσουμε να το προσεγγίσουμε μέσα από τα ίδια τα συμφραζόμενα της ενότητας, στην οποία απαντά ο τύπος. Ο τύπος *μαγάδι* απαντά σε ενότητα όπου περιγράφεται η σκηνή του δείπνου που παρέθεσε ο Θράκας βασιλιάς Σεύθης στον Ξενοφώντα και τους άλλους επικεφαλής των *Μυρίων* (§§ 21-33). Ο ιστορικός καταγράφει με κάθε λεπτομέρεια την εθιμοτυπία του δείπνου, η οποία είναι τελείως διαφορετική από την αττική, χωρίς να έχει στοιχεία απαξίωσης. Για το λόγο αυτό η περιγραφή κάθε σκηνής

²⁸ Σύμφωνα με τον Πίνδαρο, *ἀπ.* 125, ο Τέρπανδρος δημιούργησε τη *βάρβιτον* ως *ψαλμόν αντίφθογγον* στην *πηκτίδα*, την οποία άκουγε στα συμπόσια των Λυδών, ενώ σύμφωνα με τον Μέναιχο (Αθήν. 635e) η Σαπφώ χρησιμοποίησε την *πηκτίδα*. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι η *πηκτίς* ταυτιζόταν με την *μάγαδιν* (Αθήν. 635b,e), ενώ άλλοι αρνούσαν αυτή την ταύτιση (Αθήν. 636a,b). Η αντιφατικότητα των πληροφοριών, αλλά και το γεγονός ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για το πώς ήταν το ένα όργανο και πώς το άλλο, δεν μας επιτρέπουν την ταύτισή τους. Για το θέμα αυτό βλ. Barker, σ. 6.

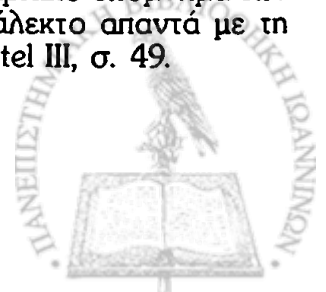

διανθισμένης με τις ιδιαιτερότητες των εθίμων δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για το ζωηρό ενδιαφέρον και την εντύπωση που αυτά δημιούργησαν στους Έλληνες. Ο Ξενοφών μάλιστα φροντίζει να παρουσιάσει με τέτοιο τρόπο τα ξένα έθιμα, δηλ. το στήσιμο των τραπεζιών, το κόψιμο του ψωμιού και του κρέατος, το χύσιμο του κρασιού από τον έναν στον άλλον κτλ., ώστε να τονίζεται ότι βρισκόμαστε σε ξένο τόπο. Αλλά, αν με ευχάριστη διάθεση παρακολουθεί κανείς την ανάπτυξη από τον συγγραφέα της σκηνής του δείπνου και της ατμόσφαιράς του, ο λόγος της παράθεσής της δημιουργεί ερωτηματικά, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη την περιρρέουσα εχθρική και πολεμική ατμόσφαιρα της ενότητας. Η απόδοσή της στην πρόθεση του ιστορικού να δημιουργήσει μια ανάπαυλα ειρηνική μέσα στη δίνη των πολεμικών γεγονότων, δεν μπορεί να ερμηνεύσει ικανοποιητικά τα γεγονότα, αφού το ζητούμενο στο σχετικό κεφάλαιο είναι η στάση του Σεύθη προς τους Έλληνες και όχι τα έθιμα των Θρακών. Ικανοποιητικό πλαίσιο ερμηνείας δημιουργεί η ένταξη της ενότητας στη γραμματεία των εργασιών της *Περιήγησης*, καθώς εκεί ανάλογες σκηνές με περιγραφές εθίμων είναι ιδιαίτερα γνώριμες και συνήθεις. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο γίνεται κατανοητή η χρησιμοποίηση από τον Ξενοφώντα ενός γλωσσικού τύπου που να εναρμονίζεται με το λογοτεχνικό περιβάλλον της όλης ενότητας. Και αυτός στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μπορεί παρά να είναι ιωνικός, αφού, όπως κατ' επανάληψη έχω τονίσει σε αυτή την εργασία, το γλωσσικό όργανο του λογοτεχνικού αυτού είδους είναι η ιωνική διάλεκτος. Να σημειώσω πως απαντούν στην ενότητα αυτή και άλλοι ιωνικοί τύποι, το *πλησσιαιάτω* ²⁹(§29) και το *ληϊζεσθαι* ³⁰(§31), γεγονός που ενισχύει την άποψή μου.

Αλλά, αν και τα συμφραζόμενα συνηγορούν για την παρουσία ιωνικού τύπου, αυτό στη συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να είναι και πάλι

²⁹ Τη γραφή *πλησσιαιάτω* παραδίδουν οι καλύτεροι κώδικες FM, σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα του Masqueray. Ο τύπος *πλησσιαιάτω* είναι ιωνικός, ενώ ο αντίστοιχος αττικός είναι *πλησιωιάτω*. Για την ιωνικότητα του τύπου βλ. σχετικά Smyth, σ. 438.

³⁰ Η γραφή *ληϊζεσθαι* απαντά σε όλα τα κφφ, σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα των Hude-Peters. Το ρήμα *ληϊζομαι* είναι ιωνικό· στην αττική διάλεκτο απαντά με τη μορφή *λήζομαι*. Για το θέμα βλ. σχετικά Smyth, σ. 250 και Bechtel III, σ. 49.

ενδεικτικό, καθώς έχουμε να κάνουμε με ονομασία μουσικού οργάνου. Ως ονομασία κινείται έτσι κι αλλιώς σε ένα δύσκολα ανιχνεύσιμο χώρο από άποψη διαλεκτολογικής προέλευσης, ιδιαίτερα μάλιστα όταν δεν υπάρχουν διακριτά σημεία κάποιας διαλέκτου, όπως στην προκειμένη περίπτωση. Έτσι το ενδεχόμενο να πρόκειται και για δωρικό τύπο δεν θα πρέπει να αποκλείεται, αφού είναι γνωστό ότι η μουσική καλλιεργήθηκε σε δωρικές περιοχές, οπότε είναι πιθανόν η όποια ονομασία του οργάνου να έλαβε εκεί την τελική διαμόρφωσή της και από εκεί πλέον να έγινε γνωστή και να καθιερώθηκε στον ελληνικό χώρο. Το θέμα λοιπόν για μένα, παρά την μεγάλη συνηγορία που δέχεται η υπόθεση να είναι ιωνικός ο τύπος, μένει ανοικτό. Έτσι, ενώ κλίνω να αποδεχτώ τον τύπο ως ιωνικό, δεν θα απέκλεια την περίπτωση της δωρικότητάς του, ακριβώς επειδή πρόκειται για ονομασία.

IV. *ῶις*

Σε δέκα χωρία (10) του έργου του Ξενοφώντα και σε αρκετά κρηφ απαντούν ασυναίρετοι τύποι της συνηρημένης στην αττική διάλεκτο λέξης *ῶ, ἡ ῶις* : Ἀπομν. II 7.13 *ῶιν*, III 2.1 *ῶιες*, III 11. 5 και IV 3. 10 *ῶίων*, Ἐλλ. VI 4. 29 *ῶις*, Ἀναβ. IV 5. 25 *ῶιες*, V 3.11 *ῶις*, VI 2.3 *ῶιας* ή *ῶις*, Κύρ. Παιδ. I 4. 7 *ῶιες* και V 2. 5 *ῶιας* ή *ῶις*.

Παρακολουθώντας διαχρονικά την πορεία της λέξης παρατηρούμε πως ασυναίρετοι τύποι της απαντούν στον Όμηρο κυρίως στην ονομαστική και την αιτιατική ενικού και πληθυντικού : *ῶις* Ω 125, *ῶιν* Κ 215, *ῶις* β 56, *ῶιες* ι 184, κ.ά., ενώ στις άλλες πτώσεις απαντούν πότε ασυναίρετοι και πότε συνηρημένοι: *ῶιός* Μ 451, *ῶίων* Λ 678 (μετρικά απαραίτητο), αλλά *ῶίων* και *ῶίων* Γ 198, Σ 529, *ῶῖσι* και *ῶῖεσι* Ε 197 κ.ά¹. Με ασυναίρετη τη δίφθογγο η λέξη απαντά επίσης στον Ησίοδο Ἔργ. Ἡμ. 775 *ῶις*, όπως και στον Ανάνιο (Diehl) 5,6 *ῶιος*², στον Ηρόδοτο IV 149 *ῶιν*³, II 42 *ῶις*, στον Ιπποκράτη Ἐπιδ. VI 4. 4 *ῶιος*⁴. Στην αττική διάλεκτο της κλασικής εποχής η λέξη απαντά σπάνια σε τα λογοτεχνικά κείμενα και με τη

¹ Τη διαφορετικότητα στην κλίση της λέξης στον Όμηρο οι ειδικοί μελετητές την αποδίδουν στο γεγονός ότι η *ῶις* παραγόμενη από το ΙΕ * *owī-* διέθετε δυο σειρές τύπων, από τις οποίες η μια εξαρτιόταν από το **oFī-* και παράγαγε τους τύπους της ονομ., αιτ. ενικού και πληθυντικού, ενώ η άλλη από το **oFy-* από το οποίο σχηματίζονταν οι λοιπές πτώσεις· οι παραγόμενοι από το **oFī-* τύποι ήταν ασυναίρετοι, ενώ από το **oFy-* συνηρημένοι. Ωστόσο είναι φανερό ότι η προτεινόμενη ετυμολογία δεν καλύπτει τις λίγες περιπτώσεις ασυναίρετων γενικών και δοτικών πληθ. · για το θέμα βλ. σχετικά A. Meillet, " Deux notes sur des formes grammaticales anciennes du Grec. II Sur la flexion de *ῶις* chez Homère" *RPh* 53 (1927), σσ. 193 - 198. Άλλοι βλέπουν την κλίση του *ῶις* αναλογική με εκείνη της λ. *παFίς*, βλ. σχετικά J. Wackernagel, "Miscellen zur griechischen Grammatik" *ZVS* 27 (1885), σ. 277 και Chantraine (1958), σ. 219. Για την κλίση γενικά της λέξης στον Όμηρο βλ. επίσης Smyth, σ. 268, Schwyzer I, σ. 573. Πβ. Ηρωδ. II 312,34, *Etym. Magn.* (Gaisford), λ. *ῶίων*.

² Ο Ανάνιος ανήκει στην ιωνική πολιτιστική περιοχή, βλ. A. Lesky, *Ἱστορία πῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Α. Τσοπανάκη, Θεσικη 21972, σ. 184.

³ Στον Ηρόδοτο η λέξη απαντά σε άλλα ἔξι χωρία και παντού στη γεν. πληθ., με ν.ι. μόνο στο II 45: *ῶίων* και *ῶών*.

⁴ Στον Ιπποκράτη η λέξη απαντά σε 16 χωρία, πάντοτε στη γεν. ενικ. και αποκλειστικά με τη λέξη *στέαρ* ή *κρέας*. Ο Littré διαβάζει στο ἔργο του *περὶ τῶν ἐντὸς Παθῶν* 12 *ῶιος*, αλλά και αυτ. 30 *ῶιός*.

δίφθογγο συνηρημένη : Σοφ. *Οἶδ. Κολ.* 475 οἷός, Ευρ. *Ἡλ.* 513 οἷν, Αριστ. *Εἰρ.* 1018, 1076, 1112, *Ὅρν.* 566 οἷν. Ασυναίρετη απαντά στον Πλάτωνα *Πολ.* II 363b, σε φράση - παράθεμα από το έπος⁵, όπως επίσης στον Αριστοφάνη *Εἰρ.* 929 οἷ, τύπο που ο ίδιος ο κωμικός χαρακτηρίζει *ἰωνικὸν ῥῆμα*. Το χαρακτηρισμό του κωμικού επιβεβαιώνουν τα αντίστοιχα αρχαία σχόλια (Dübner) : οἱ Ἴωνες δισυλλάβως λέγουσιν οἷς, οἱ δὲ Ἀττικοὶ μονοσυλλάβως καὶ τὰς οἷς καὶ πολλὰ τοῦ αὐτοῦ γένους. Οἱ Ἀττικοὶ συναيروῦντες τὸν οἷν οἷν. Οἱ γὰρ Ἴωνες πολλὰ διηρημένως φασίν. Ἐμμεσες πηγές παρέχουν όμοιες πληροφορίες με εκείνες των σχολίων. Συγκεκριμένα διαβάζουμε στον Ησύχιο λ. οἷν · συνήρουν τὸ οἷν ἀρρήνικῶς Ἀττικοί. Επίσης η Σούδα αναφέρει λ. οἷος. προβάτου. οὕτως Ἴωνες, Ἀττικοὶ δὲ οἷς. καὶ οἷν Ἴωνες, Ἀττικοὶ δὲ οἷν, ενώ συνεχίζει στο λ. οἷν. πρόβατον. τὰν οἷν, ᾧ Δάματερ ἐπόγγιε ... ἐν ἐπιγράμμασι⁷.

Τα δωρικά στοιχεία του παραπάνω παραθέματος δημιουργούν εύλογα ερωτήματα για την τύχη της λέξης στις άλλες διαλέκτους, όσον αφορά τη συναίρεση ή μη της διφθόγγου της σε αυτές. Οι επιγραφές μαρτυρούν την ύπαρξη του F στη δωρική διάλεκτο: στο Ἄργος τον 5ο αι. π. Χ. διαβάζουμε *ὄFινς*⁸. Αργότερα όμως σε συγγραφείς που χρησιμοποιούν τη δωρική διάλεκτο απαντούν ασυναίρετοι τύποι της λέξης, χωρίς το F, όπως ο τύπος οἷς στο Θεόκριτο 8. 45. Στους μεταγενέστερους χρόνους

⁵ ὥσπερ ὁ γενναῖος Ἡσιόδος τε καὶ Ὀμηρὸς φασιν, ὁ μὲν τὰς δρυῖς ... ἄκρας μὲν τε φέρειν βαλάνους, μέσσας δὲ μελίσσας· εἰροπόκοι δ' οἷες, φησίν, μαλλοῖς καταβεβρίθασι.

⁶ Στ. 929-934 : Τρ. οἷ; Χο. ναὶ μὰ Δί'. Τρ. ἀλλὰ τοῦτό γ' ἔστ' Ἰωνικὸν τὸ ῥῆμ'. Χο. ἐπίτηδές γ', ἴν' ἐν τῆκκλησίᾳ ὡς χρῆ πολεμεῖν λέγη τις, οἱ καθήμενοι ὑπὸ τοῦ δέους λέγων· Ἰωνικῶς οἷ.

Η άποψη των Kühner- Blass, I, σ. 441, σημ. 3 ότι η δωρική οἷ του Αριστοφάνη μπορεί εξίσου να είναι και αττική, περοερχόμενη από έκπτωση του ι της διφθόγγου, δηλ. οἷ < οἷι, όπως έχουμε ποεῖν από το ποιεῖν, είναι φανερό ότι διαψεύδεται εκ των πραγμάτων.

⁷ Πβ. και *Etym. Magn.*, λ. οἷων : πολλὰ γάρ ἐστιν εἰς ΙΣ λήγοντα ἐπ' εὐθείας εὐρεῖν, οὐδὲν δὲ εἰς ΟΙΣ, εἰ μὴ μόνον τὸ οἷς παρ' Ἀττικοῖς, καὶ τὸ φθοῖς.

⁸ Ditt. *Syll.*³ 56,30.

βρίσκουμε τη λέξη με ασυναίρετη τη δίφθογγο στο Λουκιανό *Περί Συρ. Θεοῦ* 54 *ῥιας*, *Λεξιφ.* 6 *ῥιν*, τον συγγραφέα δηλ. που χρησιμοποιεί την ιωνική διάλεκτο σε ορισμένα έργα του, στα οποία ανήκουν και τα προαναφερόμενα.

Στις αττικές επιγραφές του 5ου-4ου αι. π. Χ. η λέξη έχει περιορισμένη παρουσία⁹, ενώ στις ιωνικές εμφανίζεται συχνότερα¹⁰. Βέβαια στις επιγραφές δεν πρέπει να μας διαφεύγει το θέμα της ανάγνωσης της λέξης, διότι αυτές ως κεφαλαιογράμματα, χωρίς τόνους, διαλυτικά κτλ., δημιουργούν πρόβλημα στο πώς θα διαβαστεί ο τύπος π.χ. *οιν*, *οῖν* ή *ῥιν*. ωστόσο με όσα προανέφερα, θεωρώ πως δημιουργείται μια σημαντική βάση για επίλυση του προβλήματος¹¹. Η σπανιότητα της λέξης ωστόσο εξηγεί και το γεγονός ότι αντικαταστάθηκε ήδη από τον 5ο αι. π. Χ. από την ομόσημή της *πρόβατον*¹². Στην Κοινή μάλιστα είχε πέσει σε αχρηστία και χρησιμοποιούνταν μόνο η λέξη *πρόβατον*¹³.

Αλλά, αν η λέξη *ῥιας* ήταν σπάνια ήδη από τον 5ο αι., δημιουργεί ερωτηματικά το γεγονός της συχνής χρησιμοποίησής της από τον Ξενοφώντα. Και η απορία μάλιστα μεγαλώνει πολύ περισσότερο, τη στιγμή που ο ίδιος ο ιστορικός χρησιμοποιεί και τη λέξη *πρόβατον* με την ίδια σημασία¹⁴. Το πρόβλημα που καλούμαστε να επιλύσουμε δεν

⁹ Βλ. σχετικά Meisterhans- Schwyzer, σ. 139, Threatte II, σσ. 258-259.

¹⁰ *SGDI* 5455 α2 *ῥιν* (Θάσος, 5ος αι. π.Χ.), *M* 3 31 α 6,10,11 *ῥιας* (Μίλητος, πριν από το 500 π.Χ.), *M* 3 204 b 2,4 *ῥιν* (Μίλητος, 1ος αι. μ.Χ.), κ.ά., βλ. επίσης Favre, λ. *ῥιας*.

¹¹ Έχω τη γνώμη δηλ. πως για την ανάγνωση των επιγραφών, είτε αττικών είτε ιωνικών, πρέπει να επιστρατεύσουμε κριτήρια "εξωεπιγραφικά", δηλ. τις μαρτυρίες που υπάρχουν για την προφορά της λέξης στις δυο διαλέκτους. Πολλοί εκδότες αγνοώντας προφανώς αυτές τις μαρτυρίες καταλήγουν να τη διαβάζουν λανθασμένα, όπως π.χ. ο Wiegand ή ο Bondenson στις επιγραφές της Μιλήτου.

¹² Η λέξη απαντά στην αττική πεζογραφία και κωμωδία, ποτέ στην τραγωδία, π.χ. Θουκ. 2. 14, Αντιφ. 5.29, Ισαίος 11. 41, Δημ. 19. 265, 25.40, Πλάτ. *Εὐθύδ.* 302 α, Κρατ. 43, Αριστ. *Ὀρν.* 714, *Νεφ.* 1203, κ.α.

¹³ Βλ. *Mayser* I², σ. 28, *Bondenson*, σ. 150.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Sturz η λέξη *ῥιας* έχει τη σημασία του *προβάτου* στα εξής έργα: *Ἀνάβ.* III 5.6, *Ἀπομν.* II 3.9, *Οἰκ.* II 7.14.

είναι γιατί χρησιμοποίησε ο ιστορικός τη λέξη αυτή καθαυτή, αλλά αν έκανε χρήση των ανάπτυκων διηρημένων τύπων της. Για να απαντήσει κανείς όμως πρέπει να εξετάσει χωριστά ένα ένα τα χωρία όπου απαντά η λ. ῶις.

α) Ἀπομνημονεύματα

Ἀπομν. II 7.13

Καὶ ὁ Σωκράτης ἔφη· εἶτα οὐ λέγεις αὐταῖς τὸν κυνὸς λόγον; φασὶ γάρ, ὅτε φωνήεντα ἦν τὰ ζῶα, **τὴν οἶν** (v. l. **ῶιν**) πρὸς τὸν δεσπότην εἰπεῖν· ... οὕτω δὴ λέγεται καὶ τὰ πρόβατα συγχωρῆσαι τὸν κύνα προτιμᾶσθαι. Ἡ χφφ παράδοση ἐδῶ δὲν εἶναι ἐνιαία ὡς πρὸς τὸν τύπο οἶν, καθὼς δυο κώδικες παραδίδουν τὴ γραφή **ῶιν**¹⁵.

Ὁ Σωκράτης συνομιλεῖ στο παραπάνω απόσπασμα με τὸν Ἀρίσταρχο καὶ του διηγείται τὸν κυνὸς λόγον, τὸ μῦθο τοῦ σκύλου με τὸ πρόβατο. Βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ γνωστὴ κατηγορία τῶν λαϊκῶν διηγήσεων που ἔχουν νὰ κάνουν με ζῶα καὶ που οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνήθιζαν, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ, νὰ τὶς ἀποδίδουν στὸν Αἴσωπο. Ἡ συγκεκριμένη λαϊκὴ διήγησις δὲν γνωρίζουμε ἀν ἦταν ἀπὸ ἐκεῖνες που τὴν ἐποχὴ τοῦ Ξενοφῶντα θεωροῦνταν αἰσώπειες, διότι ὁ ἴδιος δὲν παρέχει καμιά σχετικὴ πληροφορία· ὡστόσο, ἐπειδὴ ἀργότερα ἀπαντᾶ ξανά στὴ συλλογὴ τοῦ Βάβριου¹⁶, ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο δὲν θα πρέπει νὰ ἀποκλείεται. Πάντως, ὡπως παρατηροῦσε ὁ Gigon, πρόκειται γιὰ ἓνα μῦθο αἰσώπειας ὑπόστασις, καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρας καὶ τὰ βασικὰ τοῦ γνωρίσματα εἶναι σὲ συμφωνία με τοὺς σωζόμενους αἰσώπειους

¹⁵ Βλ. τὸ κριτικὸ υπόμνημα τοῦ Dindorf, που σημειώνει ῶιν A.B.gr.: τὸ ἴδιο καταγράφει καὶ ὁ Kühner, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει ὅτι ἡ Junta καὶ ἡ Aldina, ὡπως καὶ ὀρισμένα χφφ, παραδίδουν οἶν, που οἱ νεότεροι ἐκδότες ἀποδέχονται. Ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ἐκδότες μόνον ὁ Schneider, ὁ Kühner καὶ ὁ Smith ἀποδέχθηκαν καὶ πέρασαν στὰ κείμενα τῶν ἐκδόσεών τους τὸν ἀσυναίρετο τύπο ῶιν, τὸν ὁποῖο μάλιστα οἱ δυο τελευταῖοι χαρακτηρίζουν ἰωνικὸ, ἐνῶ οἱ νεότεροι ὄχι μόνον τὸν ἀποφεύγουν στὰ κείμενά τους, ἀλλὰ δὲν τὸν σημειώνουν οὔτε ὡς v. l. ὀρισμένων χφφ στὸ κριτικὸ υπόμνημά τους.

¹⁶ Βάβριος 128 (Luzzato-Penna). Ὁ μῦθος στὸν Βάβριο εἶναι σὲ ἐμμετρὴ μορφή, ἀλλὰ, ὡπως παρατηροῦσε καὶ ὁ Persson σ. 106, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα σημεῖο τοῦ που νὰ μὴν περιέχεται στὸν ἀντίστοιχο τοῦ Ξενοφῶντα.

μύθους¹⁷. Πράγματι τα ζώα εμφανίζονται *φωνήεντα* σε ένα πολύ μακρινό παρελθόν, να μιλούν δηλ. μεταξύ τους ή με τον άνθρωπο, ενώ παράλληλα το περιεχόμενο του μύθου είναι διδακτικό, προϋποθέσεις απαραίτητες για ένα μύθο του Αισώπου. Στη διατύπωση του παραπάνω παραθέματος αναγνωρίζει κανείς και άλλα στοιχεία οικεία στους αισώπειους μύθους, αλλά και στις μυθικές διηγήσεις γενικότερα: α) *οὔτω(ς)*, τυπικό γνώρισμα των διηγήσεων και των μύθων¹⁸, καθώς προσέφερε άνεση και ξεκούραση στη διήγηση¹⁹, β) *ὅτε ... ἦν*, τυπικό στοιχείο αρχής των μύθων γενικότερα²⁰, γ) *οὔν*, χαρακτηριστικό του διηγηματικού ύφους, που επιδίωκε τη φυσικότητα και την απλοϊκότητα²¹

Ο Ξενοφών λοιπόν παρουσιάζει εδώ το Σωκράτη να διηγείται ένα μύθο για ζώα με μέσα και εκφραστικούς τρόπους που προσιδιάζουν στους αισώπειους μύθους. Η επιλογή ενός τέτοιου θέματος από τον ιστορικό μάλλον δεν πρέπει να ξάφνιαζε τους αναγνώστες του, καθώς ήταν γνωστό ότι ο Σωκράτης τις τελευταίες μέρες της ζωής του είχε καταπιαστεί με τους αισώπειους μύθους²². Ο συνδυασμός μάλιστα των δυο πληροφοριών μεγαλώνει το βαθμό βεβαιότητας, που εξασφαλίζεται

17 O. Gigon, *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1953, σ. 179 κ.ε.

18 Για την παρουσία του στους αισώπειους μύθους βλ. É. Chambry, ed. *Ésope Fables* (Budé), Paris 1960, αρ. 52, 139, 177, 196, 199, 251, 349 κτλ. Στον Πλάτωνα απαντά στο μύθο του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο 321 d, 322a.

19 Τούτο επισημαίνει εύλογα ο Σακαλής I, σ. 164. και σημ. 3.

20 Εδώ ο Σωκράτης αρχίζει το μύθο με τις λέξεις : *φασί γάρ, ὅτε φωνήεντα ἦν*. Το ίδιο ξεκίνημα παρατηρούμε και σε άλλους μύθους, π.χ. α) στο μύθο του Πρωταγόρα - Πλάτ. *Πρωτ.* 320d - όπου η εισαγωγή γίνεται με τη φράση ἦν *γάρ ποτε χρόνος, ὅτε ἦν*, β) στο μύθο που διασώζεται σε απόσπασμα του Κριτία (Σέξτ. Εμπειρ. 9.54 - Diels- Kranz), όπου η αρχή σχεδόν συμπίπτει ἦν χρόνος *ὄτ' ἦν*. Για το θέμα πβ. E. Norden, *Agnostos Theos*, Stuttgart 1956 (= ²1923) σ. 369, Σακαλή I, σ. 95 σημ. 2, δ.

21 Παραδείγματα για τη χρήση του στους Αισώπειους μύθους βλ. στον Chambry, αρ. 83, 84, 86, 102, 216, 250, 273 κ. ά· για τη χρήση του γενικά σε άλλους μύθους βλ. Norden, σ. 370 σημ. 1, ενώ ιδιαίτερα στους μύθους του Πλάτωνα βλ. Σακαλή I, σ. 134, σημ. 3, σ. 139 σημ. 4.

22 Πλάτ. *Φαίδ.* 60c-61b.

άλλωστε και από άλλα στοιχεία, ότι ο μύθος που παραθέτει ο Ξενοφών ήταν αισώπειος.

Το ερώτημα που προκύπτει στη συνέχεια είναι αν οι μύθοι του Αισώπου περιείχαν στοιχεία της ιωνικής διαλέκτου από την οποία ενδεχομένως να επηρεάστηκε ο Ξενοφών στην προσπάθειά του να εξοικονομήσει ένα ανάλογο γλωσσικό όργανο στο μύθο του για ζῶα και έτσι να έγραφε ῶν και όχι οῖν. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συναρτάται άμεσα με τη μορφή και τη γλώσσα με την οποία οι αισώπειοι μύθοι καταγράφηκαν κατά τη διαδικασία του περάσματος τους από τον προφορικό στο γραπτό λόγο, όπως και με το αν η καταγραφή αυτή έγινε στα πλαίσια κάποιου γραμματειακού είδους. Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σημασία για μας, αν λάβουμε υπόψη τη συνάρτηση γραμματειακού είδους και γλώσσας.²³ Το πρόβλημα τόσο της μορφής, όσο και της γλώσσας των αισώπειων μύθων, είναι μεγάλο και στην ουσία άλυτο ως σήμερα. Μια από τις πιο ακανθώδεις πλευρές του υπήρξε πόσοι μύθοι αποτέλεσαν το αισώπειο Corpus και τότε αυτό σταθεροποιήθηκε. Μόλο που δεν μπορούμε να απαντήσουμε με ακρίβεια, επειδή λείπουν οι μαρτυρίες, ωστόσο ως *terminus ante quem* πρέπει να θεωρείται η κλασική περίοδος, καθώς ο Αριστοφάνης μάλλον υπαινίσσεται την ύπαρξη βιβλίου με αισώπειους μύθους²⁴. Τέτοιο όμως βιβλίο δεν έχει σωθεί και επομένως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε και το γλωσσικό του όργανο. Έτσι το αρχικό ερώτημα σε μια πρώτη προσέγγιση φαίνεται αδύνατο να απαντηθεί.

Η χρησιμοποίηση από τον Αριστοφάνη κάποιων μύθων του Αισώπου βοηθά, νομίζω, να σχηματίσουμε μια εικόνα για το θέμα της γλώσσας τους²⁵. Όπως δείχνω σε άλλη υπό δημοσίευση εργασία μου διασώζεται σε αυτούς ιωνικό λεκτικό. Εκεί συσχετίζοντας το ιωνικό λεκτικό με

²³ Βλ. Hoffmann - Scherer, σ. 73.

²⁴ Ὅρν. 471 ἀμαθῆς γὰρ ἔφυς κού πολυπράγμων, οὐδ' Αἴσωπον πεπάτηκας.

²⁵ Ο Αριστοφάνης παραθέτει τον μύθον τῆς κορυδοῦ στους Ὅρν. 471-475, ενώ σύντομα και υπαινικτικά αναφέρει το μύθο τοῦ αἰετοῦ και τῆς ἀλώπεκος στους Ὅρν. 651-653, όπως και τοῦ κανθάρου και τοῦ αἰετοῦ στην Εἰρ. 129-134.

αυτό του Ξενοφώντα έφθασα στο συμπέρασμα πως δεν πρόκειται για απλή και τυχαία σύμπτωση, αλλά για κάτι περισσότερο, αφού με αυτό τον τρόπο αναγόμαστε με όλο και μεγαλύτερη βεβαιότητα στην ιωνική διάλεκτο ως το γλωσσικό όργανο των λαϊκών τούτων διηγήσεων. Κατά συνέπεια ο Ξενοφών διανθίζοντας με ιωνικό λεκτικό το μύθο που αφορά ζώα δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να δείχνει ότι γνωρίζει τη λογοτεχνική παράδοση του είδους και ότι την ακολουθεί, στάση που άλλωστε συχνά σημείωσα ότι χαρακτηρίζει τον ιστορικό.

Με βάση τα δεδομένα αυτά ο ιωνικός τύπος *διν*, καθώς εναρμονίζεται πλήρως με τα συμφραζόμενα, όχι μόνο δεν μπορεί να αποκλείεται, αλλά πολύ περισσότερο δεν μπορεί να αντικαθίσταται από τον εξαττικισμένο τύπο *οίν*. Εξάλλου κοντά σε αυτά και ορισμένα άλλα στοιχεία, που έχουμε στη διάθεσή μας, επιτρέπουν να καταλάβουμε ότι ο Ξενοφών δεν θα χρησιμοποιούσε στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα το συντηρημένο τύπο. Την κλασική εποχή ως τους χρόνους του Ξενοφώντα η λέξη *οἷς* χρησιμοποιείται σε επιγραφές και λογοτεχνικά κείμενα της αττικής διαλέκτου, αλλά πάντα σε συμφραζόμενα θρησκευτικού-τελετουργικού περιεχομένου²⁶. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για χρήση της στο λαϊκό λόγο. Η παρουσία της επομένως σε λαϊκή διήγηση στερείται βάσης και δεν φαίνεται να έχει κανένα νόημα. Αντίθετα είναι φανερό, νομίζω, ότι ο τύπος *οίν* οφείλεται στον εξαττικισμό του αντίστοιχου ιωνικού *διν*, κατάσταση όχι πλέον άγνωστη για έναν προσεκτικό αναγνώστη του Ξενοφώντειου έργου²⁷. Αντίθετα ο ιωνικός τύπος της λέξης ολοκληρώνει

²⁶ Στις αττικές επιγραφές η *οἷς* απαντά σε ιερούς νόμους και ιερά ημερολόγια, δηλ. σε θρησκευτικά, τελετουργικά πλαίσια, βλ. σχετικά Threatte II, σσ. 258-259. Το ίδιο συμβαίνει στα λογοτεχνικά κείμενα. Έτσι στο Σοφ. *Οιδ. Κολ.* 475 η λέξη απαντά στο τελετουργικό πλαίσιο ενός καθαριού, στον Ευριπ. *Ήλ.* 513 η λέξη έχει να κάνει με σπονδές πάνω σε τάφο στον Αριστ. *Όρν.* 566 και *Είρ.* 1018 η λέξη χρησιμοποιείται στα πλαίσια θυσίας, ενώ επίσης μέσα στα ίδια συμφραζόμενα, της θυσίας, απαντά λίγο πιο κάτω στ. 1076 και 1112 στη φράση *πρίν κεν λύκος οἷν ὕμναιοι*, την οποία εκστομίζει χρησμολόγος και αποτελεί μέρος χρησμού γραμμένου σε δακτυλικό εξάμετρο και σε ομηρική γλώσσα.

²⁷ Το κείμενο των έργων του Ξενοφώντα είναι γνωστό ότι έχει υποστεί εξαττικισμό σε μεγάλη έκταση στους κατοπινούς χρόνους, σύμφωνα και με τις αρχαίες μαρτυρίες, όπως κατ' επανάληψη σε αυτή την εργασία έχω σημειώσει.

μαζί με τον άλλο ιωνικό χρωματισμό του κειμένου τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της διήγησης.

Ο ιωνικός χαρακτήρας του τύπου, που αναδύεται ανάγλυφα από αυτό το κωρίο, δεν νομίζω πως χρειάζεται και άλλες διευκρινίσεις για να μην εκληφθεί επιπλέον και επικός λόγω του ότι απαντά συχνά η λέξη στο έπος, και ιδιαίτερα στον Όμηρο. Όμως τον τύπο ὄιν δεν μπορούμε να τον θεωρήσουμε στη συγκεκριμένη περίπτωση και επικό, όχι μόνο γιατί δεν είναι δυνατόν κάθε μεταγενέστερη από τον Όμηρο χρήση της λέξης ασυναίρετης να θεωρείται επική, αλλά κυρίως γιατί λαϊκοί μύθοι ζώων δεν απαντούν στον Όμηρο. Και επειδή το γλωσσικό ὄργανο κάθε λογοτεχνικού είδους πάντοτε αποτελούσε αδιάσπαστο στοιχείο του, το να αποσπάσουμε από τις λαϊκές διηγήσεις τους γλωσσικούς τους τύπους και να τους αποδώσουμε στο έπος θα ήταν παρακινδυνευμένο και αβάσιμο.

Αντίθετα επικός και όχι ιωνικός είναι ο τύπος ὄιες που απαντά στα Ἄπομν. III 2,1: *ἐντυχῶν δέ ποτε στρατηγεῖν ἤρημένῳ τῷ, τοῦ ἔνεκεν, ἔφη, Ὅμηρον οἶει τὸν Ἀγαμέμνονα προσαγορεῦσαι ποιμένα λαῶν ; ἄρά γε ὅτι ὥσπερ τὸν ποιμένα ἐπιμελεῖσθαι δεῖ, ὅπως σῶαί τε ἔσονται αἱ ὄιες καὶ τὰ ἐπιπῆδεια ἔξουσι, καὶ οὗ ἔνεκα τρέφονται, τοῦτο ἔσται, οὕτω καὶ τὸν στρατηγὸν ἐπιμελεῖσθαι δεῖ, ὅπως σῶαί τε οἱ στρατιῶται ἔσονται καὶ τὰ ἐπιπῆδεια ἔξουσι, καὶ οὗ ἔνεκα στρατεύονται, τοῦτο ἔσται ;*

Τον τύπο ὄιες παραδίδουν ὅλοι οι κώδικες, τον οποίο ορισμένοι εκδότες κράτησαν στις εκδόσεις τους, ὅπως ο Kühner, ο Schneider, ο Smith, ενώ οι λοιποί, κυρίως του δικού μας αιώνα²⁸, δεν τον αναγράφουν ούτε καν στο κριτικό υπόμνημά τους.

Ο Σωκράτης εμφανίζεται να συνομιλεῖ εδώ με κάποιον εκλεγμένο στρατηγό για τη σκοπιμότητα του Ομήρου να ονομάσει τον Αγαμέμνονα ποιμένα λαῶν²⁹. Ο φιλόσοφος διερωτάται μήπως αυτό συμβαίνει, επειδή οι φροντίδες και των δυο, του ποιμένα προβάτων και του στρατηγού, συμπίπτουν. Ο προβληματισμός εμπλουτίζεται αμέσως μετά και με άλλο

²⁸ Βλ. π. χ. Marchant

²⁹ Β' 243.

στίχο του Ομήρου³⁰, σχετικό με το θέμα που συζητούν, και συνεχίζεται έτσι μέχρι το τέλος του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από ομηρικές φράσεις και στίχους και είναι φανερό η ομηρική επίδραση τόσο στο περιεχόμενο, όσο και στη γλώσσα. Στο συγκεκριμένο λοιπόν περιβάλλον ξεκάθαρα, νομίζω, προβάλλει ο επικός-ομηρικός χαρακτήρας του τύπου *οἶων*³¹.

Ο τύπος *οἶων* Ἀπομν. III 11.5 *Νῆ τὴν Ἥραν, ἔφη, ὧ Θεοδότῃ, καλόν γε τὸ κτῆμα καὶ πολλῶ κρεῖττον οἶων τε καὶ αἰγῶν καὶ βοῶν φίλων ἀγέλην κεκτῆσθαι*, που παραδίδουν επίσης όλοι οι κώδικες³², είναι πιθανόν να είναι ιωνικός. Ο Σωκράτης συνομιλεί στο εδάφιο αυτό με μια γυναίκα και ο λόγος τους είναι απλός, καθημερινός, χωρίς ρητορικά στολίδια και εξάρσεις. Μόνο στο σημείο όπου απαντά το *οἶων* ο φιλόσοφος καταλήγει με την απόφαση ότι είναι καλύτερο να έχει κανείς φίλους αντί ζώα. Έτσι είναι φανερό η προσπάθειά του για κάποια έξαρση του περιεχομένου από το ένα μέρος, καθώς προτάσσει τους φίλους έναντι των υλικών αγαθών και μάλιστα έτσι ώστε να φαίνεται ως γνώμη με γενική αλήθεια, αλλά και της έκφρασής του από το άλλο. Ιδιαίτερα για το τελευταίο σημειώνω το ομοιοτέλετο στις λέξεις *οἶων*- *αἰγῶν* - *βοῶν*. Εξυψωμένο περιεχόμενο απαιτούσε και ανάλογη έκφραση, δηλ. πιο φροντισμένη και κάπως απομακρυσμένη από τον απλό, καθημερινό λόγο. Κατά τη γνώμη μου λοιπόν ο ιωνικός τύπος θα εξυπηρετούσε την προκείμενη κατάσταση. Εξάλλου ο συνηρημένος τύπος δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, αφού, όπως

30 Ἀπομν. III 2.2 *ἀμφοτέρων, βασιλεύς τ' ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής;* Ο Σωκράτης συνήθιζε να χρησιμοποιεί ομηρικές φράσεις, στίχους κτλ., με σκοπό, όπως σημείωνε και ο Heiland, σ. 13, "quo melius sua ipsius praecepta discipulis probaret ad auctoritatem ejus confugere".

31 Ο επικός χαρακτήρας του τύπου *οἶων* δεν αποκλείει φυσικά και την ιωνικότητα του τύπου, αφού η ομηρική γλώσσα στο μεγαλύτερο μέρος της είναι ιωνική. Η διάκριση γίνεται για να φανεί η πρόθεση του Ξενοφώντα να δώσει ομηρικό "χρώμα" στο κεφάλαιο αυτό, όπως δείχνουν οι φράσεις - παραθέματα από τον Όμηρο.

32 Εκτός των εκδόσεων της Junta και της Aldina που έχουν τη γραφή *οἶων*, την οποία ακολούθησαν ορισμένοι εκδότες, ιδιαίτερα του δικού μας αιώνα, π. χ. ο Marchant. Αντίθετα ο Kühner χωρίς καμιά επιφύλαξη αποδέχεται τη γραφή των κωδίκων και κρατά στο κείμενο της έκδοσής του τον τύπο *οἶων*.

έχω σημειώσει παραπάνω³³, την κλασική εποχή απαντά μόνο σε συμφραζόμενα θρησκευτικού, λατρευτικού περιεχομένου.

Τέλος για τον τύπο *οίων* IV 3.10, που παραδίδουν ορισμένοι κώδικες³⁴, πολλά στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα συνηγορούν για την ιωνικότητά του, τα οποία εκθέτω παρακάτω στο λ. *ἀφθονέστερον* (σσ. 111-115).

β) Ἑλληνικά

Ἑλλ. VI 4. 29

Ἐπιόντων δὲ Πυθίων παρήγγειλε (sc. Ἰάσων) μὲν ταῖς πόλεσι βούς καὶ οῖς καὶ αἴγας καὶ ὄς παρασκευάζεσθαι ὡς εἰς τὴν θυσίαν.

Οι κώδικες ὅλοι, χωρίς καμιά εξαίρεση, παραδίδουν τη γραφή *ῶις*, αλλά ὅλοι σχεδόν οι εκδότες την απέρριψαν και την αντικατέστησαν με τον τύπο *οῖς*³⁵.

Ο Ξενοφών στην ενότητα αυτή (VI 4 1-37) αφήνει προς στιγμή στην άκρη ὅ,τι τον απασχολεί και κάνει μια *παρέκβαση*³⁶, όπου εξιστορεί συμβάντα που αφορούν τον Ιάσωνα, τον ταγόν των Θεσσαλών, μέχρι το τέλος του ίδιου και των άμεσων διαδόχων του. Επικεντρώνει μάλιστα το ενδιαφέρον του στην άνοδο και την πτώση του Ιάσωνα, που παραθέτει μέσα σε πλαίσια ηθικού- φιλοσοφικού χαρακτήρα, τα οποία παραπέμπουν στον Ηρόδοτο, ὅπως εύστοχα παρατηρεί η Gray³⁷. Η ίδια μελετήτρια σημειώνει πως ο ιστορικός ιδιαίτερα στο σημείο όπου περιγράφει το μεγαλείο του Ιάσωνα³⁸ χρησιμοποιεί, ὅσον αφορά το

³³ Βλ. παραπάνω σ. 70 και σημ. 26.

³⁴ Βλ. το κρ. υπόμνημα του Kühner, όπου εκτός από τη γραφή *οίων* διαβάζουμε και *ὄων*.

³⁵ Με σταθερή εξαίρεση τον Kühner που διατήρησε τη γραφή *ῶις* των κφφ.

³⁶ Ἑλλ. VI 5.1 *Καὶ τὰ μὲν Θετταλικά, ὅσα περὶ Ἰάσωνα ἐπράχθη καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον μέχρι τῆς Τεισιφόνου ἀρχῆς δεδήλωται· νῦν δ' ἐπάνειμι ἔνθεν ἐπὶ ταῦτα ἐξέβην.*

³⁷ Βλ. V. Gray, *The Character of Xenophon's Hellenica*, London 1989, σ. 165.

λεξιλόγιο και τη δομή των προτάσεων, γλώσσα επίσημη και μεγαλοπρεπή και όχι εκείνη του απλού, φυσικού διαλόγου, προκειμένου να τονίσει έτσι μέσω της γλωσσικής έξαρσης ακόμη περισσότερο ένα τέτοιο μεγαλείο³⁹. Επιπλέον στις παρατηρήσεις της Gray θα ήθελα να προσθέσω ότι στον Ξενοφών συναντούμε και άλλες γλωσσικές λεπτομέρειες οι οποίες δεν απαντούν σε αττικούς συγγραφείς, αλλά προσιδιάζουν σε συνήθειες ιώνων συγγραφέων. Συγκεκριμένα η τελική πρόταση *ὡς ἂν κράτιστοι εἶεν* (§ 28), που βρίσκεται δηλ. στην ίδια περίοδο στην οποία περιγράφεται το μεγαλείο του Ιάσονα, εκφέρεται με δυνητική ευκτική, δυνατότητα που εκμεταλλεύεται η ιωνική διάλεκτος, ενώ την αποφεύγει η αττική⁴⁰. Η ιωνική σύνταξη μπορεί να κατανοηθεί ως προδότης επίδραση μέσα στα πλαίσια της ενότητας που αποπνέει γενικά προδότης σκέψη και προβληματισμό. Ο τύπος *ὅς* ακολουθεί στην αμέσως επόμενη παράγραφο (§29), όπου ο ιστορικός συνεχίζει να εξιστορεί γεγονότα με τα οποία υποδηλώνει την ασέβεια του Ιάσονα προς τα θεία, γεγονός που υπήρξε και η αιτία για την πτώση του και που την τονίζει πιο καθαρά στην παράγραφο που ακολουθεί (§30). Αντιλαμβανόμαστε έτσι ότι ο προδότης σύλληψης χαρακτήρας της ανόδου και της πτώσης του Ιάσονα είναι διάχυτος σε όλη την ενότητα. Έτσι είναι αναμενόμενη και η επίδραση στη γλώσσα. Ο τύπος *ὅς* επομένως που παραδίδουν όλοι οι κώδικες δικαιολογείται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα και δεν είναι ορθό να εξαπτικίζεται.

³⁸ Ἑλλ. VI 4. 28 Ἐπει δὲ ἀπῆλθε (sc. Ἰάσων) πάλιν εἰς τὴν Θετταλίαν, **μέγας μὲν** ἦν καὶ διὰ τὸ τῶ νόμῳ Θετταλῶν ταγὸς καθεστάναι καὶ διὰ τὸ μισθοφόρους πολλοὺς τρέφειν περὶ αὐτὸν καὶ πεζοὺς καὶ ἵππείας, καὶ τούτους ἐκπεπονημένους ὡς ἂν κράτιστοι εἶεν · **ἔτι δὲ μείζων** καὶ διὰ τὸ συμμάχους πολλοὺς τοὺς μὲν ἤδη εἶναι αὐτῶ, τοὺς δὲ καὶ ἔτι βούλεσθαι γίνεσθαι, **μέγιστος δ'** ἦν τῶν καθ' αὐτὸν τῶ μηδ' ὑφ' ἑνὸς εὐκαταφρόνητος εἶναι.

³⁹ Βλ. Gray, σ. 165.

⁴⁰ Βλ. σχετικά Σακαλή I, σσ. 115 - 117.

γ) Κύρου Παιδεία

1) Κύρ. Παιδ. I 4. 7

Οἱ δ' ἔλεγον ὅτι ἄρκτοι τε πολλοὺς ἤδη πλησίασαντας διέφθειραν καὶ κάπροι καὶ λέοντες καὶ παρδάλεις, αἱ δὲ ἔλαφοι καὶ δορκάδες καὶ οἱ ἄγριοι οἶες (codd. ὄιες) καὶ οἱ ὄνοι οἱ ἄγριοι ἀσινεῖς εἰσιν.

Όλοι οι κώδικες, όπως πληροφορεῖ ο Kühner, παραδίδουν τη γραφή ὄιες, την οποία όμως σχεδόν ὄλοι οι εκδότες εξατίκισαν γράφοντας οἶες. Τα συμφραζόμενα στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελοῦν ἓνα ἀκόμη επεισόδιο ἀπὸ την περίοδο της εφηβείας του Κύρου καὶ ἀφορὰ τη συμμετοχή του σε κυνήγι. Ο ιστορικός ἀναπλάθει τη σκηνή με την παράθεση ορισμένων στιγμιότυπων με γλώσσα ἀπλή, χωρὶς ἰδιαιτερότητες. Στην ἀρχή δίνει πληροφορίες για ἀγρία ζῶα - ἄρκτους, κάπρους, λέοντας, παρδάλεις - που χτύπησαν θανάσιμα πολλοὺς που πλησίασαν, ἐνῶ στη συνέχεια ξεφεύγοντας ἀπὸ την κανονική ροή της διήγησής του ἀναφέρει ἄλλα ἀβλαβή ζῶα : αἱ δὲ ἔλαφοι ... καὶ οἱ ἄγριοι οἶες ... ἀσινεῖς εἰσιν. Η λέξη ἀσινής, που ο ιστορικός χρησιμοποιοῖ για να χαρακτηρίσει τη δεύτερη ομάδα ζῶων, ἐντυπωσιάζει, γιατί ὡς τους χρόνους του Ξενοφῶντα ἡ χρήση της περιοριζόταν στην ποιήσι καὶ την ἰωνική διάλεκτο⁴¹. Εξάλλου ο ιστορικός με την ἀναφορά του στα ἀβλαβή ζῶα κατὰ κάποιον τρόπο παραπέμπει σε ἐργασίες που ἔκαναν λόγο καὶ για την πανίδα, δηλ. στις ἐργασίες των ἰώνων λογογράφων. Εἶναι προφανές λοιπὸν ὅτι ἐπιχειρεῖ με την ἀνάτικη λέξη ἀσινής, ἰωνικής στην ουσία προέλευσης, να χρωματίζει καὶ γλωσσικά το συγκεκριμένο τμήμα του χωρίου καὶ να το διαφοροποιήσει ἀπὸ το υπόλοιπο. Ἀν λοιπὸν λάβουμε ὑπόψη πως σε αὐτὸ ἀπαντὰ καὶ ο ἀσυναίρετος τύπος ὄιες, γίνεται κατανοητὸς ο λόγος ὑπαρξῆς του, ὅπως ἐπίσης ὅτι σε τέτοια συμφραζόμενα δεν μπορεῖ παρά να θεωρεῖται ἰωνικός.

2) Κύρ. Παιδ. ῶ 2.5

⁴¹ Όμ. λ 110, Αἰσχ. Ἄγ. 1018, 1341, Εὐμ. 315, Ηρόδ. I 105, II 121, 189, VIII 19, 116, Ἰππ. π. Ἄγμ 769, π. Ἄρθρ. 827, Πλάτ. Νόμ 670d, Ἰππ. Μείζ. 303e. Η λέξη δεν ἀπαντὰ στους ἀττικούς ρήτορες καὶ κωμικούς. Ο Sauppe, λ. ἀσινής, τη χαρακτηρίζει ποιητική, ο H. van Herwerden, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*, I, Lugduni Batavorum ²1910, λ. ἀσινής, ἰωνική καὶ ο Gautier, λ. σίνεσθαι καὶ ἀσινής (πβ. καὶ σ. 56) ποιητική καὶ ἰωνική.

2) Κύρ. Παιδ. V 2.5

‘Ο μὲν δὴ Κύρος ἐν φροντίδι ἦν ὅ,τι ποι’ εἶπ ταῦτα, ὁ δὲ Γωβρύας αὐτὸς τε ἐξήκει πρὸς αὐτὸν καὶ τοὺς ἔνδοθεν πάντας ἐξῆγε φέροντας οἶνον, ἄλφιτα, ἄλευρα, ἄλλους δ’ ἐλαύνοντας βοῦς, αἶγας, οἷς, σῦς, καὶ εἷ π βρωτόν, πάντα ἱκανὰ προσῆγον ὡς δειπνῆσαι πᾶσαν τὴν σὺν Κύρῳ στρατιάν.

Ο τύπος οἷς δεν παραδίδεται ἀπὸ κανέναν κώδικα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ διόρθωση τῶν εκδοτῶν που ἐγίνε ἀποδεκτὴ σχεδόν ἀπὸ τὸ σύνολό τους. Οἱ κώδικες παραδίδουν τὶς γραφές ὄιας, ὄις καὶ ὄεις, ὄες⁴². Οἱ δυο τελευταῖες γραφές πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν, καθὼς τέτοιοι τύποι δεν μαρτυροῦνται σε καμιὰ ἐλληνικὴ διάλεκτο. Οἱ γραφές κατὰ συνέπεια που παραδίδουν τὰ χφφ στὴν οὐσία εἶναι τὸ ὄιας καὶ τὸ ὄις.

Ο Ξενοφὼν ἐδῶ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Κύρου στὰ μέρη τοῦ Ἀσσύριου Γωβρύα. Πλησιάζοντας στὸ χωρίο, ὅπου ἔμενε ὁ τελευταῖος, ἀντικρίζουν ἓνα ὑπερίσχυρον ἔρυμα (=φρούριο) στὰ τείχη τοῦ οἴου ὅλα ἦταν ἔτοιμα ὡς ἂν κράτιστα ἀπομάχοιντο (§2). Συνεχίζοντας ὁ ἱστορικός ἀναφέρει ὅτι βρίσκονταν ὑπὸ τὰ ἔρυμνὰ πολλὰ βόδια καὶ πρόβατα. Ο Κύρος ἐπιθεωρεῖ τὸ τείχος, ἐνὼ στέλνει ἀνθρώπους τοῦ στο Γωβρύα γιὰ νὰ τοῦ ἀναγγεῖλουν τὸν ἐρχομό του. Ο Γωβρύας ἐρχεται ἀμέσως νὰ τοὺς συναντήσει φέροντας πολλὰ ἄλευρα, ἄλφιτα, οἶνον καὶ ζῶα, ἀνάμεσα στὰ οἴα καὶ ὄις, ὡστε νὰ δειπνήσει (ὡς δειπνῆσαι) ἡ στρατιὰ τοῦ Κύρου. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἱστορικός διανθίζει τὴν περιγραφή τοῦ ἐπεισοδίου, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ σημεῖο τουλάχιστον που μας προβληματίζει, με γλωσσικά στοιχεῖα που δεν ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς αἰτικῆς διαλέκτου: τὸ ἔρυμα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴν ἰωνικὴ διάλεκτο κυρίως ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ξενοφώντα⁴³ καὶ τὸ ἴδιο σχεδόν ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐπίθετο

⁴² Σύμφωνα με τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν Gemoll – Peters, ὅπου διαβάζουμε : βοῦς καὶ ὄς, ὄιας, αἶγας D, ὄεις CHpr, ὄες E, ὄις z.

⁴³ Ἡ λέξη ἀπαντᾷ στὸν Ὅμ. Δ 137, τὸν Ἡσ. Ἔργ. Ἡμ. 534, τὸν Ἡρόδ. VII 223, 225, IX 96, τὸ Θουκ. VI 66, τοὺς τραγικούς: Αἰσχ. Εὐμ. 791, Σοφ. Αἶ. 467, Ευρ. Μήδ. 597. Ο Gautier, σ. 183 τὴν χαρακτηρίζει ποιητικὴ – ἰωνικὴ γιὰ τὴν χρήση τῆς ὡς τοὺς κλασικούς χρόνους.

ἔρυνμός⁴⁴ η τελική πρόταση ὡς ἂν ἀπομάχοιντο εισάγεται και εκφέρεται ἔτσι ὅπως συνηθίζει η ιωνική διάλεκτος⁴⁵ · τέλος η αποτελεσματική πρόταση ὡς δειπνῆσαι εισάγεται με τον σύνδεσμο ὡς, που αποφεύγει η αττική διάλεκτος, ενώ τον προτιμά και κάνει συχνή χρήση του η ιωνική⁴⁶. Είναι αξιοσημείωτο πως η γραφή ῶις ή ὶις των κφφ απαντά στην ίδια ακριβώς περίοδο με την τελευταία αποτελεσματική πρόταση.

Η ιωνίζουσα περιρρέουσα ατμόσφαιρα της περιγραφής αυτής είναι προφανής και δικαιολογείται μάλλον από την πρόθεση του συγγραφέα να αποδώσει το ὄλο επεισόδιο με τρόπο ανάλογο των εργασιών της γραμματείας της Περιήγησης, που ασχολούνταν, ανάμεσα σε άλλα, και με τὴν περιγραφή αξιόλογων εθίμων κάθε τόπου. Η παρουσία επομένως του τύπου ῶις ή ὶις των κφφ δικαιολογείται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα και αποτελεί έναν ακόμη ιωνισμό, που μαζί με τους λοιπούς συγκροτούν μια πλειάδα με ορισμένο στόχο. Αντίθετα ο εξαιτικισμός του συντελεί στον "αποχρωματισμό" του ὄλου κωρίου, τη στιγμή που είναι φανερό πως ο συγγραφέας είχε φροντίσει ακριβώς για το αντίθετο, βάζοντας αδρές, αλλά σαφείς "πινελιές" ιωνικού χρώματος.

δ) Ἀνάβαση

Και στα τρία κωρία της Ἀνάβασης, ὅπου απαντά η λέξη ὶις, δηλ. στο IV 5. 25, V 3. 11 και VI 2. 3, παραδίδονται και ασυναίρετοι τύποι της στο μεγαλύτερο, αλλά και καλύτερο μέρος της χειρόγραφης παράδοσης. Οι περισσότεροι εκδότες τους παραβλέπουν και κωρίς επιφυλάξεις προκρίνουν τους συνηρημένους αττικούς τύπους, κωρίς να θεωρούν

⁴⁴ Το επίθετο απαντά στον Ησ. ἄπ. 15, τον Ευρ. Ἐλ. 68. Ο Gautier, σ. 183 το χαρακτηρίζει ποιητικό και με επιφύλαξη αττικό, πιθανόν λόγω της χρήσης του από τον Ευριπίδη· ο δεύτερος χαρακτηρισμός δεν μπορεί να ευσταθεί, καθώς το λεκτικό των τραγικών δεν αποτελεί τον ασφαλέστερο εκπρόσωπο της αττικής διαλέκτου, αφού βρίθεται ανάττικων χρήσεων.

⁴⁵ Βλ. σχετικά Σακαλή I, σσ. 115 - 117.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Σακαλή I, σσ. 122 - 124.

απαραίτητο να σημειώνουν τους ασυναίρετους στο κριτικό υπόμνημά τους⁴⁷, πρακτική άλλωστε που συχνά επισήμανα σε τούτη την εργασία.

Ας δούμε τα χωρία ένα-ένα.

1) **Ἀνάβ. IV. 5. 25:**

Αἱ δ' οἰκίαι ἦσαν κατάγειοι, τὸ μὲν στόμα ὥσπερ φρέατος, κάτω δ' εὐρεῖται· αἱ δὲ εἴσοδοι τοῖς μὲν ὑποζυγίοις ὀρυκταί, οἱ δὲ ἄνθρωποι κατέβαινον ἐπὶ κλίμακος. Ἐν δὲ ταῖς οἰκίαις ἦσαν αἶγες, οἶες (v.l. ὄιες), βόες, ὄρνιθες, καὶ τὰ ἔκγονα τούτων.

Η γραφή **ὄιες**, ενώ απαντά και στην καλύτερη κφ παράδοση, στους κώδικες F και M⁴⁸, οι εκδότες δεν την αποδέχθηκαν και στα κείμενά τους έγραψαν **οἶες**, που παραδίδει ο κώδικας B, που δεν ανήκει στην καλύτερη κφ παράδοση⁴⁹.

Στα βάρη της M. Ασίας, κάπου στην Αρμενία, στο δρόμο του γυρισμού για την Ελλάδα βρίσκονται οι *Μύριοι*. Μετά από μια δύσκολη πορεία μέσα σε χιόνια και κρύο, που αποδεκάτισαν ένα μέρος της στρατιάς των Ελλήνων, φτάνουν σε μια άγνωστη γι' αυτούς *κώμη*. Αλλά και εδώ η ταλαιπωρία συνεχίζεται που ο ιστορικός την περιγράφει με μελανά χρώματα. Τελικά ο Ξενοφών μαζί με άλλους Έλληνες πιάνει αιχμάλωτο τον *κωμάρχη*. Ο συγγραφέας, ενώ αφηγείται τις δραματικές δυσκολίες, που ανάμεσα στα άλλα ήταν και γλωσσικές – χρησιμοποιούσαν

⁴⁷ Όπως π.χ. ο Marchant, ο Brownson, ο Masqueray.

⁴⁸ Σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα των Hude-Peters η γραφή *ὄιες* απαντά σε τρεις (3) κώδικες, τον C, τον F και τον M : τους δυο τελευταίους οι Hude-Peters τους θεωρούν ως τους καλύτερους. Τη γραφή *ὄιες* δεν αποδέχθηκαν στις εκδόσεις τους οι περισσότεροι εκδότες, με σταθερή εξαίρεση τον Kühner που την αποδέχθηκε και σημείωνε στο σχετικό χωρίο της έκδοσής του της *Ἀνάβασης* για τον τύπο *ὄιες* : pro qua Ionica forma recentiores editores iniuria recepisse Atticam formam *οἶες* demonstravi ad Commentar. II 7. 13. Ας δούμε και τη συλλογιστική ενός εκδότη, του Porro, που απέρριψε τον τύπο *ὄιες* : minus recto vulgo *ὄιες* ... Neque tamen est cur *οἶς* scribas, ut Matth. § 80 not. 4. postulare videtur. Nam Xenophon in nominat. *οἶες*, in accusat. *οἶς* dixit (cf. Ind. et ad Cyr. I 4. 7), ut οἱ βόες et τοὺς βοῦς.

⁴⁹ Στο κριτικό υπόμνημα του Masqueray διαβάζουμε : *οἶες* B : *ὄιες* cett. Ο κώδικας B(=Parisinus gr. 1641) ανήκει στη δεύτερη, από άποψη κατάταξης, οικογένεια.

διερμνέα για να συνεννοηθούν⁵⁰ - κάνει μια παρέκβαση : περιγράφει τις κατοικίες των ανθρώπων αυτής της *κώμης* εξωτερικά και εσωτερικά κυρίως (§§ 25-27). Τα σπίτια τους ήταν υπόγεια και είχαν ένα μικρό άνοιγμα επάνω στη γη από όπου κατέβαιναν με σκάλες. Μέσα σε αυτά οι άνθρωποι είχαν και τα ζώα τους, γίδια, πρόβατα (*οἶες-ῶες*), βόδια, κότες, τα οποία έμπαιναν από μια άλλη, σκαμμένη στο πλάι, είσοδο. Εκεί μέσα στα σπίτια τους φύλαγαν ακόμα τα σιτηρά και το κρασί τους από κριθάρι σε κρατήρες. Μάλιστα, επειδή το κριθάρι δεν το είχαν βγάλει από τους κρατήρες, όποιος ήθελε να πιεί ρουφούσε με καλάμι χωρίς κόμβους. Το ποτό αυτό ήταν πολύ δυνατό, αλλά, αν το συνήθιζε κανείς, ήταν ευχάριστο.

Ο Ξενοφών μετά από αυτή τη σχετικά σύντομη παρεμβολή – εκτείνεται σε τρεις παραγράφους – συνεχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων από το σημείο περίπου όπου είχε σταματήσει : μετά τη σύλληψη του *κωμάρχη* (§ 24), εγκαταστάθηκε, όπως φαίνεται, σε κάποιο σπίτι, όπου και *τὸν ἄρχοντα τῆς κώμης ταύτης σύνδειπνον ἐποιήσατο* (§ 28).

Η παρέκβαση

Ένα από τα πρώτα ερωτήματα στο οποίο πρέπει να απαντήσει κανείς είναι αν η παρέκβαση του συγγραφέα είναι ένα τυχαίο γεγονός, που οφείλεται στον εντυπωσιασμό του από τα υπόγεια εκείνα σπίτια, οπότε δεν λειτουργεί παρά σαν μια απλή περιγραφή, ή αν η αναφορά στις ανθρώπινες κατοικίες και συνήθειες είναι ένα στοιχείο γνώριμο σε κάποιο γραμματειακό είδος, που επηρέασε στο σημείο αυτό τον Ξενοφώντα.

Οι συνήθειες που αφορούν **τον τρόπο ζωής** των λαών είναι βέβαια στοιχεία που έχουν άμεση σχέση με τον πολιτισμό τους. Στην ιωνική *Περιήγηση* σημειώνεται η πρώτη προσπάθεια περιγραφής τέτοιων στοιχείων και από εκεί και ύστερα αυτά αποτέλεσαν τυπικά γνωρίσματα του είδους. Τα πρώτα παραδείγματα τα οποία αφορούν συνήθειες γύρω από το **ποτό** εντοπίζονται στον Εκαταίο *FGrHist 1 F 154 Παίωνας φασί*

⁵⁰ *Ἀνάβ. IV 5. 10 ὁ δ' ἔρμηνεὺς εἶπε περσιῖσι* και *Ἀνάβ. IV 5. 34 ἀνηρώτων τὸν κωμάρχον διὰ τοῦ περσίζοντος ἔρμηνέως.*

πίνειν βρῦτον ἀπὸ τῶν κριθῶν καὶ παραβίνν ἀπὸ κέγχρου καὶ κονύζης· ἀλείφονται δὲ ἐλαίῳ ἀπὸ γάλακτος. **Κατοικίες ἀπὸ οστά φαριῶν** αναφέρονται στον Αρριανό Ἰνδ. 29. 16 (Roos-Wirth) οἰκία δὲ πεποίννται οἱ μὲν εὐδαιμονέστατοι αὐτῶν ὅσα κήτεα ἐκβάλλει ἢ θάλασσα τούτων τὰ ὀσιᾶ ἐπιλεγόμενοι <καί> τούτοισιν ἀντι ξύλων χρεόμενοι, καὶ θύρας τὰ ὀσιᾶ ὅσα πλατέα αὐτῶν ἀλίσκεται ἀπὸ τούτων ποιέονται· τοῖσι δὲ πολλοῖς καὶ πενεστέροισιν ἀπὸ τῶν ἀκανθῶν τῶν ἰχθύων τὰ οἰκία ποιέεται⁵¹. Μνεία στα **ξύλινα σπίτια** των Μοσυνοίκων βρίσκουμε στον Ανών. Περιήγ. στ. 900 κε. (GGM I Müller) Μοσύνοικοι... φασὶν γὰρ ἐν ξυλίνοισιν ὑψηλοῖς τ' ἄγαν πύργοις ἐνοικεῖν πάντα., πληροφορία που απαντά ξανά αυτούσια στον Ανών. Περ. Εὐξ. Πόντ. 35 (GGM I Müller). Στον Αρριανό επίσης συχνά περιγράφονται **συνήθειες** των διάφορων λαών, με τους οποίους ο Νέαρχος ἤρθε σε επαφή κατά τη διάρκεια του περίπλου του ἀπὸ τις Ἰνδίες στην Περσία⁵².

Θεματικά παράλληλα παραδείγματα μπορεί κανείς να βρει και στον Ηρόδοτο ο οποίος στα σημεία όπου περιγράφει διάφορες χώρες και λαούς είναι επίσης φανερά επηρεασμένος ἀπὸ τους Ἴωνες λογογράφους. Για συνήθειες σχετικές με την **τροφή, τα ποτά** πληροφορεῖ στο II 77. 4 ἄρτοφαγέουσι δὲ ἐκ τῶν ὀλυρέων ποιεῦντες ἄρτους... οἶνω δὲ ἐκ κριθέων πεπονημένῳ διαχρέωνται, ἀλλὰ και στα II 92. 2, 3, 4, 5, III 23. 1, 2· για την **ανθρώπινη κατοικία** στο IV 23, 4 ὑπὸ δένδρεῳ δὲ ἕκαστος κατοίκεται, τὸν μὲν χειμῶνα ἐπεὰν τὸ δένδρεον περικαλύψη πῖλῳ στεγνῶ λευκῶ, τὸ δὲ θέρος ἄνευ πῖλου, IV 108, 1 καὶ <αί> οἰκίαι αὐτῶν ξύλινα κ.ά.

Το ὕφος της παρέκβασης είναι ἕνας ἄλλος παράγοντας που θα μπορούσε να βοηθήσει στη διερεύνηση του προβλήματος, καθὼς γλώσσα και ὕφος συναρτῶνται ἄμεσα. Παρατηρώντας το ὕφος αὐτῆς της ενότητας διαπιστώνουμε ὅτι ο τρόπος ἐκφρασης είναι λιτός, χωρὶς ρητορικά ψιμύθια και ἐξάρσεις, καθαρὰ περιγραφικός. Οι περίοδοι είναι μικρές σε ἔκταση, καθὼς αποτελούνται ἀπὸ λίγες προτάσεις, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά με ἀντιθετικούς ἢ συμπλεκτικούς συνδέσμους⁵³.

50 Επίσης Ἰνδ. 30, 9.

52 Ἰνδ. 26. 7, 29. 12-13 και 37. 8, όπου αναφέρονται συνήθειες σχετικές με την τροφή.

Αλλά και το ύφος των εργασιών της ιωνικής *Περιήγησης* είναι επίσης απλό, λιτό, παρατακτικό, γνωστό με τον όρο *εἰρομένη λέξις*⁵⁴. Το ύφος, επομένως, αυτής της ενότητας της *Ἀνάβ.* εμφανίζει χτυπητή ομοιότητα με αυτό της *Περιήγησης* και κατά συνέπεια η επίδραση είναι προφανής.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε διαπιστώνεται ότι ο Ξενοφών έλαβε υπόψη του στο σημείο αυτό τις εργασίες, με ανάλογο θέμα, των Ιώνων λογογράφων. Η επίδραση αυτή δεν είχε περάσει απαρατήρητη, κυρίως από άποψη περιεχομένου και ύφους⁵⁵. Έχω τη γνώμη όμως πως εδώ ο Ξενοφών ακολούθησε όχι μόνον υφολογικά τις εργασίες των προγενεστέρων του Ιώνων, αλλά, ως ένα σημείο, και γλωσσικά. Τον επηρεασμό αυτόν του Ξενοφώντα μπορεί να τον πιστοποιήσει η παρουσία στοιχείων της ιωνικής διαλέκτου. Πράγματι μέσα στην παρέκβαση απαντούν, εκτός από το *ῶις*, και άλλοι τύποι ή λέξεις της ιωνικής διαλέκτου : στο IV 5. 26 διαβάζουμε *μύζειν*⁵⁶ και στο IV 5. 27 *πόμα*.

Η πρώτη λέξη δεν απαντά στους αττικούς συγγραφείς. Τη βρίσκουμε στον Όμηρο Δ 20=Θ 457 και αργότερα μόνο στον Ιπποκράτη και με τους δυο τύπους της: *περι Ἀδέν.* 592 (Littré) *μύζει* και *περι έντ. Παθῶν* 252 *μυζει*⁵⁷. Οι μελετητές δεν αμφιβάλλουν ότι ανήκει στο ιωνικό

53 *Αἱ δ' οἰκίαι ἦσαν κατάγειοι... Αἱ δὲ εἴσοδοι... ὄρυκται, οἱ δὲ ἄνθρωποι κατέβαινον... Ἐν δὲ ταῖς οἰκίαις ἦσαν... Τὰ δὲ κτήνη... ἐτρέφοντο. Ἦσαν δὲ καὶ πυροὶ καί... Ἐνῆσαν δέ... αἱ κριθαὶ ἰσοχειλεῖς, καὶ κάλαμοι ἐνέκειντο... Καὶ πάνυ ἄκρατος ἦν... Καὶ πάνυ ἡδύ... τὸ πῶμα ἦν.*

54 Βλ. σχετικά Denniston (1952), σ. 5. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Εκστ. *FGrHist* 1 F 15, Φερεκ. *FGrHist* 3 F 18α, 22α κ.ά.

55 Βλ. Breitenbach, στ. 1653 κ.ε.

56 Το *μύζειν* είναι η γραφή ενός κώδικα, του C (= Parisinus gr. 1640) και μάλιστα είναι γραμμένη από το πρώτο χέρι του αντιγραφέα, ενώ το δεύτερο, που διορθώνει, γράφει *ἀμύζειν*, γραφή που ως λέξη είναι αμάρτυρη. Τη γραφή *ἀμύζειν* ωστόσο διαβάζουμε και στα καλύτερα χφφ FM. Η Σούδα μαρτυρεί τον συνηρημένο τύπο *μυζειν* για το χωρίο αυτό του Ξενοφώντα, τύπο που αποδέχθηκε και ο Cobet (1858), σ. 459: *eadem opera μυζειν rescribere IV 5.27 pro μύζειν*. Ο Kühner στην έκδοσή του της *Ἀνάβ.* στο αντίστοιχο χωρίο σχολιάζει για τη λέξη *ἀμύζειν* : το γράμμα α εύκολα μπορούσε να προσκολληθεί από το προηγούμενο φωνήεν (σημ. δική μου : *εἰς τὸ στόμα μύζειν*).

57 Στους μεταγενέστερους χρόνους βρίσκουμε τη λέξη με τον τύπο *μυζάω*: *ἐκ- Δίω* Κάσσ. 51. 14, *Αἰλ. Ἰστ. Ζ.* 3. 39. Βλ. Veitch, λ. *μύζω*, Smyth, σ. 488.

λεξιλόγιο⁵⁸. Το *πόμα* τέλος, που διαβάζουμε σε όλους ανεξαιρέτως τούς κώδικες⁵⁹, αλλά που το σύνολο σχεδόν των εκδοτών διορθώνει σε *πῶμα*⁶⁰, είναι ο ιωνικός τύπος της αττικής λέξης *πῶμα*⁶¹.

Μετά από αυτά ο τύπος *ῥεις* δεν μπορεί να αμφισβητείται και να απορρίπτεται από τους εκδότες. Αντίθετα έχω τη γνώμη ότι ο ιωνικός αυτός τύπος υπηρετεί, μαζί με τα άλλα στοιχεία που εκθέσαμε, την ίδια σκοπιμότητα : να προσεγγίσει ο συγγραφέας - όσο γίνεται περισσότερο, αλλά και συγχρόνως από αρκετές πλευρές - τις εργασίες της *Περιήγησης* στην περιγραφή που μας δίνει εδώ.

2) Ἀνάβ. V 3. 11:

Ἔστι δὲ ὁ τόπος ἧ̄ ἐκ Λακεδαιμόνος εἰς Ὀλυμπίαν πορεύονται ὡς εἴκοσι στάδιοι ἀπὸ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς ἱεροῦ. ἐνὶ δ' ἐν τῷ ἱερῷ κώρῳ καὶ λειμῶν καὶ ὄρη μεστά, ἱκανὰ σῦς καὶ αἴγας καὶ **βοῦς** (*v.l.* **ῥεις**) τρέφειν καὶ ἵππους, ὥστε καὶ τὰ τῶν εἰς τὴν ἑορτὴν ἰόντων ὑποζύγια εὐωχεῖσθαι.

Η γραφή *ῥεις*, αν και παραδίδεται από τους καλύτερους και περισσότερους κώδικες, δεν προκρίθηκε από τους εκδότες που προτίμησαν τη γραφή *βοῦς* λίγων κωδίκων⁶².

Η ενότητα (§§7-13) στην οποία εντάσσεται το παραπάνω χωρίο αποτελεί στην ουσία μια ακόμη παρέκβαση στην οποία περιγράφεται το ιερό της Ἄρτεμης στον Σκιλλούντα και ο τόπος γύρω από αυτό. Η φύση των πληροφοριών, αλλά και ο τρόπος περιγραφής όλης της παρέκβασης

⁵⁸ Ο Bechtel III, σ. 182 (§ 177) κ.ε., ταξινομεί το ρήμα στα ιωνικά ρήματα που εμφανίζουν τύπους σε *-ω* και *-εω*, στον ενεστώτα, όπως *κύρω*, *κυρέω* κ.ά., όπως επίσης και ο Smyth, σ. 534.

⁵⁹ Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Marchant και του Masqueray.

⁶⁰ Ανάμεσα στους εκδότες που διατηρούν τη γραφή των *χφφ* είναι ο Kühner και οι Hude-Peters.

⁶¹ Βλ. σχετικά Σακαλή II, σ. 26 κ.ε., όπου κάνει λόγο για το ιωνικό *ο* στη θέση του αττικού *ω*, δηλ. ιωνικό *πόμα* στη θέση του αττικού *πῶμα*. Πβ. Sauppe, *Lexil.* λ. *πῶμα*.

⁶² Στο κριτικό υπόμνημα των Hude - Peters διαβάζουμε : *βοῦς* c *ῥεις* F *ῥεις* rell. Η γραφή *ῥεις* του καλύτερου κώδικα F αντικειμενικά δεν στέκει ως αμάρτυρος τύπος. Ἔτσι οι γραφές που ουσιαστικά παραδίδονται είναι το *βοῦς* και το *ῥεις*.

παραπέμπουν πάλι στις εργασίες της *Περιήγησης* : καταγράφονται οι φυσικοί και γεωγραφικοί ὄροι της περιοχής γύρω και μέσα στον ιερό χώρο, ὡπως ποτάμια⁶³, κλωρίδα⁶⁴, πανίδα⁶⁵, υπολογίζεται η απόσταση με σταδίου⁶⁶. χρησιμοποιείται για την περιγραφή ο τύπος *ἔστι* ⁶⁷. Η στροφή του Ξενοφῶντα προς το ανάλογο γραμματειακό είδος, προκειμένου με τα μέσα και την τεχνική του να περιγράψει το συγκεκριμένο μέρος, είναι προφανής. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η παρουσία του ιωνικού τύπου *ᾠς* δικαιολογείται χωρίς να δημιουργεί προβλήματα. Εξάλλου τα κφφ διατηρούν έναν ακόμη ανάτικο τύπο το *κυπαρίσσινον* ⁶⁸, που εδώ είναι φανερό ότι είναι επίσης ιωνικός.

3) *Ἀνάβ. VI 2. 3*

Ἐνταῦθα τοῖς Ἑλλησιν οἱ Ἡρακλεῶται ξένια πέμπουσιν ἀλφίτων μεδίμνους τρισχιλίους καὶ οἴνου κεράμια δισχίλια καὶ βουῦς εἴκοσι καὶ οἴς (codd. ᾠίας, ᾠς) ἑκατόν.

63 § 8 ἔτυχε δὲ διαρρέων διὰ τοῦ χωρίου ποταμὸς Σελινοῦς.

64 § 11 ἔνι δ' ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ καὶ λειμῶν καὶ ὄρη δένδρων μεστὰ § 12 περὶ δὲ αὐτὸν τὸν ναὸν ἄλλος ἡμέρων δένδρων ἐφυτεύθη ὅσα ἔστι τρωκτὰ ὠραῖα.

65 § 8 ἐν δὲ τῷ ἐν Σκιλλοῦντι χωρίῳ καὶ θῆραι πάντων ὅποσα ἔστιν ἀγρευόμενα θηρία, § 10 καὶ ἠλίσκετο τὰ μὲν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ χώρου, τὰ δὲ ἐκ Φολόης, σύες καὶ δορκάδες καὶ ἔλαφοι, § 12 ἔνι δ' ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ καὶ λειμῶν καὶ ὄρη δένδρων μεστὰ, ἱκανὰ σύς καὶ αἴγας καὶ βουῦς (v.l. ᾠς) τρέφειν καὶ ἵππους.

66 § 11 ἔστι δὲ ὁ τόπος ἧ ἐκ Λακεδαιμόνος εἰς Ὀλυμπίαν πορεύονται ὡς εἴκοσι στάδιοι ἀπὸ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς ἱεροῦ.

67 § 8 ἐν δὲ τῷ ἐν Σκιλλοῦντι χωρίῳ καὶ θῆραι πάντων ὅποσα *ἔστιν* ἀγρευόμενα θηρία, § 11 *ἔστι* δὲ ὁ τόπος ἧ ἐκ Λακεδαιμόνος εἰς Ὀλυμπίαν πορεύονται ὡς εἴκοσι στάδιοι ... *ἔνι δ'* ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ καὶ λειμῶν καὶ ὄρη. Στις περιηγητικές εργασίες χρησιμοποιεῖται ο τύπος *ἔστι* και το ίδιο παρατηρεῖται και στην *Ἀνάβαση* σε χωρία με ανάλογο χαρακτήρα· για το θέμα βλ. Tiedt, §§ 57, 61· επίσης βλ. στον ίδιο § 65 για τον περιηγητικό χαρακτήρα αυτής της παρέκβασης.

68 Στο κριτικό υπόμνημα των Hude - Peters διαβάζουμε: *κυπαρίσσινον* f, παραδίδεται δηλ. από τους καλύτερους κώδικες, κάτι που ὅλοι σχεδόν οι εκδότες το παρέβλεψαν και αποδέχθηκαν στις εκδόσεις τους τον αττικό τύπο *κυπαρίττινον*.

Η κφ παράδοση στο παραπάνω κωρίο παραδίδει τις γραφές *ῶεις*,⁶⁹ *ῶιας*, *ῶις*. Ο αττικός τύπος *οῖς*, που σχεδόν όλοι οι εκδότες πέρασαν στα κείμενά τους, δεν παραδίδεται από κανένα κφ, αλλά αποτελεί διόρθωση ενός εκδότη, του Schneider⁷⁰.

Το εξεταζόμενο κωρίο μαζί με τις δυο παραγράφους που προηγούνται, δηλ. το εδάφιο VI 2. 1-3, αποτελεί μια ενότητα στην οποία ο ιστορικός περιγράφει αρχικά το θαλάσσιο ταξίδι των *Μυρίων* από την *Ἀρμίνην τῆς Σινώπης* ως την *Ἡράκλειαν τοῦ Πόντου*. Στη συνέχεια ο Ξενοφών πληροφορεῖ ότι η *Ἡράκλεια* είναι ελληνική πόλη, αναφέρει επίσης το μέρος όπου άραξαν – *παρὰ τῆ Ἀχερουσιάδι Χερρονήσῳ* – καθώς και όσα λέγονται για τη μυθική του ονομασία. Τέλος ο Ξενοφών σημειώνει το γεγονός ότι οι Ηρακλειώτες τους απέστειλαν *ξένια* – ανάμεσα στα οποία και *ῶις* – καθώς και τον ποταμό, που διέσχισε την πεδιάδα της *Ἡράκλειας*, με το όνομά του και το πλάτος του.

Η πρώτη παρατήρηση, που θα έκανε κανείς στις πληροφορίες της παραπάνω ενότητας, είναι πως αυτές θα ήταν χρήσιμες για όσους θα έκαναν ένα παρόμοιο ταξίδι· επίσης θα παρατηρούσε πως αυτές, αν και λιγοστές, περιείχαν τα απαραίτητα στοιχεία για ένα ταξίδι, όπως τη διάρκεια του ταξιδιού, τις εκβολές των ποταμών με τη φυσική σειρά που τις συναντούσαν, το λιμάνι όπου προσθρμίστηκαν. Παρόμοιες πληροφορίες παρείχαν όμως και οι εργασίες της γραμματείας των *Περίπλων*⁷¹.

69 Βλ. το κριτικό υπόμνημα των Hude-Peters, όπου σημειώνεται: *ῶιας* C¹ E, *ῶεις* F, *ῶις* tell. Ο καλύτερος κώδικας F, λοιπόν, σύμφωνα με τους Hude-Peters, αλλά και προσωπική ανάγνωση του κώδικα από μικροταινία, παραδίδει τη γραφή *ῶεις* σε αυτό το κωρίο, όπως και στο V 3. 11, γραφή που δε στέκει ως αμάρτυρη, ενώ *ῶις* στο IV 5. 25· αντίθετα ο κώδικας M, δεύτερος κατά σειρά στην ίδια, με τον κώδικα F, οικογένεια, σύμφωνα με τους ίδιους εκδότες, παραδίδει τη γραφή *ῶις* στο IV 5. 25 και *ῶις* στο V 3. 11 και εδώ στο VI 2. 3, δηλ. και στα τρία κωρία της *Ἀνάβασης* παραδίδει ασυναίρετους τύπους, γεγονός που πιστοποίησα και με προσωπική ανάγνωση του κώδικα σε μικροταινία.

70 Την διόρθωση του Schneider αποδέχθηκαν οι περισσότεροι εκδότες με εξαίρεση τον Kühner, ο οποίος στην έκδοσή του κράτησε τη γραφή *ῶις* των περισσότερων κφφ.

71 *Περίπλους* ή *Παράπλους* ή *Γῆς Περιόδους* έγραψαν πρώτοι οι Ἴωνες λογογράφοι (Αναξίμανδρος, Εκαταίος). Στις εργασίες αυτές περιγράφονταν σύντομα τα παράλια

Δημιουργείται αμέσως ένα ερώτημα ύστερα από την τελευταία παρατήρηση : ποια σχέση μπορεί να προοιωνίζεται το γεγονός ότι αυτά τα στοιχεία ήταν κοινά ανάμεσα στο εν λόγω χωρίο της *Ἀνάβασης* και τους *Περίπλους*; Ο Breitenbach από άλλους δρόμους ξεκινώντας μίλησε για "χτυπητή υφολογική ομοιότητα της *Ἀνάβασης* —ολόκληρης— με τις εργασίες των *Περίπλων*"⁷². Ο μελετητής αναλύοντας μάλιστα και σημειώνοντας μια σειρά υφολογικών στοιχείων που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο περιγραφής και έκφρασης των *Περίπλων* και επισημαίνοντας παρόμοια στην *Ἀνάβαση* κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Ξενοφών, πριν γράψει το απομνημονευτικό του έργο, ενημερώθηκε γύρω από το συγκεκριμένο είδος και επηρεάστηκε πολύ από αυτό⁷³.

Σε ποιό βαθμό, όμως, ένα τέτοιο συμπέρασμα μπορεί να ισχύει και για το χωρίο της *Ἀνάβασης* που εξετάζουμε; Τα κοινά στοιχεία είναι τυχαία; Μια λεπτομεριακή σύγκριση του κειμένου αυτού της *Ἀνάβασης* με κείμενα των *Περίπλων* επιβάλλεται στο σημείο αυτό⁷⁴. Ας δούμε όμως τα πράγματα από κοντά:

Ο Ξενοφών σημειώνει : α) τη χρονική διάρκεια του περίπλου τους: *έντεϋθεν... ἔπλεον... ἡμέρας δύο παρὰ γῆν. καὶ παραπλέοντες... ἀφίκοντο εἰς Ἡράκλειαν.* Ὅμοια στον Εκαταίο ο περίπλους μετριέται με το χρόνο *FGrHist 1 F 332 ὁ Ψυλλικός κόλπος μέγας καὶ βαθύς, τριῶν ἡμερῶν πλοῦς* και το ίδιο στον Ηρόδοτο II 9 και IV 86 και στον Αρριανό. *Ἴνδ.*

που φαίνονταν από το πλοίο, σύμφωνα με τη φυσική διαδοχή των τόπων. Για τους *Περίπλους* και το είδος των πληροφοριών τους βλ. το κατατοπιστικό άρθρο του F. Gisinger, λ. "Periplus", *RE* XIX¹ (1937), στ. 841-847, R. Güngerich, *Die Küstenbeschreibung in der griechischen Literatur*, Münster 1950. Σύμφωνα με τον Güngerich, σ. 23, οι *Περίπλοι*, αν και δεν αποτέλεσαν γραμματειακό είδος με τη συγκεκριμένη έννοια που αποδίδουμε στον όρο, αυτοί εκλαμβάνονται ως ξεχωριστό γραμματειακό είδος, επειδή θεματικά και υφολογικά, λόγω της φύσης τους, σχημάτισαν μια ενότητα.

⁷² Βλ. Breitenbach, στ. 1651-1653.

⁷³ Βλ. Breitenbach, στ. 1654-1655.

⁷⁴ Στη σύγκριση που ακολουθεί έλαβα υπόψη κείμενα της προγενέστερης ή της μεταγενέστερης από τον Ξενοφώντα γραμματείας των *Περίπλων*.

32. 16 ἀπέχειν δὲ ἐφαίνετο ἡ ἄκρη πλόου ὡς ἡμέρης, αλλά και στον Σκύλακα 3. 26 (Müller) και στον Άνωνα Καρχηδόσιο 14 (Müller).

β) Το μέρος απ' όπου απέπλευσαν, αλλά και εκεί όπου άραξαν. Παρατηρεί κανείς μάλιστα ότι ο ιστορικός χρησιμοποιεί για την περιγραφή του περίπλου τους ένα λεξιλόγιο (έντεϋθεν, πλέειν, όρμίζεσθαι), που όμοιό του ή παραπλήσιο απαντά στους Περίπλους⁷⁵. Έτσι διαβάζουμε: έντεϋθεν... έπλεον... και παραπλέοντες... άφίκοντο εις 'Ηράκλειαν... και ώρμίσαντο παρά τη 'Αχερουσιάδι Χερρονήσω· σχεδόν όμοια στον Αρρ. 'Ινδ. 22. 4 ένθένδε πλώσαντες όρμίζονται έν Σακάλοισι, όπως και 26. 6, 27. 7, 39. 1, κ.α.

γ) Την ακτή που παρέπλευσαν, την 'Ιασονίαν άκτήν, μαζί με έναν υπαινιγμό για το μυθικό όνομά της⁷⁶, καθώς και τις εκβολές των ποταμών, με τη γεωγραφική σειρά που τις συνάντησαν. Οι εκβολές των ποταμών, αποτελούν συνήθη στοιχεία της προαναφερόμενης γραμματείας: Αρρ. 'Ινδ. 2. 5 ό ποταμός 'Ινδός..., ίναπερ αύτός κατά δύο στόματα έκδιδοι και 22. 8, όπως και στον Ηρόδοτο που είναι επηρεασμένος επίσης από τους λογογράφους IV 99 και ό 'Ιστρος έκδιδοι ές αύτήν, προς εϋρον άνεμον τó στόμα τετραμμένος. Το χωρίο αυτό όμως που αναφέρεται στην 'Ιασονίαν άκτήν και στα στόματα των τεσσάρων ποταμών θεωρείται εμβόλιμο⁷⁷ από το σύνολο σχεδόν των εκδοτών⁷⁸, επειδή γεωγραφικά δεν αντιστοιχεί η οριοθέτηση των τριών από τους

⁷⁵ Ο Gisinger, στ. 843 σημειώνει ορισμένες προθέσεις και ρήματα που συνήθως απαντούν στους Περίπλους: μετά, μετά-εις, από, από-εις, έκ-εις, μέχρις, είτα, ένθένδε, ένθεν // έχεται, παρήκει, παρημείψαμεν κτλ.

⁷⁶ VI 2. 1 ένθα ἡ 'Αργώ λέγεται όρμίσασθαι. Για την 'Ιασονίαν άκτήν δεν μας πληροφορεί κανείς άλλος. Σε μεταγενέστερους συγγραφείς αναφέρεται ως ακρωτήριο, άκραν 'Ιασόνιον Στράβ. XII 3. 17, Αρρ. Περ. Εϋξ. Πόντ. 23 (Müller), άκρον 'Ιασόνιον Πτολ. V 6. Στηριγμένος σε αυτές τις πληροφορίες των μεταγενεστέρων ο Larcher, σύμφωνα με τον Kühner σε σχόλιό του στο χωρίο αυτό της 'Ανάβασης, πρότεινε να διορθωθεί η γραφή 'Ιασονίαν άκτήν σε 'Ιασόνιον άκραν, διόρθωση που δεν έγινε αποδεκτή.

⁷⁷ Στο κριτικό υπόμνημα των Hude-Peters διαβάζουμε: " παραπλέοντες έθεώρουν τίν τε 'Ιασονίαν άκτήν, ένθα ἡ 'Αργώ λέγεται όρμίσασθαι, και τών ποταμών τά στόματα, πρώτον μόν του Θερμώδοντος, έπειτα δέ του 'Ιριος, έπειτα δέ του 'Αλυος, μετά δέ τουτον του Παρθενίου· τουτον δέ" del. Krüger.

⁷⁸ Το χωρίο δεν οβέλισαν ο Kühner και οι Hude-Peters.

τέσσερις ποταμούς (εξαιρείται ο Παρθένιος) ανάμεσα στην Αρμήνη και την Ηράκλεια ⁷⁹. Παρά την αναντιστοιχία, διατηρώ κάποια επιφύλαξη για την αθέτηση του χωρίου, για λόγους που ήδη έχω αναφέρει ⁸⁰.

δ) την Ηράκλεια ως ελληνική αποικία προσδιορίζοντάς τη συγχρόνως τοπικά: ἀφίκοντο εἰς Ἡράκλειαν πόλιν Ἑλληνίδα ⁸¹ Μεγαρέων ἄποικον, οὕσαν ἐν τῇ Μαριανδυνῶν χώρα. Ἡ αναφορά των ελληνικῶν αποικιῶν εἶναι οικεῖο στοιχεῖο των *Περιήλων* : Εκκατ. *FGrHist* 1 F 146 ἐν δ' αὐτῶ

⁷⁹ Οι πληροφορίες που αντλούμε από συγγραφείς πριν ή μετά τον Ξενοφῶντα εἶναι στο σύνολό τους σύμφωνες για την γεωγραφική σειρά, αλλά και την οριοθέτηση των τεσσάρων ποταμῶν ανάμεσα στα *Κοτύωρα* και την *Ἡράκλειαν* (ὅπως και της *Ἰασονίας ἀκτῆς* ή μάλλον *ἄκρας*) και ὄχι ὅπως αναφέρει ο ιστορικός ανάμεσα στην *Ἀρμήνην* και τὴν *Ἡράκλειαν*. Ο ποταμός *Θερμῶδων* εἶναι ἓνα ἀπὸ τα ὄρια της πεδιάδας με το ὄνομα *Θεμισκύρη* Εκκατ. *FGrHist* 1 F 7α *ή δὲ Θεμισκύρη πεδίον ἐστὶν ἀπὸ Χαδισίης μέχρι Θερμῶδοντος*. Μαζί με τὴ *Θεμισκύρη*, ὡς πόλη, τον ξαναβρίσκουμε στον Ηρόδ. IV 86. Αλλά και σε μεταγενέστερους συγγραφείς ο *Θερμῶδων* αναφέρεται μαζί με τὴ *Θεμισκύρα* – η τελευταία εἴτε ὡς πεδιάδα εἴτε ὡς ακρωτήριο – : Ψευδο-Σκύλ. 89, Απολλ. Ροδ. II 370-71, Στράβ. XII 3. 15, Αρρ. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 22, Ανών. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 29. Για τον *Ἰριν* ἔχουμε πληροφορίες μόνο μεταγενέστερες ἀπὸ αὐτὲς του Ξενοφῶντα – τον τοποθετοῦν πριν τον *Θερμῶδοντα* (μπαίνοντας στον Πόντο): Απολλ. Ροδ. II. 367, Πτολ. V 6. 2, Αρρ. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 22, ή σύμφωνα με τον Στράβ. XII 3. 15 διέτρεχε τὴν ἴδια με τον *Θερμῶδοντα* πεδιάδα. Ο ἄλυσ ποταμός αναφέρεται πριν ἀπὸ τον *Ἰριν* (μπαίνοντας στον Πόντο), και τοποθετεῖται γενικά στην *Παφλαγονία* : Ηρόδ. I 6, ή πιο ειδικά *ὀρίζει τὰ Σινωπέων και Ἀμισηνῶν ἔργα*, Αρρ. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 22 ή ἀκόμη αναφέρεται ὡς ὄριο ανάμεσα στους *Παφλαγόνες* και *Λευκόσυρες* : Στράβ. XII 3. 12 · ἐξάιρεση αποτελοῦν ο Ψευδο-Σκύλ. 89 και ο Απολλ. Ροδ. II 993, που τοποθετοῦν τον ἄλυν στην Ἰασουρία, τὴν ὁποία ο Ψευδο-Σκύλ. 90 αναφέρει μετὰ ἀπὸ τὴν *Παφλαγονία* (μπαίνοντας στον Πόντο). Ο *Παρθένιος*, τέλος, τοποθετεῖται γεωγραφικά πριν τον ἄλυν ποταμό και οριοθετεῖται γενικά στην *Παφλαγονία* : Ψευδο-Σκύλ. 90, Ανών. *Περ. Εὐξ. Πόντου* 13. Ακόμα βλ. και τα Σχόλια στον Απολλ. Ροδ. (Wendel), σ. 939. Ο Στράβων XII 3. 58 τον τοποθετεῖ στην χώρα των *Καυκῶνων*, και μάλιστα ὡς ὄριο αὐτῶν και των *Παφλαγόνων*, που εἶναι ἀμέσως μετὰ. Ο Αρριανός *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 19 αναφέρει ὅτι βρίσκεται στη *Βιθυνία*, ὅπου φαίνεται μάλιστα καθαρά ὅτι ἀποτελεῖ ὄριο των *Βιθυνῶν* και *Παφλαγόνων*, γεγονός που μεταφέρουν οἱ κατοπινοὶ compilers: Ανών. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 13 κ.α. Αλλά και η *Ἰασονία ἀκτὴ*, εφόσον βέβαια ἀντιστοιχεῖ με ἐκείνη των μεταγενέστερων συγγραφέων, οριοθετεῖται λίγο πριν τα *Κοτύωρα* (μπαίνοντας στον Πόντο)· ἐπιπροσθέτως πληροφορίες γι' αὐτὴ στον Ψευδο-Σκύλ. 88, και Ανών. *Περ. Εὐξ. Πόντ.* 32.

⁸⁰ Βλ. παραπάνω σσ. 45-46.

⁸¹ Εδῶ αξίζει να σημειωθεῖ η ὅμοια ἐκφραση *πόλιν Ἑλληνίδα* που ἀπαντᾷ και στον Ξενοφῶντα και στον Ψευδο-Σκύλακα.

Θέρμη πόλις Ἑλλήνων Θρηίκων, Ψευδο-Σκύλ. 101 ΠΑΜΦΥΛΙΑ... ἄλλη πόλις Σίδη, Κυμαίων ἀποικία, 261 ἐκ δὲ Ἐπιδάμνου εἰς Ἀπολλωνίαν πόλιν Ἑλληνίδα, 15 και ακόμα 33, 66, 67, 85, 89, 90, κ.α, Ηρόδ. II 83, κ.α

ε) Το ἀραγμα των πλοίων των Μυρίων, το οποίο έγινε στη χερσόνησο της Ηράκλειας Ἀχερουσιάδα με την ελληνική μυθική ονομασία. Είναι το δεύτερο ελληνικό τοπωνύμιο που ο ιστορικός αναφέρει κατά τη διάρκεια της διαδρομής τους από την Ἀρμήνη ως την Ἡράκλειαν (λίγο πιο πάνω μίλησε για την Ἴασονίαν ἀκτὴν). Ὅπως εκεί, ἔτσι και ἐδῶ θεωρεῖ απαραίτητο να αναφέρει τη σχετική φημολογία: ἡ Ἀχερουσιάς χερρόνησος οφείλει το ὄνομά της στο γεγονός ὅτι ο Ηρακλῆς κατέβηκε ἀπὸ αὐτή στον Ἄδη για να πάρει τον Κέρβερο. Αναφορές μυθολογικού περιεχομένου περιέχονται ἐπίσης στους *Περίπλους* · πέρα δηλ. ἀπὸ το ξερὸ ἀράδιασμα γεωγραφικῆς φύσης πληροφοριῶν, ἀπαντοῦν και πληροφορίες μυθολογικού, πολιτιστικού, ἐθνολογικού γενικά χαρακτήρα. Θεματικά παράλληλα παραδείγματα ἐντοπίζει κανεῖς στον *Arr. Περ. Εὐξ. Πόντ.* 16 καὶ τοῦ *Καυκάσου κορυφὴ τις ἐδεικνυτο... ἵναπερ ὁ Προμηθεὺς κρεμασθῆναι ὑπὸ Ἡφαίστου κατὰ πρόσταξιν Διὸς μυθεύεται* · στον ἴδιο Ἰνδ. 31. 6, στον Ψευδο-Σκύλ. 81, 95 κ.α

στ) Τον ποταμό, που ἔρρεε στην πεδιάδα της Ἡράκλειας, αναφέροντας το ὄνομά του και το πλάτος του ⁸². Πληροφορίες αὐτοῦ του εἴδους εἶναι γνώριμες στους *Περίπλους* : στον *Εκατ. FGrHist 1 F217 ποταμὸς Ὀδρύσσης <ὄς> ῥέων διὰ Μυγδον<ί>νης πεδίων*, στον *Arr. Ἰνδ.* 21. 8 ποταμοῦ Ἀράβιος, ὄς διὰ τῆς γῆς αὐτῶν ῥέων..., ἀλλά και 4. 7 εἶναι ὦν τὸ εὖρος τῷ Γάγγη... ἐς ἑκατὸν σταδίους κτλ.

και ζ) τα ξένια των Ηρακλειωτῶν προς τους Μυρίους, ἀνάμεσα στα οποία, ὅπως ἔχω ἀναφέρει, υπήρχαν πρόβια (ὄιες-ὄιας). Η ἀποστολὴ ξενίων εἶναι ἀπὸ τις πληροφορίες που ἀπαντοῦν ἐπίσης, αν και σπανιότερα, στους *Περίπλους* : στον *Arr. Ἰνδ.* 26. 7 ἐνταῦθα ξένια *Νεάρχῳ προσφέρουσιν οἱ κωμηταὶ πρόβια και ἰχθύας* ⁸³, 28. 1 ξένια ἔφερον..., κ.α

⁸² Ἀνάβ. VI 2. 3 ἐνταῦθα διὰ τοῦ πεδίου ῥεῖ ποταμὸς Λύκος ὄνομα, εὖρος ὡς δύο πλῆθρων.

Τέλος ας ληφθεί υπόψη ότι ο ιστορικός περιγράφει το θαλάσσιο ταξίδι τους από την *Ἀρμύνην* ως την *Ἡράκλειαν* με ένα ύφος απλό, λιτό, το οποίο απορρέει και από την παρατακτική σύνδεση των προτάσεων ⁸⁴, με παρόμοιο δηλ. ύφος προς αυτό που χρησιμοποίησαν και οι Ἴωνες λογογράφοι στις αναλόγου περιεχομένου εργασίες τους.

Από την αναλυτική σύγκριση που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι ο Ξενοφών επηρεάστηκε από τη γραμματεία των *Περίπλων* κατά τη συγγραφή της εν λόγω ενότητας της *Ἀνάβασης*, τόσο θεματικά όσο και υφολογικά και εκφραστικά ⁸⁵. Με άλλα λόγια το υλικό που είχε στη διάθεσή του ο ιστορικός από την προσωπική του κυρίως εμπειρία το παρέθεσε με τα "μέσα" και την "τεχνική" των *Περίπλων* όσον αφορά τον τρόπο περιγραφής και έκφρασης, ενώ παράλληλα φρόντισε οι θεματικές του μονάδες να αντιστοιχούν προς εκείνες των *Περίπλων*.

Ας σταθούμε όμως στην επίδραση που δέχθηκε ο Ξενοφών στη γλώσσα. Από τη σύγκριση φάνηκε ότι ο ιστορικός είναι επηρεασμένος στο λεκτικό εκείνο που μοιράζεται με άλλους συγγραφείς της γραμματείας των *Περίπλων*. Μένει λοιπόν να δούμε αν η γλώσσα του ιστορικού επηρεάστηκε περισσότερο και πέρα από αυτό το κοινό λεκτικό, το οποίο μπορεί να λειτουργούσε ως τυπικό και στερεότυπο.

⁸³ Το παράδειγμα αυτό προσφέρεται για ορισμένες διαπιστώσεις: α) ο Αρριανός, αν και έγραψε την *Ἰνδική* στην ιωνική διάλεκτο, ωστόσο εδώ χρησιμοποιεί τη λέξη *πρόβατα* και όχι την αντίστοιχη στην ιωνική *ᾠς*, β) ο Ξενοφών, αντίθετα, ενώ γράφει την *Ἀνάβαση* στην αττική διάλεκτο, δεν χρησιμοποίησε τη λέξη *πρόβατα* που συνήθιζαν οι αττικοί συγγραφείς, αλλά τον ασυναίρετο τύπο *ᾠς* ή *ᾠας* – σύμφωνα με τη κφ παράδοση – της λέξης *ᾠς*, που σπάνια χρησιμοποιούσε η αττική διάλεκτος.

Η προτίμηση του Αρριανού στη λέξη *πρόβατα* ίσως να εξηγείται από το γεγονός πως την εποχή του η λέξη *ᾠς* να ήταν ακατανόητη, αφού η χρήση της είχε ήδη αρχίσει να περιορίζεται από την κλασική εποχή. Η στάση ωστόσο του Ξενοφώντα φαίνεται προς το παρόν "περίεργη", καθώς εμφανίζεται να προτιμά μια σπάνια λέξη έναντι μιας εύχρηστης, μέσα μάλιστα σε συμφραζόμενα που αποτελούν μια απλή διήγηση.

⁸⁴ *έντεϋθεν... ἔπλεον... καί... ἐθεώρουν... τοῦτον δέ... ἀφίκοντο... καί ὠρμίσαντο ἐνταῦθα... πέμπουσιν... ἐνταῦθα... ῥεῖ.*

⁸⁵ Επιβεβαιώνεται επομένως το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Breitenbach, στ. 1651, 1654-1655, ότι δηλ. ο Ξενοφών, πριν γράψει την *Ἀνάβαση*, ενημερώθηκε σχετικά με τους *Περίπλους*.

Όπως είναι γνωστό οι Ίωνες λογογράφοι έγραψαν *Γῆς Περιόδους* ή *Περίπλους* χρησιμοποιώντας την ιωνική διάλεκτο⁸⁶. Η επίδραση, λοιπόν, του είδους στη γλώσσα είναι δυνατόν να πιστοποιηθεί με την παρουσία ιωνικού λεκτικού στην εξεταζόμενη ενότητα⁸⁷. Πράγματι σε αυτή (VI 2. 1-3) σημειώνουμε την παρουσία : α) του *ἔνθα* (§1 και §2) με αναφορική σημασία, όπως δηλ. το χρησιμοποιεί η ιωνική διάλεκτος⁸⁸, β) του τύπου *δεικνύουσι* (§2)⁸⁹, που παραδίδει η καλύτερη κφ παράδοση. Τον τελευταίο τύπο οι εκδότες τον εξαττίκισαν γράφοντας *δεικνύασι*⁹⁰. Ο τύπος *δεικνύω* προήλθε από τη μετάσταση του ρήματος από την αθέματη στη θεματική συζυγία (*δείκνυμι -δεικνύω*)⁹¹. Θεματικοί τύποι του ρήματος αυτού, όπως και άλλων σε *-νυμι*, απαντούν κιόλας στον Όμηρο⁹². Από τις διαλέκτους χρησιμοποίησαν τους θεματικούς τύπους η ιωνική κυρίως⁹³, σποραδικά η αττική⁹⁴, ενώ στην Κοινή⁹⁵ σημειώνεται η

⁸⁶ Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα σωζόμενα αποσπάσματα του Εκαταίου και άλλων Ίωνων λογογράφων. Πβ. Hoffmann-Scherer, σσ. 150-151.

⁸⁷ Γλωσσική επίδραση οφειλόμενη στο γραμματειακό είδος εικάζει ο Σακαλής II, σ. 71 στον Πλάτωνα *Φαίδ.* 113 A· εδώ ο μελετητής δεν αποκλείει την περίπτωση το ιωνικό λεκτικό του χωρίου, και ιδιαίτερα ο τύπος *καίόμενον*, να οφείλεται σε επίδραση του Πλάτωνα από τη γραμματεία των *Περίπλων*. Πέρα από το παράδειγμα αυτό θεωρώ ότι έχουμε το ίδιο φαινόμενο και σε ένα χωρίο των *Ἑλληνικῶν τῆς Ὀξυρύνχου* XII 3 ...ἕως ἀφίκοντο πρὸς τ]ὸν Μαίανδρον ποταμόν, ὃς ἔχει μὲν τὰς πηγὰς ἀπὸ Κελαι]νῶν, ἢ τῶν ἐν Φρυγίᾳ μεγίστη [πόλις ἐστίν, ἐκδίδωσι δ'] εἰς θάλατταν παρὰ Πριήνην κ[αί ... Εδώ τη γλωσσική επίδραση – πέρα από την υφολογική και θεματική που είναι προφανής – του είδους στο χωρίο νομίζω ότι την πιστοποιεί η γραφή *θάλασσαν* του παπύρου, την οποία όμως ο εκδότης (Bartoletti) δεν αποδέχθηκε προτιμώντας τον αττικό τύπο της λέξης *θάλατταν*.

⁸⁸ Βλ. σχετικά Gautier, σ. 61.

⁸⁹ Τα κφφ παραδίδουν δυο γραφές: *δεικνύουσι* η α' οικογένεια, και *δείκνυσι* η β'.

⁹⁰ Τη διόρθωση σε *δεικνύασι* πρότεινε ο Dindorf και γενικά έγινε αποδεκτή, με εξαίρεση τον Kühner και τους Hude-Peters που προτίμησαν τη γραφή *δεικνύουσι*.

⁹¹ Για τη μετάσταση από την αθέματη στη θεματική συζυγία των ρημάτων σε *-νυμι* βλ. Schwyzer I, σσ. 698-699, P. Chantraine, *Ἱστορικὴ Μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, μετ. Ν. Αγκαβανάκη, Αθήνα 1980, σ. 264.

⁹² *τανύουσι* P 391, *τανύων* φ 426, *ζεύγνυον* T 393 κ.ά., βλ. σχετικά Chantraine (1958), σ. 304.

μεγαλύτερη επίδοσή τους. Ωστόσο μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα και με την υποστήριξη που δέχεται και από τους άλλους ιωνικούς τύπους, έχω τη γνώμη ότι ο τύπος συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες να είναι ιωνικός παρά αττικός ή της Κοινής. Πλάι στο λεκτικό αυτό νομίζω ότι πρέπει να προσμετρηθεί και ο τύπος *Ἰριος*, ο οποίος επίσης είναι ιωνικός, αφού η περιοχή όπου φέρεται να τοποθετείται γεωγραφικά ήταν κοντά στην πόλη *Σινώπη* —αποικία της Μιλήτου— δηλ. σε περιοχή όπου μιλιόταν η ιωνική διάλεκτος. Βέβαια η προσμέτρηση του τύπου *Ἰριος* είναι δυνατόν να γίνει, εφόσον δεν αθετείται το σχετικό κωρίο, όπου απαντά. Η αθέτηση με βρίσκει επιφυλακτική για λόγους που έχω ήδη εξηγήσει σε άλλο σημείο της εργασίας μου⁹⁶. Θεωρώ απαραίτητο όμως να επαναλάβω εδώ ότι ο ιωνικός αυτός τύπος δεν δημιουργεί πρόβλημα γλωσσικά, αλλά απεναντίας εναρμονίζεται με το διαλεκτικό περιβάλλον της ενότητας.

Ο ασυναίρετος τύπος *ῶις* (ή *ῶιας*) επομένως εξηγείται και δικαιολογείται μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα στα οποία βέβαια δεν μπορεί παρά να θεωρείται ιωνικός. Κατά συνέπεια η ενέργεια των εκδοτών να εξαττικίσουν τον τύπο, επειδή προφανώς τον θεώρησαν νόθο, στερείται βάσης και είναι φανερό ότι αλλοιώνει τη γραφίδα του ιστορικού.

⁹³ Βλ. Smyth, σ. 574 κ.ε., Thumb-Scherer, σσ. 277-278.

⁹⁴ Στην αττική διάλεκτο η χρήση των θεματικών τύπων των ρημάτων σε *-νυμι* είναι πολύ περιορισμένη : οι τραγικοί τους αποφεύγουν τελείως, ενώ στις αττικές επιγραφές της κλασικής εποχής εντοπίζεται μόνον ένα παράδειγμα του ρ. *ὀμνύω* (*ὀμνυόντων*, 420-417 π.Χ., σε κείμενο συμφωνίας των Αθηναίων με τους Βοιωτούς, βλ. Meisterhans-Schwyzler, σ. 191).⁹⁵ επίσης λίγα παραδείγματα εντοπίζονται στους κωμικούς, καθώς και σε δυο ρήτορες (Δημοσθένη και Αισχίνη, ιδιαίτερα του ρ. *δεικνύω*) και τέλος μια φορά στον ανώνυμο συγγραφέα της *Ἀθηναίων Πολιτείας*. Η παρουσία επίσης των θεματικών τύπων στο Θουκυδίδη, τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα δεν νομίζω ότι είναι συνηγορία υπέρ της αττικής διαλέκτου, αφού, όπως είναι γνωστό, και οι τρεις έχουν δεχθεί την επίδραση της ιωνικής διαλέκτου. Για την παρουσία αυτών των τύπων στην αττική βλ. επίσης Kühner-Blaß II, σσ. 194-195.

⁹⁵ Βλ. Mayser I² 2, σ. 121, Blaß-Debrunner-Funk, § 92.

⁹⁶ Βλ. παραπάνω σσ. 45-46.

V. *νηῶν*

Το ουσιαστικό *ναῦς* υπήρξε από τις λίγες λέξεις, που κατά την ιστορική διαδρομή του, από τον Όμηρο ως την Κοινή, εμφανίζει μια μεγάλη πολυτυπία, η οποία συναρτάται άμεσα με τις διάφορες διαλέκτους¹. Από την εποχή της Κοινής και μετά διαπιστώνεται μια πολύ περιορισμένη χρήση των αττικών τύπων του, που σιγά-σιγά και αυτή υποχωρεί, καθώς η λέξη αντικαθίσταται από τη συνώνυμή της *πλοῖον*².

Η παρουσία του η στο θέμα της λέξης αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρχαίας ιωνικής και επικής γλώσσας κατά κύριο λόγο, και σε ένα μικρότερο βαθμό της νέας ιωνικής και πολύ λιγότερο της αττικής διαλέκτου. Ο τύπος *νηῶν*, που παραδίδουν και ορισμένα κφ του Ξενοφώντα δυο φορές στο έργο του, αναγνωρίζεται ως τύπος της αρχαίας ιωνικής και επικής γλώσσας, καθώς η νέα ιωνική και αττική διάλεκτος χρησιμοποιούσαν αντίστοιχα τον τύπο *νεῶν*. Η μη αττικότητα του τύπου υπήρξε μάλλον ο λόγος που δεν έγινε αποδεκτός από τους εκδότες³, αν και ορισμένοι μελετητές δεν παρέλειπαν να τον αναφέρουν στις αποκλίσεις του Ξενοφώντα από την αττική διάλεκτο⁴.

¹ Για την κλίση του στην αιολική, δωρική, αρχαία ιωνική-επική, νέα ιωνική και αττική διάλεκτο βλ. Kühner-Blaß I, σ. 462 και σημ. 1-6. Για τους τύπους του σε Ίωνες και ιωνίζοντες συγγραφείς, βλ. Smyth, σσ. 404-5, Bechtel III, σ. 150. Για την παρουσία του στον Όμηρο βλ. Chantraine (1958), σ. 225, ενώ για την εμφάνισή του στις αττικές επιγραφές βλ. Meisterhans-Schwyzler, σ. 143 (§ 7) και σημ. 1240.

² Ο Bondesson, σ. 150 (§ 4), μας πληροφορεί ότι η λέξη *ναῦς* απαντά στις ιωνικές επιγραφές της Κοινής με τους αττικούς τύπους. Το ίδιο σχεδόν διαπιστώνει και ο Mayser, I², σ. 28 στους παπύρους, καθώς μόνο μια φορά απαντά ο τύπος *νηός*, ενώ συνήθως στη θέση της χρησιμοποιείται η λέξη *πλοῖον*. Οι Blaß-Debrunner-Funk, σ. 47, 4, σημειώνουν τη σπάνια χρήση της λέξης *ναῦς*, με τους αττικούς τύπους, στην Κ. Διαθήκη και μάλιστα σε χωρία όπου γίνεται χρήση λογοτεχνικής γλώσσας, ενώ αντίθετα διαπιστώνουν την πιο συχνή χρήση της λέξης *πλοῖον*. Στους Εβδομήκοντα η λέξη *ναῦς* απαντά επίσης σπάνια και με τους αττικούς τύπους της, ενώ μεμονωμένα απαντά ο τύπος *νηῶν* δυο φορές, βλ. Helbing, σσ. 43-44. Για τη χρήση της λ. *ναῦς* στους μεταγενέστερους χρόνους βλ. ακόμη τους αρχαίους γραμματικούς, Φρύνιχο (Fischer), αρ. 140 και Μοίρη (Pierson), σ. 266.

³ Χαρακτηριστικό του πόσο εκτίμησαν τον τύπο οι εκδότες, και ιδιαίτερα αυτοί της δικής μας εποχής, είναι το γεγονός ότι δεν τον σημειώνουν καν στο κριτικό υπόμνημα. Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες και θα τις αναφέρω παρακάτω.

⁴ Βλ. Heiland, σσ. 17-18, Gautier, σ. 78. Ο πρώτος τον αναφέρει χωρίς να τον εγκρίνει.

1) Ἀνάβ. VII 5. 12

Καὶ ἐπεὶ πάντες ἐπέισθησαν, συνεστρατεύοντο καὶ ἀφικνοῦνται ἐν δεξιᾷ ἔχοντες τὸν Πόντον διὰ τῶν Μελινοφάγων καλουμένων Θρακῶν εἰς τὸν Σαλμυδησσόν. Ἐνθα τῶν εἰς τὸν Πόντον πλεουσῶν νεῶν (v.l. νηῶν) πολλὰὶ ὀκέλλουσι καὶ ἐκπίπτουσι...

Τη γραφή νηῶν παραδίδει ένας κώδικας που δεν συμπεριλαμβάνεται στην καλύτερη κφ παράδοση, ο Β, και γι' αυτό ενδεχομένως λίγοι εκδότες ή μελετητές την αποδέχθηκαν⁵. Το παραπάνω χωρίο είναι μέρος μιας ενότητας (§§ 12-14) στην οποία ο ιστορικός περιγράφει την πορεία των Μυρίων από το Δέλτα της Θράκης ως τον Σαλμυδησσόν· σε αυτή κάνει λόγο επίσης για τη συνήθεια των Θρακῶν του Σαλμυδησσού να ληστεύουν τα πλοία που εξόκειλαν.

Ο τρόπος με τον οποίο είναι γραμμένη η ενότητα φανερώνει ότι ο Ξενοφών δέχτηκε την επίδραση των *Περίπλων*, καθώς αναγνωρίζονται εύκολα πολλά στοιχεία του : α) από την άποψη του περιεχομένου⁶ β) από την άποψη του ύφους⁷ και γ) από την άποψη της γλώσσας: η κφ παράδοση σώζει ιωνικό λεκτικό: εκτός από των νηῶν, απαντά το ρ. λρίζονται (§ 13)⁸, καθώς και ιωνικές χρήσεις, το ἐπεὶ (§ 12)⁹ με χρονική

⁵ Ο Weiske υπήρξε από τους πρώτους εκδότες που διατήρησε τη γραφή νηῶν στην έκδοσή του της Ἀνάβ. Στη συνέχεια οι εκδότες, όπως και διάφοροι μελετητές, την απέρριψαν· βλ. σχετικά στους Porro και Kühner στα σχετικά χωρία των εκδόσεών τους της Ἀνάβ. και τις επικρίσεις τους για όσους διατήρησαν τον τύπο νηῶν· επίσης Heiland, σ. 17.

⁶ 1) Περιγράφεται σύντομα η πορεία και οι μόνες πληροφορίες που δίνονται έχουν σχέση με το γεωγραφικό προσανατολισμό (§ 12)· 2) αναφέρεται ο τόπος άφιξης και το κύριο γνώρισμά του ότι είναι θαλάσσιο μέρος επικίνδυνο, στοιχείο που είναι αναγκαίο για ένα ασφαλές ταξίδι, δηλ. πληροφορία πάλι ταξιδιωτικού περιεχομένου· 3) σημειώνεται η συνήθεια των εκεί κατοίκων να ληστεύουν τα πλοία που εξοκέλλουν, πληροφορία όμοιου περιεχομένου με την αμέσως προηγούμενη, αλλά και ταυτόχρονα πολιτισμικού.

⁷ Ο λόγος είναι μικροπερίοδος και η σύνδεση των προτάσεων και των περιόδων, στο μεγαλύτερο μέρος, παρατακτική και χαλαρή. Το ύφος επίσης είναι απλό χωρίς ρητορική επιτήδευση.

⁸ Βλ. Smyth, σ. 250. Ας σημειωθεί πως το ρ. λρίζονται (αιτ. λρίζονται) το παραδίδουν όλοι ανεξαιρέτως οι κώδικες. Οι εκδότες του προηγούμενου αιώνα και πιο πριν διατήρησαν τον ιωνικό τύπο των κωδίκων, της δικής μας εποχής όμως τον απέρριψαν προτιμώντας τον αττικό. Μελλοντικά θεωρώ ότι χρειάζεται να αποκατασταθεί το ρήμα στις εκδόσεις με τον ιωνικό τύπο.

⁹ Βλ. Zycha, σ. 84.

σημασία, το *ἔνθα* (§ 12)¹⁰ με δεικτική. Επίδραση, λοιπόν, πιστοποιείται και στο επίπεδο της γλώσσας για άλλη μια φορά, καθώς ήδη σε ανάλογα σημεία του έργου του ιστορικού έχω διαπιστώσει το ίδιο φαινόμενο.

Η παρουσία του *νηῶν* σε αυτό ακριβώς το ιωνίζον περιβάλλον μας οδηγεί να συμπεράνουμε πρώτα ότι ο τύπος είναι ιωνικός και όχι επικός· έπειτα ότι αποτελεί μια συνειδητή επιλογή του Ξενοφώντα, ο οποίος μάλλον επέλεξε τον τύπο *νηῶν* όχι από το χώρο της αρχαίας ιωνικής, αλλά της νεο-ιωνικής, αφού και ο Ηρόδοτος εμφανίζεται να έχει τον ίδιο τύπο τουλάχιστον μια φορά σε όλα τα *κφ*¹¹. Ο τύπος *νηῶν* απαντά και στον σύγχρονο του Ξενοφώντα Αινεία Τακτικό 16.21, και ίσως δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός, αν σκεφτούμε ότι υπάρχει κοινό λεξιλόγιο στους δυο¹². Τέλος η πιθανότητα να βρισκόμαστε μπροστά σε τύπο που έγραψε ο ίδιος ο Ξενοφών ενισχύεται και από το γεγονός της παράδοσης του κειμένου: ο τύπος *νηῶν* σώζεται έστω σε ένα *κφ*, το καλύτερο, τη στιγμή που από την Κοινή και μετά, όπως είπαμε, δεν συνηγορεί κανένας λόγος διατήρησης ενός τέτοιου τύπου.

Μετά από τις παραπάνω διαπιστώσεις γίνεται φανερό ότι ο τύπος *νηῶν* έχει θέση και δικαιολογείται η παρουσία του στο εξεταζόμενο χωρίο. Γι' αυτό είναι αναγκαίο στο μέλλον να αναθεωρηθεί η τάση της απόρριψής του και να αποκατασταθεί στις μελλοντικές εκδόσεις.

2) Έλλ. I 1. 36

Και αὐτοῦ τῶν νεῶν τρεῖς ἀπόλλυνται ἐν τῷ Ἑλλησπόντῳ ὑπὸ τῶν Ἀτικῶν ἐννεά νεῶν (v.l. νηῶν), αἱ αἰ ἐνταῦθα τὰ πλοῖα διεφύλαττον, αἱ δ' ἄλλαι ἔφυγον εἰς Σηστόν, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Βυζάντιον ἐσώθησαν.

Τη γραφή *νηῶν* διασώζουν όλοι οι κώδικες, πλην του B (=Parisinus gr. 1738), που παραδίδει τον τύπο *νεῶν*¹³. Ο κώδικας αυτός, αν και θεωρείται

¹⁰ Πβ. Gautier, σ. 61.

¹¹ Ηρόδ. VII 160.

¹² Βλ. Gautier, σ. 138.

¹³ Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Hude, που σημειώνει : *νεῶν* B *νηῶν* *rell.* Λίγοι εκδότες ωστόσο διατήρησαν στις εκδόσεις τους τη γραφή *νηῶν*, όπως ο Schneider στην α' έκδοσή του των Έλλ., ή ο Bornemann, σύμφωνα με τον Heiland, σ. 17. Όπως μάλιστα πληροφορεί ο Breitenbach στο σχετικό χωρίο της έκδοσής του των

ο καλύτερος ιδιαίτερα από τους εκδότες της εποχής μας, ωστόσο σύμφωνα με τα πορίσματα ερευνών του Jackson το 1967 και το 1969, έχει ίση αξία, στην αποκατάσταση του κειμένου, με τον κώδικα P (= Vat. Palatinus gr. 140), που παραδίδει αντίθετα τη γραφή νηῶν¹⁴. Κατά συνέπεια, τόσο η γραφή νεῶν, όσο και η γραφή νηῶν μπορούν να διεκδικήσουν την ίδια αξιοπιστία, από την άποψη της παράδοσης του κειμένου.

Ἡ παρουσία του τύπου νηῶν στο παραπάνω χωρίο δύσκολα, ωστόσο, μπορεί να γίνει κατανοητή, τη στιγμή που στην ίδια ακριβώς παράγραφο (§ 36) απαντά η λέξη ναῦς άλλες δυο φορές και μάλιστα στην γενική πληθυντικού, αλλά με τον τύπο νεῶν σε όλα τα χφφ. Και τις δυο αυτές φορές αφορά πλοία Μεγαρέων και άλλων συμμάχων των Σπαρτιατών, ενώ η ν.λ. νηῶν έχει να κάνει με αθηναϊκά πλοία. Αν ο συγγραφέας ήθελε, λοιπόν, να χρησιμοποιήσει τους διαλεκτικούς τύπους, θα έγραφε αντίστοιχα ναῶν (δωρ.) και νεῶν (ατ.). Ἐτσι, αυτή η διαφοροποίηση, χωρίς αντιστοιχία μάλιστα στα πράγματα φαίνεται να μην έχει νόημα.

Ορισμένες επισημάνσεις ίσως είναι χρήσιμες στο σημείο αυτό. Πρώτα-πρώτα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας πως ο υπό συζήτηση τύπος απαντά στο αποκαλούμενο α' μέρος των Ἑλληνικῶν (I - II 3. 10), που από πολύ παλιά είχε προβληματίσει για την πατρότητά του¹⁵ και είχε γίνει

Ἑλλ., οι εκδότες πριν από τον Dindorf αποδέχονταν τον τύπο νηῶν στα κείμενα των εκδόσεών τους. Αντίθετα οι μετέπειτα εκδότες και ιδιαίτερα της δικής μας εποχής έκαναν δεκτό τον τύπο νεῶν, χωρίς μάλιστα να σημειώνουν στο κριτικό υπόμνημά τους τη ν. λ. νηῶν, όπως π. χ. οι Marchant, Μιστριώτης, Hatzfeld, Delebéque, Krenz.

¹⁴ Βλ. D.F. Jackson, *The Manuscript History of Xenophon's Hellenica*, Diss., Indiana 1967, σσ. 33-34, 104-105 και του ίδιου "The Papyri of Xenophon's Hellenica", *BASP* VI (1969), σσ. 45-52. Ο Jackson κατέληξε στο παραπάνω συμπέρασμα μετά από αντιβολή των προαναφερόμενων κωδίκων των Ἑλλ. με τα σωζόμενα παπυρικά ευρήματα. Πβ. του ίδιου, "The TLDV Manuscripts of Xenophon's Hellenica and their Descendants", *TAPhA* 105 (1975), σσ. 175-187.

¹⁵ Ορισμένα χφφ των Ἑλληνικῶν φέρουν τον τίτλο Ξενοφῶντος Θουκυδίδου Παραλειπόμενα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με αρχαίες μαρτυρίες, όπως του Διονύσιου Αλικαρνασσεά, Ἐπιστ. Πομπ. IV 1 και του Διογένη Λαέρτιου II 57, δημιούργησε σύγχυση για το αν το α' μέρος των Ἑλλ. ήταν γνήσιο ξενοφώντειο ή όχι, με αποτέλεσμα ορισμένοι να υποστηρίζουν ότι το είχε γράψει ο Θουκυδίδης και το εξέδωσε ο Ξενοφών. Ο J. Hatzfeld, "Notes sur la Composition des Helleniques", *RPh* 4 (1930), σσ. 114-119, εξετάζοντας μια-μια τις αρχαίες μαρτυρίες, καθώς και τους τίτλους αυτούς των χφφ, απέδειξε το αβάσιμο της σύγχυσης. Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη W.P. Henry, *Greek Historical Writing*, Chicago 1967, σσ. 82-88, του οποίου τα πορίσματα είναι ανάλογα. Άλλοι ερευνητές

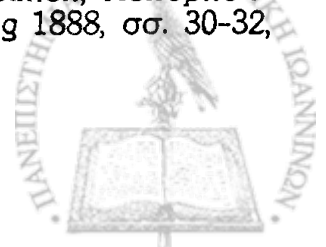
αντικείμενο μελετών για τις διαφορές που παρουσιάζει από το υπόλοιπο μέρος του έργου (II 3.11 - τέλος) κυρίως στη μέθοδο και τη γλώσσα¹⁶. Η πατρότητα του τμήματος αυτού δεν αποτελεί, βέβαια, άμεσο στόχο της παρούσας εργασίας. Ωστόσο ο προβληματισμός γύρω από το συγκεκριμένο θέμα φαίνεται να την υποβοηθά έμμεσα, γι' αυτό και τον έλαβα υπόψη κατά την εξέταση του προβλήματος της γλώσσας.

Αρκετοί μελετητές ασχολήθηκαν με τη γλώσσα του α' μέρους και, παρόλο που τα συμπεράσματά τους είναι διαφορετικά, όλοι διαπίστωναν ιδιαιτερότητες σ' αυτή και διαφοροποίησή της από εκείνη του β' μέρους. Τα πορίσματα των μέχρι τώρα γλωσσικών προσεγγίσεων μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) η γλώσσα του α' μέρους "είναι περισσότερο γνήσια αττική", σύμφωνα με φιλολογικές και στατιστικές έρευνες¹⁷. Μια τέτοια άποψη εντούτοις δεν είναι αξιόπιστη, καθώς εύκολα την αναφέρει η κφ παράδοση που διασώζει ένα σημαντικό αριθμό ανάττικων γλωσσικών

υποστήριξαν την άποψη πως ο Ξενοφών είχε στην κατοχή του θουκυδίδειο υλικό, το οποίο χρησιμοποίησε, όταν έγραφε το τμήμα αυτό· βλ. Delebècque (1957), σσ. 40-74 και L. Canfora, "Storia antica del Testo di Tucidide", *QS* 6 (1977), σσ. 4-15. Η άποψη αυτή δεν βρήκε υποστηρικτές, αλλά συνάντησε πολλές επικρίσεις, βλ. σχετικά Henry, σ. 54 κ.ε., (όπου και πλούσια βιβλιογραφία), ο οποίος την απορρίπτει και K.J. Dover, Appendix 2 : 11 Xenophon's Continuation, στο συλλογικό έργο των A.W. Gomme - A. Andrewes - K.J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides, Book VIII*, Oxford 1981, σ. 444.

¹⁶ Η σχετική βιβλιογραφία είναι άφθονη, γι' αυτό και θα αναφέρω ενδεικτικά ορισμένες μελέτες. Να σημειωθεί πως στις περισσότερες μελέτες οι διαφορές εξετάζονται και αναφορικά με το Θουκυδίδη. Όσον αφορά τη μέθοδο, βλ. E. Müller, *De Xenophontis historiae graecae parte priore*, Leipzig 1856, πβ. E. Schwartz, "Quellenuntersuchungen zur griechischen Geschichte", *RhM* 44 (1889), σσ. 161-193. Σχετικά με τη γλώσσα, βλ. A. Dittenberger, "Sprachliche Kriterien für die Chronologie der Platonischen Dialoge", *Hermes* 16 (1881), σσ. 321-45, ο οποίος με βάση την παρουσία ή απουσία του μορίου μὴν χρονολόγησε τα έργα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα (το α' μέρος των Έλλ. το τοποθέτησε πρώτο στη σειρά μαζί με τον *Κυνηγετικό*), H. Richards, "The Hellenics of Xenophon" *CR* 15 (1901), σσ. 197-203, R. Müller, *Questionum Xenophontearum Capita Duo*, Diss., Halis Saxonum 1907, J. Hatzfeld, "Notes sur la Composition des Helleniques", *RPh* 4 (1930), σσ. 217-226, M. MacLaren, "On the Composition of Xenophon's Hellenica", *AJP* LV (1934), σσ. 121-139 (όπου και πλούσια άλλη βιβλιογραφία), Henry, σσ. 35-38 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

¹⁷ Βλ. G.E. Underhill, *Xenophon Hellenica* (text by E.C. Marchant), Oxford 1906, σ. XVIII, ο οποίος υποστήριξε ότι η γλώσσα του α' μέρους είναι "more purely Attic" στηριγμένος σε φιλολογικές-στατιστικές μελέτες, όπως του A. Roquette, *De Xenophontis vita*, Diss., Leupold 1884, σσ. 54-55, του J.A. Simon, *Xenophon-Studien*, I, *Zur Entwicklung des Xenophontischen Stils*, Leipzig 1888, σσ. 30-32, κ.ά.

κρήσεων σε όλο το α' μέρος στο οποίο μπορεί να προσμετρηθεί και ο τύπος νηῶν. Την παρουσία του αποκλίνοντος από την αττική διάλεκτο λεκτικού φαίνεται ότι παρέβλεψαν οι σχετικοί μελετητές, αν και ήδη άλλοι είχαν σημειώσει ένα μέρος από αυτό¹⁸.

β) Οι διαφορές του α' μέρους (σε σχέση με το β') οφείλονται στο γεγονός ότι αυτό είχε γραφεί νωρίτερα από το υπόλοιπο έργο, με αποτέλεσμα να περιέχει πρωϊμότερα γλωσσικά στοιχεία. Η παραπάνω πρόταση διατυπώθηκε αρχικά από τον Dittenberger ως απόρροια της έρευνάς του στο μόριο μὴν¹⁹ και μετέπειτα αναδιατυπώθηκε, με μικρές αλλαγές, από άλλους μελετητές που στηρίχτηκαν σε παρόμοιες μελέτες²⁰. Η πρόταση αυτή δεν νομίζω πως μπορεί να γίνει αποδεκτή για τη συγκεκριμένη περίπτωση του τύπου νηῶν. Γιατί, όσο και πρώιμα να χρονολογήσουμε το α' μέρος, δεν θα βρούμε να αντιστοιχεί σε καμία περίοδο της αττικής γλώσσας που να περιλαμβάνει στο τυπολογικό μέρος της τον τύπο νηῶν. Η αττική διάλεκτος σε καμία φάση της δεν χρησιμοποίησε τον τύπο νηῶν, αλλά σταθερά έκανε χρήση του τύπου νεῶν²¹.

γ) Το α' μέρος διαφέρει από το υπόλοιπο όχι μόνο γιατί είναι πρωϊμότερα γραμμένο, αλλά και γιατί ο Ξενοφών μιμείται το Θουκυδίδη²². Η υπόθεση αυτή δεν φάνηκε ιδιαίτερα πειστική. Κύριο

¹⁸ Όπως π.χ. ο Rausch, σσ. 5-33, ο G. Sauppe, *Xenophontis Opera. Vol. IV: Historia graeca*, Leipzig 1866, σσ. 289-301. Πβ. Richards (1901), σσ. 197-203.

¹⁹ Βλ. Dittenberger (1881), σσ. 329-333. Πβ. Henry, σ. 36. Ο Dittenberger διαπίστωσε πως από το α' μέρος των Έλλ. έλειπε το γε μὴν (ένας από τους συνδυασμούς του μὴν), όπως επίσης και από την αττική πεζογραφία πριν από τον Πλάτωνα, ενώ στον ίδιο τον Πλάτωνα εμφανίζεται στα οψιμότερα έργα του. Να σημειώσουμε πως η τραγωδία αλλά και η κωμωδία (Αριστοφάνης) χρησιμοποιούσαν το γε μὴν (βλ. παραδείγματα στον Denniston (1959) σσ. 348-349).

²⁰ Βλ. MacLaren, σσ. 122-24, 129-139, ο οποίος στηριζόμενος σε στατιστικά δεδομένα υφολογικής και γλωσσικής έρευνάς του, υποστήριξε ότι ο Ξενοφών όχι μόνο έγραψε πρώτα το α' μέρος των Έλλ., αλλά και ότι το έγραψε πριν από την Ανάβ., το γράψιμο της οποίας τον ωφέλησε πολύ και αυτό, γιατί έτσι υπέταξε την τέχνη της διήγησης, η οποία διαφαίνεται στο υπόλοιπο έργο των Έλλ., το οποίο, κατά τη γνώμη του, έγραψε μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην ίδια περίπου βάση κινείται και ο Henry, σ. 36, καθώς υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών έγραψε σε πρώιμο ύφος το α' μέρος, ακριβώς επειδή το έγραψε σε πρώιμη περίοδο.

²¹ Βλ. Kühner-Blaß I, σ. 462, Meisterhans-Schwyzler, σ. 143.

αντεπιχείρημα, όσων δεν πείθονταν, η επισήμανση ότι ο Ξενοφών θα έπρεπε τότε να χρησιμοποιεί λέξεις, τύπους, συντάξεις κλπ. του προκατόχου του, γεγονός που διαπιστώνεται σε μικρή κλίμακα, και να αποφεύγει χρήσεις μη θουκυδίδειες, πράγμα που δε συμβαίνει : ο Ξενοφών συχνά εμφανίζεται να χρησιμοποιεί λεκτικό ξένο προς εκείνο του Θουκυδίδη²³. Ο Richards μάλιστα, που μελέτησε λεπτομερώς γλωσσικά το α' μέρος των Έλλ. και ένα τμήμα του υπόλοιπου έργου (II 3. 11-τέλος β' βιβλίου), σημείωσε στο α' μέρος (αλλά και στο β') ένα σημαντικό αριθμό αμιγών ξενοφώντειων χρήσεων, που δεν ανευρίσκονται ούτε στο Θουκυδίδη ούτε σε άλλο αττικό συγγραφέα²⁴. Εξαιρετικά επιφυλακτικός εμφανίζεται και ο Dover στην περίπτωση της γλωσσικής εξάρτησης του Ξενοφώντα από το Θουκυδίδη, χωρίς όμως να την αποκλείει αποδίδοντάς την στο χρόνο συγγραφής του έργου²⁵.

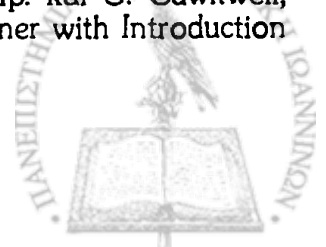
Ωστόσο η υπόθεση της θουκυδίδειας επίδρασης στον Ξενοφώντα δεν έπαυσε να ελκύει τους ερευνητές. Ο Σούλης είναι από τους λίγους που

²² Αυτό υπήρξε το συμπέρασμα της έρευνας του R. Müller, σ. 67 και σ. 69, ο οποίος μελέτησε ορισμένες λέξεις και φράσεις στρατιωτικής φύσεως του α' και β' μέρους των Έλλ. συγκριτικά με ανάλογες του Θουκυδίδη. Ο Müller διαπίστωσε ότι η γλώσσα του α' μέρους συμβάδιζε με εκείνη του Θουκυδίδη, την αττική, κατά τη γνώμη του, ενώ του β' μέρους συμπορευόταν με τη δωρική διάλεκτο. Οι απόψεις του Müller, ωστόσο, δεν ευσταθούν όχι μόνο για το λόγο που ανέφερα πιο πάνω, αλλά και γιατί περιόρισε την έρευνα αποκλειστικά ανάμεσα στον Ξενοφώντα και το Θουκυδίδη, χωρίς να εξετάσει αν απαντούν και άλλοι αυτές οι λέξεις. Η διερεύνηση θα χρυσίμεινε να αντιληφθούμε αν πρόκειται για θουκυδίδειο λεκτικό ή λεκτικό ευρύτερης χρήσης, οπότε στην β' περίπτωση θα είχαμε μάλλον να κάνουμε με απλή σύμπτωση. Μια φορά, πάντως, σσ. 25-29, διευρύνει την έρευνά του στην περίπτωση του "τρόπαιον ιστάναι - τρόπαιον ιστασθαι", όπου διαπιστώνει ότι η α' φράση απαντά στο Θουκυδίδη, στο α' μέρος των Έλλ. και σε αττικούς συγγραφείς. Τη διαπίστωσή του αυτή τη θεώρησε, φαίνεται, τόσο αντιπροσωπευτική, ώστε δεν ζαναμπίκε στον κόπο για επαναβεβαίωσή της.

²³ Βλ. Henry, σσ. 36-37.

²⁴ Βλ. Richards (1901), σ. 198 κ.ε.

²⁵ Ο Dover (1981), σ. 444, υποστηρίζει ότι "η μυρωδιά θετική ή αρνητική της θουκυδίδειας χρήσης, που είναι παρούσα στη συνέχεια (=α' μέρος των Έλλ.), δηλώνει ότι το χρόνο, που την έγραψε, η γλώσσα του ήταν περισσότερο επηρεασμένη από το Θουκυδίδη από αργότερα". Η άποψη αυτή του Dover, επειδή δεν αποτελεί καρπό λεπτομερειακής γλωσσικής έρευνας - το θέμα που τον απασχολούσε ήταν αν υπάρχει ή όχι θουκυδίδειο υλικό στο α' μέρος των Έλλ. όπου και συμπληρωματικά εξέτασε ορισμένα μόρια ή φράσεις (γε μίν, μάλα, μετά ταῦτα κλπ.) - δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως ένα ανοικτό ζήτημα για εξακρίβωση. Πβ. και G. Cawkwell, *Xenophon, A History of my Time (Hellenica)*, trans. by R. Warner with Introduction and notes by G. Cawkwell, Middlesex 1979, σ. 30.

προσπάθησαν να την τεκμηριώσουν. Ερεύνησε το πρόβλημα της επίδρασης του Θουκυδίδη στη μέθοδο, στη σκέψη και στο λεξιλόγιο του Ξενοφώντα²⁶. Η προσπάθειά του όμως δεν στέφθηκε από επιτυχία· αυτό συνέβη, ιδιαίτερα στο γλωσσικό μέρος, επειδή περιόρισε την έρευνά του στους δύο ιστορικούς, χωρίς να συσχετίσει τη γλώσσα τους με τα αντίστοιχα δεδομένα της εποχής τους²⁷. Τελικά όμως οι προτάσεις που εισηγούνται θουκυδίδεια επίδραση δεν μπορούν να αξιοποιηθούν στην περίπτωση που εξετάζουμε, αφού τύπος νηῶν δεν απαντά στο Θουκυδίδη.

Ας ξαναγυρίσουμε στον τύπο νηῶν, σημειώνοντας πως απαντά σε αφηγηματικό μέρος. Επομένως με βάση τα συμφραζόμενα, που αποτελούν ιστορική διήγηση και όχι εξιστόρηση επικών ηρωικών κατορθωμάτων, μπορεί κανείς να τον θεωρεί ιωνικό και όχι επικό. Τί είδους, όμως, γνώση μπορεί να είχε ο ιστορικός για το συγκεκριμένο συμβάν που εδώ αφηγείται, άμεση ή έμμεση;

Αν λάβουμε υπόψη ότι η ναυμαχία για την οποία γίνεται λόγος έγινε το 410 π.Χ.²⁸, τότε αποκλείεται ο Ξενοφών να είχε προσωπική αντίληψη του γεγονότος για δύο κυρίως λόγους: α) λόγω της ηλικίας του - το πολύ-πολύ να ήταν 17 χρονών, αν και το πιθανότερο είναι να ήταν πολύ λιγότερο - η οποία δεν του επέτρεπε τη συμμετοχή του σε πολεμικές επιχειρήσεις και β) επειδή δεν έχουμε πληροφορίες ότι έφυγε από την Αθήνα πριν από το 401π.Χ. Τις πληροφορίες, τις σχετικές με την ναυμαχία, τις συγκέντρωσε, επομένως, από τρίτους. Πληροφοριοδότες, που γνώριζαν τα γεγονότα άμεσα ή έμμεσα, μπορούσε να έχει Αθηναίους ή Σπαρτιάτες ή συμμάχους τους²⁹. Την περίπτωση όμως να επηρεάστηκε

²⁶ E.M. Soulis, *Xenophon and Thucydides. A study on Historical Methods of Xenophon in the Hellenica with special Reference to the Influence of Thucydides*, Diss., Athènes 1972.

²⁷ Υπέπεσε, δηλ., στο ίδιο λάθος με τον R.Müller, που μνημόνευσα πιο πάνω. Πβ. και την ουσιαστικά αρνητική κριτική του M. Daubies, *L'Ant. Cl.* 43 (1974), σσ. 441-42, που επισημαίνει πως οι γλωσσικές αντιστοιχίες των δυο ιστορικών μπορεί να είναι τυπικές και τυχαίες.

²⁸ Σύμφωνα με τις τελευταίες απόψεις των μελετητών, βλ. Cawkwell, σ. 30 και Σ. Καραμούτσου-Τέζα, *Ο Θρασύβουλος και ο Πελοποννησιακός πόλεμος*, Διδ. διατρ., Γιάννινα 1988, σσ. 247-248. Αντίθετα στο Θουκυδίδη VIII. 80 η αποστολή του Κλέαρχου στον Ελλήσποντο εντάσσεται στα γεγονότα του 411 π.Χ.

ο Ξενοφών από τη γλώσσα τους την αποκλείουν δυο πράγματα : α) η απουσία δωρικού λεκτικού β) η παρουσία του *νηῶν*, που εμποδίζει την ολική εξάρτηση από αττική πηγή.

Μετά από όλα αυτά απομένει να υποθέσει κανείς για τον ιωνικό τύπο *νηῶν* και ενδεχομένως για όλο το ιωνικό λεκτικό του α' μέρους των Έλλ. ότι μπορεί να οφείλεται σε δυο παράγοντες : α) είτε σε έμμεση επίδραση από το γραμματειακό είδος της ιστοριογραφίας του οποίου το γλωσσικό όργανο – αρχικά αλλά και για ένα αρκετό διάστημα– υπήρξε η ιωνική, β) είτε σε επίδραση άμεση από πηγή με ιωνικό λεκτικό. Αλλά και οι δυο υποθέσεις προϋποθέτουν ότι κατά την περίοδο από το 400 π.Χ. έως το 350 π.Χ.³⁰ ο δεσμός ανάμεσα στο γραμματειακό είδος (ιστοριογραφία) και το αρχικό γλωσσικό της όργανο (ιωνική) υφίστατο, κι έτσι ήταν δυνατό ένα ιστορικό έργο να διατηρεί ιωνικό λεκτικό. Διατηρούνταν όμως ακόμη αυτός ο δεσμός;

Τα Έλληνικά τῆς Ὀξυρύνχου, που διασώζουν δυο πάπυροι του 2/3 αι. μ.Χ. (περίπου) και χρονολογούνται γύρω στα 375 π.Χ.³¹, μας βοηθούν σημαντικά στο παραπάνω πρόβλημα. Στα λίγα σωζόμενα αποσπάσματά τους υπάρχει και διαβάζεται καθαρά λεκτικό, που διεκδικεί πρωτίστως η

²⁹ Πβ. Cawkwell, σ. 32.

³⁰ Αναφέρω την περίοδο από το 400 π.Χ. ως το 350 π.Χ. γιατί α) είναι γενικά δεκτό ότι το α' μέρος των Έλλ. έχει γραφτεί μετά το 400 π.Χ., βλ. σχετικά Hatzfeld, σ. 224, που υποστήριξε ότι γράφθηκε γύρω στο 390 π.Χ. και μάλιστα πριν τη συγγραφή της Ανάβ., άποψη που αποδέχτηκε και ο MacLaren, σσ. 123-124. Άλλοι μελετητές τοποθετούν το χρόνο συγγραφής αργότερα, βλ. Cawkwell, σ. 29, που υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών το έγραψε κατά την περίοδο της διαμονής του στον Σκιλούντα (ενώ το χρόνο συγγραφής του β' μέρους τον τοποθετεί στη δεκαετία του 350 π.Χ. σσ. 18-28), και Schwartz, σ. 191, που υπέθεσε ως χρόνο συγγραφής όχι μόνο του α' μέρους αλλά και όλου του έργου του Ξενοφώντα τα τελευταία χρόνια της ζωής του, δηλ. μετά το 360 π.Χ., άποψη που επανήλθε στο προσκήνιο με ανάλογη υπόθεση του E. Higgins, *Xenophon the Athenian : The Problem of the Individual and the Society of the Polis*, Albany 1977, σ. 99 κ.ε. Ριζικά αντίθετος ο Delebècque (1957), σσ. 29-39 και 73-75, υποστήριξε ότι το α' μέρος γράφτηκε το 402 π.Χ., πριν την αναχώρηση του Ξενοφώντα για τη Μ. Ασία, άποψη που δεν βρήκε υποστηρικτές, και β) από το 350 π.Χ. και μετά τα ιστορικά έργα δεν εμφανίζουν ιωνικό λεκτικό : οι διάφορες Αττίδες, που γράφτηκαν μετά το 350 π.Χ., χρησιμοποιούν αποκλειστικά την αττική διάλεκτο. Το γεγονός αυτό αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, μια σοβαρή ένδειξη ότι το 350 π.Χ. αποτελεί τον *terminus post quem* για τη ρήση του δεσμού της ιστοριογραφίας με την ιωνική γλώσσα.

³¹ Βλ. I.A.F. Bruce, *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*, Cambridge 1967, σσ. 2-3.

ιωνική διάλεκτος: *αἰεῖ, θάλασσαν, βυβλ[ίον]* ³². Αξιοσημείωτο, πάντως, είναι πως το συγκεκριμένο έργο δεν διασώζει μόνο ίχνη της ιωνικής γλώσσας, αποτελώντας έτσι παράλληλη περίπτωση προς το α' μέρος των Έλλ. του Ξενοφώντα, αλλά συμπίπτει με αυτά στη μέθοδο και το ύφος. Και στα δυο έργα δηλ. τα γεγονότα εκτίθενται με χρονολογική σειρά βασισμένη στο χειμώνα και το θέρος, ενώ η αφήγηση είναι ξερή χωρίς πρωσωπικά σχόλια και ρητορικά στολίδια. Μάλιστα η απλότητα του λόγου και η σαφήνεια που απορρέει κυρίως από την παρατακτική σύνδεση των προτάσεων των Έλλ. Όξυρ.³³, αποτελούν επίσης στοιχεία της αφήγησης του α' μέρους των Έλλ. του Ξενοφώντα³⁴.

Αν λάβουμε υπόψη τις υποθέσεις ερευνητών πως τα Έλλ. Όξυρ. άρχιζαν από εκεί που τελείωνε ο Θουκυδίδης και κάλυπταν την περίοδο 411π.Χ.-386 π.Χ.³⁵, και συσχετίσουμε τις ομοιότητες των δυο έργων, δηλ. των Έλλ. Όξυρ. και των Έλλ. του Ξενοφώντα, στο πρώτο συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε είναι πως αυτά είχαν κοινή πηγή. Οι ως τώρα μελετητές δέχονται την ύπαρξη κοινής πηγής στο θέμα της χρονολογικής έκθεσης των γεγονότων και μάλιστα υποδεικνύουν ως τέτοια το Θουκυδίδη³⁶. Πάντως οι αλληλεξαρτήσεις αποκλείονται, αφού οι έρευνες των ειδικών έδειξαν πως το έργο των Έλλ. Όξυρ. είναι ανεξάρτητο από εκείνο του Ξενοφώντα³⁷.

³² Βλ. στην έκδοση του V. Bartoletti, ed. *Hellenica Oxyrhynchia*, Lipsiae 1959, σσ. 10, 15, 18. Και στις τρεις περιπτώσεις οι τύποι ανευρίσκονται στον πάπυρο του Λονδίνου. Οι τύποι *αἰεῖ, θάλασσαν, βυβλ[ίον]* στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα δεν μπορούν παρά να θεωρούνται ιωνικοί.

³³ Η σύνδεση των προτάσεων είναι αντιθετική στο μεγαλύτερο μέρος της. Πβ. Bruce, σσ. 18-19.

³⁴ Έδώ οι μεταβατικοί σύνδεσμοι *δέ και καί*, στοιχεία επίσης της παρατακτικής σύνδεσης, έχουν κάπως μεγαλύτερη χρήση.

³⁵ Βλ. Bruce, σσ. 3-4.

³⁶ Βλ. Bruce, σσ. 8-9. Γενικά όμως πρέπει ο ανώνυμος συγγραφέας των Έλλ. Όξυρ. να χρησιμοποιήσει το Θουκυδίδη ως πηγή γιατί τον μνημονεύει, βλ. σχετικά στην έκδοση του Bartoletti, σ. 2.

³⁷ Βλ. Bruce, σ. 5, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

Όσον αφορά τη γλώσσα, συγκρίνοντας το ιωνικό λεξιλόγιο του ανώνυμου συγγραφέα των *Ἑλλ. Ὄξυρ.* με εκείνο του Θουκυδίδη διαπιστώνεται σύμπτωση στη λέξη *θάλασσα*, ενώ με εκείνο του Ξενοφώντα στη λέξη *αἰεί*. Αλλά ακριβώς αυτή η υπέρβαση της θουκυδίδειας γλώσσας από τον ανώνυμο συγγραφέα των *Ἑλλ. Ὄξυρ.*, υπέρβαση που άλλωστε σημείωσα και εδώ στον Ξενοφώντα στην περίπτωση του *νηῶν* (όπως και σε άλλα σημεία του α' μέρους), συνδυαζόμενη με τα υπάρχοντα και στους δυο στοιχεία της *εἰρομένης* λέξεως, δείχνει, νομίζω, το μέρος στο οποίο πρέπει να αναζητήσει κανείς και να αποδώσει τους ιωνισμούς και των δυο έργων: την ιωνική ιστοριογραφία.

Επιπρόσθετα για τον Ξενοφώντα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι στο α' μέρος δεν δέχτηκε μόνο μια γενική επίδραση από την ιωνική ιστοριογραφία, αλλά ότι επηρεάστηκε άμεσα από μια συγκεκριμένη ιωνίζουσα πηγή, από όπου άντλησε πληροφορίες και λεκτικό. Την άποψή μου στηρίζω πρώτα -πρώτα στο γεγονός ότι, αν επρόκειτο για γενική επίδραση, ο ιστορικός θα φρόντιζε να την κατανείμει ισόποσα και στα δυο μέρη των *Ἑλλ.* και δεν θα την περιόριζε τόσο πολύ στο α' μέρος. Γιατί μπορεί να απαντούν ιωνισμοί και στο β' μέρος, όμως αρκετοί από αυτούς είναι επαναλήψεις του α' μέρους. Στο β' μέρος παρατηρεί κανείς επίσης ότι ο Ξενοφών έχει σχεδόν εγκαταλείψει την *εἰρομένην* λέξιν —λίγες φορές κάνει χρήση της— και ότι έχει θέσει σε προτεραιότητα το αντίθετό της, δηλ. την *κατεστραμμένην ἔρμηνειαν*.

Μπορεί κανείς βέβαια να προβάλει την αντίρρηση ότι η σε μικρό βαθμό επίδραση του γραμματειακού είδους της ιστοριογραφίας στο β' μέρος των *Ἑλλ.* οφείλεται στο γεγονός ότι παρεμβλήθηκε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στο γράψιμο των δύο μερών³⁸ και έτσι, όταν ο ιστορικός αποφάσισε να γράψει το β' μέρος, η επίδραση είχε εξασθενήσει. Αλλά, στην περίπτωση που το ζητούμενο είναι αν η ιστοριογραφία ασκούσε κάποια επίδραση στους ιστορικούς την δεκαετία του 370 π.Χ., (τη χρονική περίοδο δηλ. την οποία προτείνουν ως χρόνο συγγραφής του β' μέρους όσοι υποστηρίζουν την υπόθεση της παρεμβολής χρονικού διαστήματος κατά τη συγγραφή των δύο μερών), τότε, σχετική βοήθεια

³⁸ Την υπόθεση ότι παρεμβλήθηκε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στη συγγραφή του α' μέρους των *Ἑλλ.* και του λοιπού μέρους υποστήριξε ο MacLaren, όπως ήδη ανέφερα παραπάνω σ. 96 σημ. 18.

ίσως μπορούν πάλι να προσφέρουν τα Έλλ. Όξυρ., το μοναδικό σωζόμενο ιστορικό κείμενο αυτής της περιόδου. Το έργο γραμμένο γύρω στα 375 π.Χ., όπως είναι γενικά αποδεκτό, φέρει φανερά τα σημεία επίδρασης του είδους τόσο στη γλώσσα, όσο και στο ύφος, που ήδη σημείωσα πιο πάνω. Αλλά, αν το 375 π.Χ. ήταν ακόμη παρόντα χαρακτηριστικά στοιχεία της ιωνικής ιστοριογραφίας, είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι αυτά παραμερίστηκαν αμέσως μετά. Αντίθετα είναι εύλογο να υποθέσει ότι διατηρήθηκαν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα ακόμα. Έτσι όσο αργά και αν τοποθετήσει κανείς το χρόνο συγγραφής του β' μέρους, δηλ. και στη δεκαετία του 360 π.Χ., δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός πως δεν θα μπορούσε ο ιστορικός να έχει επηρεαστεί από το είδος της ιστοριογραφίας.

Τέλος ένα ακόμη στοιχείο που με οδηγεί να συμπεράνω ότι ο ιωνικός τύπος νηών, αλλά ενδεχομένως και οι άλλοι υπάρχοντες ιωνισμοί του α' τμήμα των Έλλ. οφείλονται σε εξάρτηση του Ξενοφώντα από ιωνίζουσα γραπτή πηγή, είναι το γεγονός ότι ο ιστορικός δεν χρησιμοποιεί το μόριο μὴν, είτε μόνο του είτε σε συνδυασμό με κάποιο άλλο μόριο σε αυτό το μέρος. Αντίθετα στο β' μέρος κάνει συστηματική χρήση του συνδυασμού, ιδιαίτερα του γε μὴν³⁹.

Αξίζει να σημειώσω ότι το γε μὴν, σύμφωνα με την έρευνα του Dittenberger, που προανέφερα, απουσιάζει από τα κείμενα της αττικής πεζογραφίας του 5ου αι. π.Χ., και συγκεκριμένα από την Ψευδο-Ξενοφώντεια Ἀθηναίων Πολιτεία, από τους γνήσιους λόγους του Ανδοκίδη, από τον Αντιφώντα και το Θουκυδίδη. Αλλά είναι απαραίτητο να προσθέσω πως δεν απαντά και στους Ίωνες λογογράφους⁴⁰. Η τελευταία επισήμανση είναι, νομίζω, σημαντική, γιατί το στοιχείο της απουσίας του γε μὴν από το α' μέρος των Έλλ. μαζί με τα υπάρχοντα σε

³⁹ Το μόριο μὴν απαντά για πρώτη φορά σε συνδυασμό με το μόριο γε, δηλ. ως γε μὴν, στο χωρίο II 3.33. Με τον ίδιο συνδυασμό απαντά άλλες 39 φορές στα Έλλ., π.χ. II 3.42, III 1.7, III 4.8, III 5.13, IV 3.15, V 2.16, V 2.17, VI 1.11, VII 3.8 κ.α. Το μόριο μὴν εξάλλου απαντά και με άλλους τέσσερες συνδυασμούς και συγκεκριμένα ἀλλὰ μὴν 6 φορές, ἢ μὴν 6 φορές, καὶ μὴν 17 φορές και τί μὴν 3 φορές.

⁴⁰ Όπως διαπίστωσα, από προσωπική έρευνα, στα σωζόμενα αποσπάσματα των Ίωνων λογογράφων δεν απαντά καθόλου το μὴν, αλλά επίσης και κανένας άλλος συνδυασμός του. Ο Ηρόδοτος αντίθετα χρησιμοποιεί το μόριο μὴν στην ιωνική μορφή μὲν.

αυτό χαρακτηριστικά στοιχεία της ιωνικής ιστοριογραφίας, που πιο πάνω σημείωσα, μας οδηγούν στην περιοχή της ιωνικής λογογραφίας, όπου ανιχνεύονται αντίστοιχα στοιχεία. Η υπόθεση, επομένως, της εξάρτησης του Ξενοφώντα από γραπτή πηγή, η οποία πρέπει να ανήκε στο χώρο της ιωνικής λογογραφίας, φαίνεται ιδιαίτερα εύλογη.

Θα μπορούσε, ωστόσο, να αντιτείνει κανείς ότι τα στοιχεία αυτά ενδεχομένως να οδηγούν και στο Θουκυδίδη, στον οποίο επίσης δεν απαντά το *γε μὴν* και στον οποίο είναι εμφανής η χρήση *εἰρομένης λέξεως* και ιωνικού λεκτικού. Δεν θεωρώ όμως πιθανή αυτή την εκδοχή για τους εξής λόγους : α) ο Θουκυδίδης αποφεύγει το *γε μὴν*, αλλά δεν του είναι άγνωστο το μόριο *μὴν* το οποίο και χρησιμοποιεί σε άλλους συνδυασμούς: *καὶ μὴν καί, καὶ μὴν οὐδέ, οὐ μὴν οὐδέ* ⁴¹. Έτσι στην περίπτωση εξάρτησης του Ξενοφώντα από το Θουκυδίδη, θα έπρεπε ο πρώτος να χρησιμοποιεί και αυτούς τους συνδυασμούς στο α' μέρος, γεγονός που δεν επιβεβαιώνεται⁴².

β) Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την *εἰρομένην λέξιν*, αλλά όχι ακριβώς έτσι, όπως απαντά εδώ στον Ξενοφώντα. Στο Θουκυδίδη εμφανίζεται να είναι το αποτέλεσμα περισσότερο της αντιθετικής σύνδεσης των προτάσεων ⁴³, που πολύ λίγο παρατηρείται στον Ξενοφώντα⁴⁴. μάλιστα τις περισσότερες φορές το ύφος του Θουκυδίδη βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στην *εἰρομένην λέξιν* και την *κατεστραμμένην ἔρμηνειαν*, κάτι που ελάχιστες φορές συναντούμε στο τμήμα αυτό των Έλλ. ⁴⁵.

Έχω τη γνώμη λοιπόν πως η απουσία του *γε μὴν* στο α' μέρος των Έλλ. αποτελεί μια πολύ σοβαρή ένδειξη που υποδηλώνει την

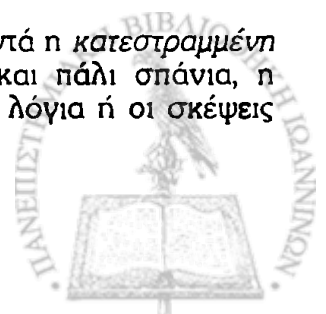
⁴¹ *Καὶ μὴν καί* I 70 κ.α., *καὶ μὴν οὐδέ* I 142 κ.α., *οὐ μὴν οὐδέ* I 73 κ.α.

⁴² Σε όλο το α' μέρος δεν απαντά καθόλου το *μὴν* μόνο του ή με κάποιο συνδυασμό του.

⁴³ Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την παρατακτική αντιθετική σύνδεση των προτάσεων, κυρίως με τους συνδέσμους *μέν... δέ*.

⁴⁴ Ο Ξενοφών στο α' μέρος των Έλλ. χρησιμοποιεί την κατά παράταξη σύνδεση κυρίως με δυο συνδέσμους : τον μεταβατικό *δέ* και τον μεταβατικό *καί*.

⁴⁵ Σε μέρη όπου εξιστορούνται γεγονότα πάρα πολύ σπάνια απαντά η *κατεστραμμένη ἔρμηνεία*, π.χ. I 1.15, II 3.7 κ. ά., ενώ μερικές φορές, αν και πάλι σπάνια, η *κατεστραμμένη ἔρμηνεία* είναι παρούσα, όταν περιγράφονται τα λόγια ή οι σκέψεις κάποιου, π.χ. I 1.27, I 4. 2-3, I 4. 20, I 6.4, I 6.7, II 1.2.

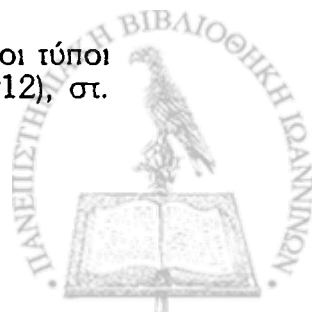
εξάρτηση του Ξενοφώντα από μια πηγή η οποία δεν είχε σε χρήση το συνδυασμό αυτό⁴⁶. Κλείνοντας το θέμα θα ήθελα να προσθέσω ότι ακριβώς η εμφάνιση του γε μὴν μετά το τέλος του α' μέρους των Έλλ. αποτελεί, νομίζω, τον *terminus post quem*, το σημείο δηλ. από το οποίο και εξής ο Ξενοφών έπαυσε να χρησιμοποιεί την πηγή με τα χαρακτηριστικά της ιωνικής λογογραφίας.

Είναι δυνατόν όμως αυτή την πηγή του Ξενοφώντα να την προσδιορίσουμε περισσότερο και ενδεχομένως να την κατονομάσουμε; Αν η υπόθεσή μου, ότι δηλ. ο Ξενοφών άντλησε από γραπτή πηγή, που περιείχε ιωνικό λεκτικό και άλλα στοιχεία ιωνικής λογογραφίας, έχει κάποια βάση, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιφύλαξη ότι η εν λόγω πηγή αυτή ήταν ο Ελλάνικος ο Λέσβιος. Ο Ελλάνικος, όπως είναι γνωστό έγραψε *Ἀττικὴν ξυγγραφὴν*, δηλ. την ιστορία των Αθηνών από την εποχή των βασιλιάδων της ως και το τέλος, μάλλον, του Πελοποννησιακού πολέμου, δηλ. το 404 π.Χ., σύμφωνα με τις απόψεις των ειδικών μελετητῶν⁴⁷. Συμπίπτει επομένως χρονικά το τέλος του έργου του Ελλάνικου με το τέλος του α' μέρους των Έλλ. Ο Ελλάνικος επίσης χρησιμοποίησε την ιωνική διάλεκτο στο έργο του, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα αποσπάσματά του⁴⁸. Αλλά, είναι σημαντικό να σημειώσω εδώ πως υπάρχει και μια περαιτέρω λεκτική σύμπτωση ανάμεσα στους δυο ιστορικούς, όπως και ανάλογη γλωσσική συμπεριφορά. Συγκεκριμένα απαντούν στον Ελλάνικο ο τύπος *νῆας* (F 4), και η φράση

⁴⁶ Κατά συνέπεια απόψεις μελετητῶν, που έβλεπαν το στοιχείο αυτό δηλωτικό άλλων πραγμάτων, όπως π.χ. του Dittenberger, που το θεώρησε ως σοβαρή ένδειξη για πρώιμη χρονολόγηση του α' μέρους των Έλλ. κάτω από το πρίσμα της παραπάνω θεώρησης, δεν ευσταθούν. Ας μου επιτραπεί να προσθέσω μάλιστα πως ο σαρκασμός του J.J. Hartmann, *Analecta Xenophontea*, Leipzig 1887, σσ. 36-51 προς τα πορίσματα τέτοιων στατιστικών θεωρήσεων (όπως της μελέτης αυτής του Dittenberger), δεν μου φαίνεται πλέον τόσο αβάσιμος. Και αυτό, γιατί, φαίνεται καθαρά πως τα πορίσματα ερευνητῶν που χρησιμοποιούν τη στατιστική μόνο, παραμερίζοντας το ίδιο το κείμενο (και τα συμφραζόμενά του), όπου απαντά το φαινόμενο που μελετούν, εύκολα μπορούν να οδηγήσουν σε αυθαίρετα συμπεράσματα (βλ. επίσης την κριτική στις απόψεις αυτές του Hartmann, που άσκησε ο R.Müller, σσ. 10-11).

⁴⁷ Βλ. F.Jacoby, λ. "Hellanicos", *RE* VIII¹ (1912), στ. 152. Πβ. Breitenbach, στ. 1709.

⁴⁸ Μέσα στα αποσπάσματά του εύκολα αναγνωρίζεται ιωνικό λεκτικό, όπως οι τύποι *Διονέω, καλέεται, δολόεντι, αϊεί, ἄρσενας, τέσσαρας*, κ.ά. Πβ. Jacoby (1912), στ. 153, Hoffmann-Scherer, σ. 152.

μετά ταῦτα (F 26a), η οποία είναι συχνή και στο α' μέρος των Ἑλλ., ενώ απουσιάζει το μὴν ή κάποιος συνδυασμός του. Το ύφος είναι ένας άλλος τομέας, όπου υπάρχουν ξεκάθαρες ομοιότητες. Ο Ελλάνικος είναι φανερό από τα αποσπάσματά του ότι χρησιμοποίησε την παρατακτική σύνδεση των προτάσεων, κάνοντας ιδιαίτερη χρήση μάλιστα των συνδέσμων καὶ και δὲ με μεταβατική σημασία, χρήση που ήδη σημείωσα πιο πάνω για το α' μέρος των Ἑλλ.

Η σημαντικότερη αντίρρηση που θα εγειρόταν στην παραπάνω υπόθεση θα ξεκινούσε ίσως από το γεγονός ότι ο Ελλάνικος χρησιμοποίησε ως χρονολογικό πλαίσιο τους άρχοντες και όχι τα θέρη και τους χειμώνες που χρησιμοποιεί ο Ξενοφών, συμφωνώντας έτσι με το Θουκυδίδη. Κάτι τέτοιο βέβαια θα ευσταθούσε στην περίπτωση που ο Ξενοφών ακολουθούσε πιστά μόνο μία πηγή. Το κείμενο όμως των Ἑλλ. και ιδιαίτερα το α' μέρος του, δεν δείχνει ότι ο ιστορικός στάθηκε σε μία μόνο πηγή, αλλά ότι έλαβε υπόψη του και άλλες, και προφανώς και τις προσωπικές του αναμνήσεις⁴⁹. Ο τρόπος της επιλογής των πληροφοριών του είναι άγνωστος σε μας και αποτελεί πρόβλημα, καθώς ούτε ο ίδιος ο Ξενοφών μας πληροφορεί γι' αυτό ούτε είναι εύκολο να αναγνωρισθούν με ακρίβεια οι εκάστοτε πηγές του. Ωστόσο η εξάρτησή του από ιωνική πηγή είναι φανερή, νομίζω, στο α' μέρος, μετά την ανάλυση που προηγήθηκε, τόσο στη γλώσσα, όσο και στο ύφος. Κατά συνέπεια θεωρώ πολύ πιθανό ο εν λόγω τύπος νηῶν να αποτελεί συνέπεια αυτής της εξάρτησης · η παρουσία του έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί και δεν θα πρέπει να αμφισβητείται.

Η υιοθέτηση του τύπου νηῶν ενδεχομένως να δημιουργεί στους εκδότες πρόβλημα, καθώς, όπως ανέφερα στην αρχή, στην ίδια ενότητα (§36) απαντά άλλες δυο φορές η λ. ναῦς στη γενική με τον τύπο νεῶν. Με άλλα λόγια η παράλληλη εμφάνιση τόσο του τύπου νεῶν όσο και του νηῶν στο ίδιο κωρίο μπορεί να φαίνεται ακατανόητη σε ορισμένους εκδότες ακόμη και μετά τα όσα ανέφερα παραπάνω και να τους οδηγήσει να γράψουν για λόγους έστω ομοιομορφίας και τις τρεις φορές νεῶν. Όμως γιατί να αποδεχθεί κανείς τη γραφή νεῶν και όχι νηῶν, όταν είναι διαπιστωμένος ο εξαπτικισμός των περισσότερων ιωνικών τύπων; Τα

⁴⁹ Πβ. Cawkwell, σσ. 32-33, ο οποίος φτάνει στο σημείο να θεωρήσει το α' μέρος των Ἑλλ., όπως και το λοιπό μέρος, ως απομνημονεύματα του Ξενοφώντα.

εναπομείναντα ίχνη των ιωνισμών του α' μέρους των Ἑλλ. είναι ελάχιστα και δεν βοηθούν ασφαλώς να αντιληφθούμε με πληρότητα το λόγο της εκάστοτε παρουσία τους. Είναι όμως υπαρκτά. Και γι' αυτό νομίζω ότι δεν έχουμε το δικαίωμα να τα εξαλείφουμε, έστω και με αυτόν τον τρόπο, ακόμη και σήμερα.

ΕΠΙΘΕΤΑ

Επίθ. σε -ος : Παραθ. σε -έστερος, -έστατος

Επίθετα σε -ος, που κανονικά σε όλες τις διαλέκτους σχηματίζουν παραθετικά με τις καταλήξεις σε -τερος και -τατος, στην ιωνική και τη δωρική διάλεκτο γνωρίζουν, παράλληλα, σχηματισμούς σε -έστερος και σε -έστατος¹. Το πρώτο και μοναδικό παράδειγμα το βρίσκουμε στον Όμηρο: β 190 *άνιηρέστερον*². Στον Ηρόδοτο διαβάζουμε επίσης I 133 *σπουδαιέστατα*³, I 196 *άμορφεστάτην*, κ. ά⁴, όπως και στον Ιπποκράτη *περι Άέρ. Ύδ. Τόπ. 54 εϋδιέστατος, περι Διαίτ. Ύγ. 76, 80 ήσυχέστερον, περι Διαίτ. Ύξ. 496 άκρητέστερος* κ. ά⁵.

Για την παρουσία του φαινομένου στη δωρική διάλεκτο μαρτυρούν ο Αλκμάνας *άπ. 74 Α αιδοιέστατος*, όπως και ο Πίνδαρος *Όλ. 3, 44 αιδοιέστατος, Πυθ. 2, 104 άφθονέστερος* κ. ά.

¹ Βλ. *Etym. Magn.* 31,4 *αιδοιέστατος*: *ιστέον ότι τὸ ἀρχέστατον ... καὶ τὸ αἰδοιέστατον καὶ τὸ ἀφθονέστατον, ποιητικὰ εἶσι, κατ' ἔθος Ἰώνων γινόμενα*, πβ. 394. 5, Smyth, σσ. 437- 438, Bechtel II σ. 444 και III σ. 105 κ. ε., Kühner - Blass I, σ. 562 κ. ε. Για επίδραση από τα σιγμόληκτα και οδοντικόληκτα επίθετα στα επίθετα σε -ος μιλά ο Bechtel III, σ. 105 και ο Schwyzer I, σ. 535 (5).

² Σε μετρικούς λόγους αποδίδει αυτόν το σχηματισμό ο Ευστάθιος 1441 *τὸ δὲ ἀνιηρέστατον, ὄφειλε μὲν εἶναι ἀνιηρότερον, μέτρου δὲ χάριν, οὕτω λαλεῖται*. Πβ. E. Risch, *Wortbildung der homerischen Sprache*, Berlin - New York²1974, σ. 94.

³ Αλλά στο II 86 *σπουδαιότατος*.

⁴ Για τους σχηματισμούς σε -έστερος, -έστατος στον Ηρόδοτο πβ. H. B. Rosen, *Eine Laut- und Formenlehre der Herodotischen Sprachform*, Heidelberg 1962, σσ. 117-118.

⁵ Την εικόνα των Ιώνων συγγραφέων που χρησιμοποίησαν τέτοιους τύπους διευρύνει και η έμμεση μαρτυρία του Ευστάθιου 1441,17 *Έκαταῖος δέ, οί Βιαντίδαι άνδρες σπουδαιέστατοι έγέγοντο. Δημόκριτος δέ, έπιτηδειέστατόν φησι*.

Η αττική διάλεκτος της κλασικής περιόδου εμφανίζεται να μην προτιμά το β'σχηματισμό σε *-έστερος* και *-έστατος* : οι αττικές επιγραφές⁶, οι ρήτορες⁷ και ο Αριστοφάνης⁸ δεν διασώζουν ανάλογα παραδείγματα· η τραγωδία παρουσιάζει κάποια ισχνά δείγματα⁹ τέλος από τους λοιπούς πεζογράφους προσφέρει ένα παράδειγμα μόνον ο Πλάτων *Φιληβ.* 53 α *ἀκρατέστατον* ¹⁰.

Ο Ξενοφών κάνει χρήση του β'σχηματισμού 3 φορές: *Ἀπομν.* IV 3. 6 *ἀφθονέστατον*, *Ἑλλ.* VII 4. 13 *ἐπιπεδεστέρω* και *Κύρ. Παιδ.* VII 5. 6 *ἡρεμέστεροι*.

⁶ Βλ. Meisterhans - Schwyzer, σσ. 151 - 152.

⁷ Μοναδική εξαίρεση ο Υπερείδης, *Κατὰ Δημοσθ.* 24 *ἀκρατέστερον ἔπιεν*.

⁸ Σε άλλους κωμικούς ωστόσο εντοπίζονται ανάλογα παραδείγματα: στον Έφιππο, *Γηρυόν.* 3, 11 *πίνειν ... κύλικας εὐζωρεστέρας* (Kock II, σ. 252), πβ. σχετικά και Lobeck, σ. 146. Η έμμεση παράδοση διασώζει επίσης ανάλογους τύπους για κωμικούς του 5ου π.Χ. αι : ο Ευστάθιος 1441 σημειώνει για τον Επίχαρμο τους τύπους *ἀλλοιέστερον*, *ώραιέστερον*, κ. ά (πβ. Kühner - Blass I, σ. 563), καθώς για τον Δεινόλοχο *γενναιέστατον* και τον Εύπολη *ἀφθονεστάτην*. Η γλώσσα του Επίχαρμου βασικά είναι δωρική βλ. σχετικά Hoffmann - Scherer, σ. 137 κ.ε.

⁹ *Αισχ. άπ.* 72 (Radt) *ἀφθονεστέρα* και *Ευριπ. άπ.* 879 (²Nauck) *φιλοξενέστατον*.

¹⁰ Η παρουσία των τύπων σε *-έστερος*, *-έστατος* στον Πλάτωνα και τον Υπερείδη, οι οποίοι μαζί με τον Ξενοφώντα είναι οι μόνοι από τους αττικούς πεζογράφους που διατηρούν τέτοιους τύπους, δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο ή καλύτερα στοιχείο για την αττικότητά τους, αφού είναι γνωστό ότι το έργο των παραπάνω συγγραφέων είναι διάσπαρτο από ανάττικο λεκτικό· βλ. για τον Πλάτωνα, επιπρόσθετα Δ. Θ. Σακαλή, *Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα, Β' Φωνητική*. Ιωάννινα 1980, για τον Υπερείδη βλ. F. Blass, *Die attische Beredsamkeit*, III 2, Leipzig ²1898, σ. 26 -35, D. Gromska, *De sermone Hyperidis*, Leopoli 1927, V. Pohle, *Die Sprache des Redners Hypereides in ihren Beziehungen zur Koine*, Leipsig 1928, Α. Κωστοπούλου, *Πριν εξετάσωσιν : Υπερείδη Ὑπὲρ Εὐξενίππου 4,3*, *Δωδώνη ΚΣΤ* (1997), σσ. 215 -233. Η εμφάνιση όμως τέτοιων τύπων σε αυτούς τους αττικούς συγγραφείς προφανώς προκάλεσε σύγχυση στους αρχαίους λεξικογράφους, ώστε να φτάνουν να τους χαρακτηρίζουν αττικούς. Έτσι διαβάζουμε στον Μοίρη 24 *ἀκρατέστερον*, *ἀττικῶς ἀκρατώτερον κοινῶς* και στον Πολυδεύκη 6, 24 *καὶ ἀκρατότερος καί, ὡς Ὑπερείδης, ἀκρατέστερος*. Για τα αίτια της σύγχυσης στον Μοίρη βλ. σχετικά Δ. Θ. Σακαλή, *Ἀνάττικα και ψευδαττικά από τον αττικιστή Μοίρη*, *Δωδώνη ΣΤ* (1977), σσ. 450 -454.

I. Ἀπομν. IV 3. 6

ἀφθονέστατον

Τὸ δὲ καὶ ὕδωρ ἡμῖν παρέχειν οὕτω πολλοῦ ἄξιον, ὥστε καὶ φυτεύειν τε καὶ συναύξειν τῇ γῆ καὶ ταῖς ὥραις πάντα τὰ χρήσιμα ἡμῖν, συντρέφειν δὲ καὶ αὐτοὺς ἡμᾶς, - καὶ μιννύμενον πᾶσι τοῖς τρέφουσιν ἡμᾶς εὐκατεργαστότερα τε καὶ ὠφελιμώτερα καὶ ἡδίω ποιεῖν αὐτά, καί, ἐπειδὴ πλεῖστον δεόμεθα τούτου, **ἀφθονέστατον** αὐτὸ παρέχειν ἡμῖν; Καὶ τοῦτο, ἔφη, προνοητικόν.

Τη γραφή ἀφθονέστατον παραδίδουν ὅλα τα κφφ¹¹ και την αποδέχθηκαν οι εκδότες παρά τον ανάπτικο χαρακτήρα της. Ωστόσο αξίζει να διερευνηθεί αν η γραφή των κφφ μπορεί να προήλθε από τη γραφίδα του Ξενοφώντα ή αν πρόκειται για νόθο τύπο που παρεισέφρησε κατά την παράδοση του κεμένου, καθώς απαντά σε λόγια του φιλόσοφου Σωκράτη.

Το παραπάνω χωρίο με τον τύπο ἀφθονέστατον ανήκει σε μια ενότητα (§§ 1-18), όπου ο Ξενοφών περιγράφει ένα διάλογο του Σωκράτη με κάποιο νεαρό πολυδιαβασμένο Αθηναίο, τον Ευθύδημο¹². Ο φιλόσοφος εμφανίζεται εδώ να συζητάει για το σκοπό που καθορίζει το σύμπαν, θέτοντας μάλιστα από την αρχή το ὄλο θέμα με το γνωστό ερωτηματικό του τρόπο: (§ 3) εἶπέ μοι... ὦ Ευθύδημε,... σοι ἐπῆλθεν ἐνθυμηθῆναι, ὡς ἐπιμελῶς οἱ θεοὶ ὧν οἱ ἄνθρωποι δέονται κατεσκευάκασι; Ο σκοπός της δημιουργίας του κόσμου για το Σωκράτη, ὡπως αφήνει να διαφανεί από την αρχική του τοποθέτηση και από τα αναλυτικά του επιχειρήματα που

¹¹ Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Kühner.

¹² Με τον Ευθύδημο ο Σωκράτης συζητά μαζί του τέσσερις (4) φορές στα Ἀπομν. IV 2. 1, IV 3. 3, IV 5. 2 και IV 6. 2. Ο Ξενοφών περιγράφει το νεαρό Αθηναίο και τα ενδιαφέροντά του στο IV 2. 1 και αναφέρει χαρακτηριστικά κίολας στην αρχή - αρχή της περιγραφής του: γράμματα πολλὰ συνειλεγμένον ποιπτῶν τε καὶ σοφιστῶν τῶν εὐδοκιμητάτων. Η λέξη σοφιστής εδώ δεν πρέπει να εννοηθεί με την τρέχουσα έννοια της λέξης, αλλά ως σοφός, γιατί στον Ξενοφώντα το εννοιολογικό της εύρος περιλαμβάνει και αυτήν την έννοια, ὡπως μας αφήνει να καταλάβουμε ο ίδιος ο ιστορικός από άλλα χωρία παρακάτω (§ 8 αλλά και § 9). Ο C. J. Classen, "Xenophons Darstellung der Sophistik und der Sophisten", *Hermes* 112, 2 (1984) σ. 156 κ. ε., υποστηρίζει ότι τη λέξη σοφιστής πρέπει να την βλέπει κανείς παράλληλα με τις λέξεις σοφός και φιλόσοφος.

ακολουθούν¹³, είναι η εξυπηρέτηση των αναγκών του ανθρώπου. Δεν είναι όμως η πρώτη φορά, που έστω και έμμεσα, ο φιλόσοφος ασχολείται με ένα τέτοιο θέμα : στα Ἐπομν. I 4.3 κ.ε. ερευνά την σκοπιμότητα που διέπει την κατασκευή του ανθρώπινου σώματος. Η εσωτερική ομοιότητα ανάμεσα στα δύο κεφάλαια είναι φανερή, η πρόθεση όμως διαφορετική. Ξεκινούν και τα δυο με την ανίχνευση που βαθμιαία γίνεται διαπίστωση μιας προνοητικής φροντίδας για το ανθρώπινο σώμα¹⁴ και τον κόσμο¹⁵. Στοχεύουν παρόλα αυτά να λύσουν διαφορετικά προβλήματα¹⁶.

Η τελεολογική στάση του Σωκράτη στην εν λόγω ενότητα, όπως και οι αποδείξεις του, οι οποίες αποτελούν συνδυασμό στοιχείων από τον κοσμικό περίγυρο και από την ανθρώπινη φύση, δεν είναι πρωτότυπα πράγματα, δεν εισάγονται για πρώτη φορά. Αποτελούν δάνεια και τα δύο. Κύρια πηγή, όπως έχει δείξει η έρευνα, είναι ο φυσικός φιλόσοφος Διογένης ο Απολλωνιάτης¹⁷.

¹³ Τα επιχειρήματά του τα αντλεί από το *κοσμικό περιβάλλον* (ουράνιο και γήινο) του ανθρώπου, αλλά και από το *ανθρώπινο σώμα*. Το φως του ηλίου (η μέρα), η νύχτα (§ 3) τα άστρα, η σελήνη (§ 4), οι κινήσεις του ηλίου (§ 8, 9), όπως και οι ώρες (= τα χρονικά διαστήματα) της ημέρας, νύχτας (§ 4) και τα μέρη της σελήνης (§ 4), οφείλουν την ύπαρξή τους σε ένα σκοπό: να εξυπηρετήσουν τον άνθρωπο. Στον ίδιο σκοπό είναι προσαρμοσμένα τα γήινα και κοσμικά στοιχεία, δηλ. τροφή (§ 5), νερό (§ 6), φωτιά (§ 7), καθώς επίσης οι ανθρώπινες αισθήσεις, ο λογισμός (§ 11), η ερμηνεία (= γλώσσα, § 11) και η μαντική (§ 12).

¹⁴ I 4. 6 ταῦτα οὕτω προνοητικῶς πεπραγμένα, ἀπορεῖς, πότερα τύχης ἢ γνώμης ἔργα ἐστίν;

¹⁵ IV 3. 6 προνοητικόν, 12 οἱ θεοὶ πολλήν ... ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι.

¹⁶ Στο I 4.3 εξετάζεται αν η πρόνοια αυτή αποκαλύπτει τη δημιουργική σοφία, γνώμη (δηλ. έμμεσα την ύπαρξη του θεού)· στο IV 3.3, ερευνάται αν η επιμέλεια των θεών εκδηλώνεται *ένεκά τινος*, αν δηλ. τα έργα τους (= κόσμος) έγιναν με κάποιο σκοπό. Τα δύο κείμενα, κατά τη γνώμη μου, προφανώς αποτελούν πλευρές του ίδιου θέματος.

¹⁷ Βλ. W. Jaeger, *The Theology of the early Greek Philosophers*, Oxford 1947, σσ. 167 - 168, 244 σημ. 72, του ίδιου, *Παιδεία*, μετ. Γ.Π. Βερροίου, τόμ. II, Αθήνα 3¹⁹⁷¹, σσ. 88 - 89, 91· ο Breitenbach, στ. 1829 υποστηρίζει την ύπαρξη κοινής πηγής εδώ του Ξενοφώντα με το I 4.3 κ.ε. την οποία εντάσσει στη φυσική φιλοσοφία, δέχεται όμως ότι ο ιστορικός άντλησε, εκτός από το Διογένη τον Απολλωνιάτη, από τον Αναξαγόρα και τον Αρχέλαο (πβ. στ. 1792, όπου φαίνεται να αποδέχεται το συμπέρασμα του W. Theiler, *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung*, Diss., Basel 1924, ότι δηλ. ο Διογ. Απολλ. πρέπει να επηρέασε τη σωκρατική σκέψη στο θέμα της θείας πρόνοιας)· επίσης για τη σχέση του IV 3. 3 κ.ε. με το Διογ.

Επιγραμματικά τα δάνεια του Σωκράτη μπορούμε να τα ανιχνεύσουμε στην τελεολογική στάση του να ερμηνεύσει τη δημιουργία του κόσμου, η οποία σαφώς προϋποθέτει την αποδοχή μιας δημιουργικής πνευματικής αρχής που την ονομάζει *γνώμην* (ή *δημιουργόν* στο I 4.6 ή *θεόν* στο IV 3. 3· ό,τι ακριβώς ο Διογένης ονομάζει *νόησιν*). Αλλά για το δανεισμό του ή καλύτερα την υιοθέτηση απόψεων που είχαν εκφράσει άλλοι πριν από αυτόν (*οί πρόσθεν ἡμῶν*) σχετικά με τη διακυβέρνηση του σύμπαντος μιλάει ο ίδιος ο Σωκράτης στον Πλάτωνα *Φίληβ.* 28 d-30 c και την εξαρτά από *νοῦν καὶ φρόνησιν* ή από *αἰτία οὐ φαύλη, κοσμοῦσά τε καὶ συντάπτουσα ἐνιαυτούς τε καὶ ὥρας καὶ μῆνας, σοφία καὶ νοῦς λεγομένη*. Είναι φανερό ότι ο πλατωνικός Σωκράτης αντλεί από το Διογένη τόδο από το περιεχόμενο των επιχειρημάτων του, που συμπίπτει με αυτό των ξενοφώντειων (*Ἄπομν.* I 4. 3 κ. ε. και IV 3. 3 κ.ε.), όσο και από την εκφραστική διατύπωσή του που εμφανίζει χτυπητή ομοιότητα με τα προαναφερθέντα κεφάλαια των *Ἄπομν.* 18. Την ομοιότητα αυτή οι μελετητές όλο και πιο πολύ τη φανερώνουν και την επιβεβαιώνουν¹⁹.

Τα δάνεια όμως δεν περιορίζονται μόνο στη σκέψη, αλλά επεκτείνονται και στη γλώσσα. Κιόλας στοιχεία των παραδειγμάτων του Σωκράτη, όπως

Απολλ. βλ. A. Laks, *Diogène d' Apollonie*, Lille 1983, σσ. 250-257. Αλλά για τις πηγές των *Ἄπομν.* I 4.3 κ.ε. βλ. ακόμη Gigon, σ. 126 κ. ε.

18 Ξενοφών, *Ἄπομν.*

Πλάτων, *Φίληβ.*

I 4. 6 τύχης ἢ γνώμης

28 d ὅπη ἔτυχεν ἢ νοῦν καὶ φρόνησιν

I 4. 7 σοφοῦ δημιουργοῦ

30 c αἰτία...κοσμοῦσα...σοφία καὶ νοῦς λεγομένη

I 4. 8 ἐκάστου μικρὸν μέρος λαβόντι τὸ σῶμα συνήρμοσταί σοι

29 b μικρόν τε τούτων ἕκαστον παρ' ἡμῖν ἔνεστι

IV 3.13 ὁ τὸν ὅλον κόσμον συντάπτων τε καὶ συνέκων

28d τὰ σύμπαντα καὶ τόδε τὸ καλούμενον ὅλον ἐπιτροπεύειν φῶμεν νοῦν καὶ φρόνησίν τινα συντάπτουσαν διακυβερνᾶν αἰτία κοσμοῦσά τε καὶ συντάπτουσα ἐνιαυτούς τε καὶ ὥρας καὶ μῆνας.

¹⁹ Βλ. Jaeger (1947), σ. 246, σημ. 91, όπου σημειώνεται και άλλη βιβλιογραφία.

νύχτα (§ 3), ημέρα (§ 3), νερό (§ 6)²⁰, φωτιά (§ 7) κ. ά, πρέπει συγχρόνως να είναι και λεκτικά δάνεια. Το παράδειγμα από τον Φίληβο (28 d - 30 c) άλλωστε, παράλληλο θεματικά αλλά και γλωσσικά τόσο με το I 4. 6, 7, 8 όσο και με το IV 3. 3, 4, 13 ενισχύει την άποψή μου.

Ο τύπος *ἀφθονέστατον* απαντά στην έκτη παράγραφο (§ 6) του κεφαλαίου, όπου ο Σωκράτης μιλά για το νερό και συγκεκριμένα για τις χρήσιμες ιδιότητές του για τον άνθρωπο. Αλλά, αν για τη λέξη νερό μπορούμε με βάσιμη πιθανότητα να πούμε ότι τη δανείστηκε από το Διογένη, για τον τύπο *ἀφθονέστατον* δεν έχουμε ανάλογα στοιχεία. Αλλά εκείνο που με βεβαιότητα μπορούμε να ισχυριστούμε είναι ότι τόσο στο ίδιο το χωρίο, όσο και σε όλη την ενότητα στην οποία ανήκει, είναι ζωντανή η ιωνική φυσική σκέψη. Αν τώρα λάβουμε υπόψη μας ότι η φυσική φιλοσοφία χρησιμοποίησε ως γλωσσικό όργανό της την ιωνική διάλεκτο, ο ιωνικός τύπος *ἀφθονέστατον* δεν πρέπει να ξαφνιάζει, αλλά αντίθετα πρέπει να αναμένονται και άλλοι ιωνισμοί στην ενότητα αυτή, όπως και πράγματι διαπιστώνεται. Έτσι διαβάζουμε: *σαφηνίζει*²¹ (§ 4), *ὄϊων*²² (§ 10), *ὑποδεικνύουσιν*²³ (§ 13). Ιδιαίτερα για το ρήμα *σαφηνίζω* αξίζει να υπογραμμισθεί η παρουσία του στον Ιπποκράτη. Ακόμη υποβοηθά τον ιωνικό γλωσσικό χρωματισμό της ενότητας και άλλο λεξιλόγιο που έχει επίδοση στην ιωνική και αργότερα στην Κοινή ή απαντά και στην ιωνική: ονόματα με την κατάληξη *-μα*, που γενικά θεωρείται ιωνικής αρχής²⁴, όπως *βοσκημάτων* (§ 11), *νοήματος* (§ 13).

²⁰ Το νερό μαζί με τη γη, τη φωτιά και τον αέρα αποτελούν τα τέσσερα βασικά στοιχεία του κόσμου για το Διογένη (VS B 2).

²¹ Η λέξη απαντά στον Αισχ. *Προμ.* 227, 621, 678, στον Ιπποκρ. *περί Έπιμ.* 446, και στον Αριστ. *περί τὰ Ζῶα Ἴστ.* 9, 49b 7. Ο Bechtel III, σ. 187, 26 την κατατάσσει στα ιωνικά ρήματα σε *-ίζω*.

²² Για την ιωνικότητα του ασυναίρετου τύπου της λέξης βλ. παραπάνω σσ. 64 -65.

²³ Βλ. Smyth, σ. 575 κ. ε.

²⁴ Βλ. Thumb, σ. 216, P. Chantraine, *La Formation des Noms en Grec Ancien*, Paris 1933, σ. 189, A. Long, *Language and Thought in Sophocles*, London 1968, σ. 19 κ.ε.

τέτοια ὀνόματα αφθονούν στην τραγωδία²⁵, κυριαρχούν στους φιλοσόφους και ιατρούς συγγραφείς²⁶ και σημειώνουν τελικά στην Κοινή τη μεγαλύτερή τους άνοδο²⁷. επίσης το ρήμα *ἀλεξόμεθα* (§11), που απαντά και σε Ίωνες συγγραφείς²⁸.

Έναντι στην επιφύλαξη ότι ο τύπος *ἀφθονέστατον* μπορεί να οφείλεται σε μεταγενέστερη *interpolatio* των αντιγραφών, επισημαίνω πως σχηματισμοί αυτού του είδους εξαφανίστηκαν ήδη από την εποχή της Κοινής, καθώς επικράτησαν οι τύποι σε *-τερος*, *-τατος* ²⁹.

II. Έλλ. VII 4. 13

Οἱ μέντοι Ἀρκάδες ... ἐβοήθουν. ἀντεβοήθησαν δὲ καὶ τῶν Ἡλείων οἱ τριακόσιοι ... ἀντεστρατοπεδευμένων δὲ τὴν ἡμέραν ἐν ἐπιπεδεστέρω χωρίῳ τῶν Ἡλείων τῆς νυκτὸς οἱ Ἀρκάδες ἀναβαίνουσιν ἐπὶ τὴν τοῦ ὑπὲρ τῶν Ἡλείων ὄρους κορυφὴν ·

Ο τύπος *ἐπιπεδεστέρω* δεν πρέπει να είναι ιωνικός. Τα συμφραζόμενα δείχνουν ότι πρόκειται για δωρικό τύπο, καθώς όλα εξελίσσονται σε

²⁵ Βλ. O. Clay, *A Formal Analysis of the Vocabulary of Aeschylus, Sophocles and Euripides*. Part I, Minnesota 1960, σ. 30 κ. ε.

²⁶ Βλ. Long, σ. 20.

²⁷ Βλ. O. Glasser, *De ratione, quae intercidit inter sermonem Polybii et eum, qui in titulis saeculi III, II, I apparet*, Gissen 1894, σ. 52 κ.ε.

²⁸ Το ρήμα απαντά στον Όμηρο, τον Αρχίλοχο, το Σοφοκλή, τον Ηρόδοτο, το Θουκυδίδη, τον Απολλώνιο Ρόδιο, τον Πλούταρχο. Πβ. Gautier, σ. 53, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως ποιητικό, ιωνικό και δωρικό.

²⁹ Βλ. K. Diäterich, *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der Hellenistischen Zeit bis zum 10 Jahr. n. Chr.*, Leipzig 1898, σσ. 180 - 181, όπου διαπιστώνει την επικράτηση του τύπου σε *-τερος*, *-τατος* ακόμη και στην περίπτωση όπου απαιτείται ο διαλεκτικός τύπος *-έστερος*, *-έστατος*, π. χ. *προσπνέστατος* αντί του κανονικού *προσπνέστατος*. Το γεγονός ότι βρίσκουμε στον Αριστοτέλη *Προβλ.* 871a 16, εκπρόσωπο άλλωστε μιας πρώιμης λογοτεχνικής Κοινής, όπως και στο Θεόφραστο *Όσμ.* 24, τον τύπο *ἀκρατέστερος*, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί τον έχουν δανειστεί από την ιωνική ιατρική, όπως εύλογα υποστηρίζει και ο Σακαλής (1977), σ. 451, σημ. 1.

δωρική, από άποψη γλώσσας, περιοχή. Έτσι δεν θα μας απασχολήσει περισσότερο.

III. Κύρ. Παιδ. VII 5.63

Και οἱ γε ἄνθρωποι ὡσαύτως ἤρεμέστεροι γίνονται στερισκόμενοι ταύτης τῆς ἐπιθυμίας, οὐ μέντοι ἀμελέστεροί γε τῶν προσταττομένων, οὐδ' ἥττον τι ἵππικοί, οὐδὲ ἥττον τι ἀκοντιστικοί, οὐδὲ ἥττον φιλότιμοι.

Ο τύπος *ἤρεμέστεροι*, που παραδίδεται από όλα τα κφφ και έγινε αποδεκτός από τους εκδότες παρά τον ανάττικο χαρακτήρα του, αφορά τους ευνούχους. Στην ενότητα (§§58- 65), στην οποία εντάσσεται και το κωρίο με τον ανάττικο τύπο, γίνεται λόγος για τον προβληματισμό του Κύρου για το ποιους θάπρεπε να προσλάβει ως σωματοφύλακές του και την απόφασή του τελικά στη θέση αυτή να ορίσει ευνουχισμένους άνδρες. Μάλιστα κατέληξε σε μια τέτοια επιλογή στηριγμένος και στην παρατήρηση των αποτελεσμάτων της εκτομής στη συμπεριφορά των ζώων, τους ίππους, τους ταύρους και τους σκύλους³⁰. Αξίζει να σημειωθεί πως την εμπειρική παρατήρηση του Κύρου ο Ξενοφών τη συνοδεύει με το ρ. *τεκμαίρομαι*, ρήμα που τη μεθομηρική εποχή και μάλιστα στους κλασικούς χρόνους χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό η επιστημονική γραμματεία και κυρίως η ιατρική³¹. Ο Κύρος, συνεχίζει ο Ξενοφών, κατά τον ίδιο τρόπο θεωρούσε ότι και οι ευνουχισμένοι άνθρωποι θα είχαν επίσης θετική συμπεριφορά, όπως τα ζώα, και θα γίνονταν έτσι *ἤρεμέστεροι*, οὐ μέντοι ἀμελέστεροι, κτλ.

Ο ευνουχισμός των ανθρώπων εθεωρείτο σύμφωνα με τον Ηρόδοτο VIII 105-106 *ἀνοσιώτατον ἔργον* και η άποψή του αυτή πρέπει να απηχούσε γενικά τους αρχαίους Έλληνες. Ευνούχοι άλλωστε στην

³⁰ *Κύρ. Παιδ. VII 5.62 Έτεκμαίρετο δὲ καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ζῴων ὅτι οἱ τε ὕβρισται ἵπποι ἐκτεμνόμενοι τοῦ μὲν δάκνειν καὶ ὕβριζειν ἀποπαύονται, πολεμικοὶ δὲ οὐδὲν ἥττον γίνονται, οἱ τε ταῦροι ἐκτεμνόμενοι τοῦ μὲν μέγα φρονεῖν καὶ ἀπειθεῖν ὑφίενται, τοῦ δ' ἰσχύειν καὶ ἐργάζεσθαι οὐ στερίζονται, καὶ οἱ κύνες δὲ ὡσαύτως τοῦ μὲν ἀπολείπειν τοὺς δεσπότας ἀποπαύονται ἐκτεμνόμενοι, φυλάττειν δὲ καὶ εἰς θήραν οὐδὲν κακίους γίνονται.*

³¹ Για τη χρησιμοποίηση του ρ. *τεκμαίρομαι* από τον Ιπποκρ. βλ. στο σχετικό λήμμα του λεξικού των J. H. Kühn - U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, Gottingae 1989.

αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχαν παρά ελάχιστοι δούλοι³². Αντίθετα στην Περσία και γενικά στους λαούς της Ανατολής υπήρχαν ευνούχοι που τους χρησιμοποιούσαν ως βοηθητικό, υπηρετικό προσωπικό, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι ευνούχοι έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στις αυλές των μοναρχών της Ανατολής³³. Και ο Κύρος εδώ εμφανίζεται να προορίζει τους ευνούχους για παρόμοια υπηρεσία, δηλ. ως προσωπικό για τη φύλαξη του. Την περιγραφή των επιπτώσεων του ευνουχισμού στον άνθρωπο ως προς την ίδια τη φυσιολογία του οἷ γε ἄνθρωποι (ενν. οι εύνουχοι) ὡσαύτως ἡρεμέστεροι γίνονται στερισκόμενοι τῆς ἐπιθυμίας ο ιστορικός την παρουσιάζει ως άποψη του Κύρου, που απέρρεε από την εμπειρική του παρατήρηση στα ζώα. Έχω τη γνώμη όμως πως ο Ξενοφών την παραθέτει με τρόπο που σαφώς παραπέμπει στην ιατρική γραμματεία³⁴ με την οποία ο ίδιος δείχνει εξοικείωση γενικά στο έργο του και ιδιαίτερα στην *Κύρ. Παιδ.*³⁵. Νομίζω μάλιστα πως αμυδρά αφήνει να διαφανεί αυτή του η επαφή με τέτοιου είδους έργα το ρ. *τεκμαίρομαι*, που πιο πάνω σημείωσα. Κατά συνέπεια, αν είναι βάσιμη η υπόθεσή μου, ο τύπος *ἡρεμέστεροι* προερχόμενος από ένα τέτοιο γλωσσικό περιβάλλον, ιωνικό δηλ., δεν μπορεί παρά να είναι ιωνικός, όπως επίσης δεν μπορεί παρά να αποδίδεται στον Ξενοφώντα και να μην θεωρείται αντιγραφικό σφάλμα. Το τελευταίο ιδιαίτερα οφείλουμε να το απορρίψουμε και γιατί, όπως ήδη σημείωσα, τύποι σε *-έστερος*, *-έστατος* εξαφανίστηκαν τους μεταγενέστερους χρόνους, αλλά και γιατί ο Ξενοφών γνωρίζει και χρησιμοποιεί και αλλού στο έργο του το σχηματισμό τούτο, όπως είδαμε.

³² Για τους εύνουχους και για τη συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων προς αυτούς βλ. P. Guyot, *Eunuchen als Sklaven und Friegelassene in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart 1980, A. Hug, λ. εύνουχοι, *RE suppl.* Bd III (1987), στ. 449 - 455.

³³ Σχετικές πληροφορίες παρέχουν ελληνικές πηγές, όπως ο Ηρόδοτος VIII 105-106, ο Κτισίας *FGrHist* 688 F 9.6, F 13.9, 24, F 15.51 κ.α., ο Ελλάνικος *FGrHist* 4 F 178.

³⁴ Ιπποκρ. *περί Γονῆς* 472,2 οἱ δὲ εύνουχοι διὰ ταῦτα οὐ λαγνεύουσι.

³⁵ Στην *Κύρ. Παιδ.* η σχέση του με τα ιπποκρατικά συγγράμματα είναι φανερή, όπως π.χ. I 6.16: Ἦν μὲν δήπου ... μέλλης ... μένειν, ὑγιεινοῦ ... δεῖ στρατοπέδου μὴ ἀμελῆσαι· καὶ γὰρ λέγοντες οὐδὲν παύονται ἄνθρωποι περὶ τε τῶν νοσηρῶν χωρίων καὶ περὶ τῶν ὑγιεινῶν. Γενικά για τη σχέση του Ξενοφώντα με τα ιπποκρατικά συγγράμματα βλ. Breitenbach, στ. 1899.

Τυχόν ένσταση, που θα έκανε λόγο για εσκεμμένη επέμβαση αντιγραφέα προκειμένου να εξασφαλίσει περίτεχνο ύφος με ομοιοτέλετο σχήμα ανάμεσα στα επίθετα *ἤρεμος* και *ἀμελής*, δηλ. *ἡρεμέστεροι* και *ἀμελέστεροι*, νομίζω πως δεν ευσταθεί, γιατί ο ίδιος ο ιστορικός φρόντισε το ύφος αυτής της παραγράφου, όπως άλλωστε και της αμέσως προηγούμενης, έτσι ώστε να υπάρχει συμμετρία, ομοιοτέλετο και σε άλλες λέξεις (*ἵππικοί*, *ἀκοντιστικοί*, *φιλότιμοι*), αναφορά (*οὐδ' ἦπτον*, *οὐδὲ ἦπτον*, *οὐδὲ ἦπτον*). Ο Ξενοφών εξάλλου ήταν γνώστης των διάφορων ρητορικών σχημάτων³⁶, όπως εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει διαβάζοντας όλο το έργο του, άσχετα αν τελικά δεν κατέφευγε πολύ συχνά σε αυτά προτιμώντας το *ἀφελές* λεγόμενο ύφος.

³⁶ Για τα διάφορα ρητορικά σχήματα στο έργο του βλ. Horn, σσ. 13 - 88, ενώ ειδικά για την *Ἀνάβ.* βλ. R. Cavenaile, "Aperçu sur la langue et le style de Xénophon", *Ét Class* 43 (1975), σσ. 242-249.

ΡΗΜΑΤΑ

I. Σιγματικός αόριστος

Οικ. IV 18

Και ναι μὰ Δί', ἔφη ὁ Σωκράτης, Κῦρός γε, εἰ ἐβίωσεν, ἄριστος ἂν δοκεῖ ἄρχων γενέσθαι...

Τη γραφή *ἐβίωσεν* διασώζουν όλα τα κφφ και την αποδέχτηκαν οι περισσότεροι εκδότες, αν και ορισμένοι με επιφύλαξη, ενώ λίγοι την εξατίκισαν γράφοντας *ἐβίω* ή *ἐπεβίω*¹. Τα κριτήρια των τελευταίων μπορούμε πλέον εύκολα να τα κατανοήσουμε και σε αυτή την περίπτωση. Ενδιαφέρον θα είχε για μας να γνωρίζαμε τα κριτήρια εκείνων που τη διατήρησαν. Δεν τα έχουμε όμως. Εξαίρεση αποτελεί ο Chantraine που με όσα σημειώνει στην εισαγωγή της έκδοσής του του *Οίκου*. φαίνεται ότι διατήρησε ιωνικούς τύπους και γενικά ιωνικό λεκτικό κάθε φορά που αυτό προσιωνίζεται την Κοινή². Μελέτες αποδεικνύουν ότι ο Ξενοφών προαναγγέλλει την Κοινή ιδιαίτερα στο λεξιλόγιο³. Σε περιπτώσεις μορφολογίας όμως, όπως εδώ, όπου η επέμβαση από την πλευρά των αντιγραφών και η παραφθορά επομένως είναι ευκολότερη, πώς εξασφαλίζεται ότι έχουμε ξενοφώντειο τύπο και όχι της Κοινής;

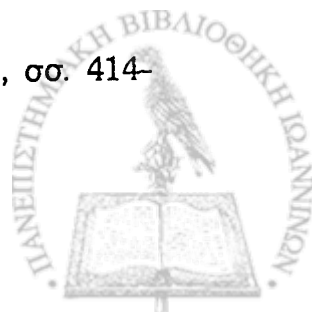
Πρέπει να σημειωθεί πως ήδη στον Όμηρο παράλληλα με τους θεματικούς αορίστους ορισμένων ρημάτων εμφανίζονται και σιγματικοί αόριστοι οι οποίοι θεωρούνται νεότεροι σχηματισμοί · αυτοί τις περισσότερες φορές έχουν μεταβατική σημασία, σε αντίθεση με τους θεματικούς αορ. που είναι αμετάβατοι, π.χ. *ἔβην* - *ἔβησα*, *ἔδυν* - *ἔδυσα*, *ἔφυν* - *ἔφυσα* κτλ⁴. Μετά τον

¹ Στο κριτικό υπόμνημα του Marchant διαβάζουμε: *ἐβίω* Graux : *ἐπεβίω* Cobet : *εἰ ἐβίωσεν* fort. delendum.

² Chantraine (1949), σσ. 19-20.

³ Βλ. π. χ. Gautier, σσ. 66-74.

⁴ Βλ. Schwyzer I, σσ. 754-756. Πβ. Smyth, σ. 491 κ.ε., Chantraine (1958), σσ. 414-415.

Όμωρο οι σιγματικοί αόριστοι χρησιμοποιούνται από Ίωνες συγγραφείς, ενώ η αττική τους αποφεύγει⁵.

Ο σιγματικός αόριστος του ρ. βιώω πρωτοαπαντά στον Όμωρο, στη μέση φωνή, θ 468 βιώσατο. Τύπους του χρησιμοποιούν Ίωνες συγγραφείς ή συγγραφείς που γράφουν στην ιωνική : ο Θαλής Α1 βιώσαιμεν, ο Ηρόδ. Ι 163 έβιώσεν, ΙΙ 133 έβίωσαν, ο Ιπποκρ. Έπιδημ. 356 βιώσας. Από τους αττικούς ο Πλάτων τον χρησιμοποιεί μια φορά, Φαίδ. 113d, επίσης μια φορά απαντά στα αδέσποτα αποσπάσματα κωμικών⁶. Χρήση του κάνει και ο Αριστοτ. Ίστ. Ζώων 5. 14,15, Ήθ. Νικ. 9. 8, 9. Αργότερα επανεμφανίζεται στην Κοινή⁷.

Το χωρίο με τον τύπο έβίωσε που απαντά άπαξ στον Ξενοφώντα ανήκει σε μια ενότητα (§4-25), όπου περιγράφεται η συνομιλία του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο με θέμα το νεότερο Κύρο. Η συνομιλία γίνεται σε φιλικό και οικείο τόνο και με ανάλογο ύφος και γλώσσα. Η γλώσσα του μάλιστα δεν παρουσιάζει αποκλίσεις από την αττική, είναι απλή και εκείνη του καθημερινού διαλόγου, καθώς εμπεριέχει διάφορες χρήσεις του, όπως τη φράση ναί μὰ Δία, ή το μόριο γε (Κῦρός γε) με προσδιοριστική σημασία⁸, τη σημασία δηλ. που έχει προκειμένου να γίνει εισαγωγή νέων προσώπων στους διαλόγους ή τη σκηνή (εδώ εισάγεται το πρόσωπο του Κύρου του νεότερου, καθώς μόλις πριν γινόταν λόγος για τον Κύρο το βασιλιά των Περσών κατά τον 6ο αι. π.Χ.)⁹. Μέσα σε τέτοια λοιπόν συμφραζόμενα διαλογικού, καθημερινού λόγου, ο τύπος έβίωσε δικαιολογείται, καθώς στο λεκτικό του καθημερινού λόγου πρέπει να ανήκε και το ίδιο το ρήμα, όπως άλλωστε φανερώνει η χρήση του και στην Κοινή.

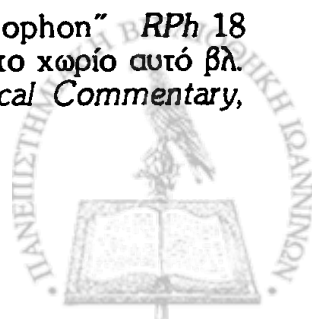
⁵ Βλ. Kühner - Blass II, σ. 384.

⁶ Βλ. CAF III, σ. 429.

⁷ Βλ. Helbing, σ. 92.

⁸ Βλ. Denniston (21954), σσ. 119, 122-123.

⁹ Βλ. A. Pelletier "Les deux Cyrus dans l' Économie de Xénophon" *BPh* 18 (1944), σσ. 91-93. Περισσότερα για τη διάκριση των δυο Κύρων στο χωρίο αυτό βλ. S. B. Pomeroy, *Xenophon Oeconomicus, A social and Historical Commentary*, Oxford 1994, σσ. 248-250.

II. Παρακείμενος Μέσος

Γ' πρ. πληθ. σε -αται

Στην 'Ανάβ. IV 8.5 σε ένα διάλογο των *Μυρίων* με τους *Μάκρωνες* απαντά ο τύπος *ἀντιτετάχεται* και συγκεκριμένα σε ερώτηση που απευθύνουν οι πρώτοι προς τους δεύτερους: *τί ἀντιτετάχεται και χρήζουσιν ἡμῖν πολέμιοι εἶναι* (scil. *Μάκρωνες*)¹⁰.

Ο τύπος *ἀντιτετάχεται* (γ' πληθ. πρ. μέσ. παρακμ. του ρ. ἀντιτάσσω), επικεντρώνει την προσοχή, καθώς πρόκειται για τύπο που δεν χρησιμοποιεί η αττική διάλεκτος την εποχή του Ξενοφώντα (αντίστοιχος αττ. τύπος: *ἀντιτεταγμένοι εἰσί*)· η παρουσία του επομένως αποτελεί ένα πρόβλημα που πρέπει να διερευνηθεί ως προς δυο σημεία: α) ως προς την αξιοπιστία της παράδοσης του κειμένου και β) αναφορικά με το αν θα μπορούσε ο τύπος αυτός να έχει προέλθει από τη γραφίδα του ιστορικού.

Η γραφή *ἀντιτετάχεται*, παρόλο που δεν παραδίδεται από την καλύτερη παράδοση¹¹, επιδοκιμάστηκε από τους εκδότες· κριτήριο για τη διατήρησή της πρέπει μάλλον να αποτέλεσε το γεγονός πως οι λοιπές γραφές που παραδίδονται και από την καλύτερη κφ παράδοση δεν στέκουν συντακτικά¹².

Ο σχηματισμός του γ' πληθ. πρ. μέσου (και παθητικού) παρακειμένου των συμφωνόληκτων ρημάτων στην αρχή και στη συνέχεια και των φωνεντιόληκτων με την προσθήκη της κατάληξης -αται αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα κυρίως της ιωνικής διαλέκτου¹³. Ήδη στον

¹⁰ Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο διάλογος γίνεται με τη βοήθεια ενός Αθηναίου πελταστή που γνώριζε τη γλώσσα των *Μακρώνων*.

¹¹ Τη γραφή *ἀντιτετάχεται* παραδίδουν οι κώδικες B (= Parisinus gr. 1641) και E (= Etonensis), που, σύμφωνα με την κατάταξη των Hude-Peters, ανήκουν στη β' οικογένεια κφφ (αντίθετα κατατάσσουν τους κώδικες αυτούς οι Marchant και Hatzfeld).

¹² Παραδίδονται δηλ. ακόμη τρεις γραφές: α) *ἀντιτετάχασι* (?): C¹ (= Parisinus gr. 1640 —manus prima—) β) *ἀντιτετάχαιτε*: C²AFM (= Parisinus gr. 1640 —manus secundus— A= Vaticanus 987, F= Vaticanus 1335, M= Marcianus 590 (olim 511)· οι δυο τελευταίοι κώδικες ανήκουν στην α' οικογένεια, σύμφωνα με τους Hude-Peters), και γ) *ἄν τετάχεται*: D (= Bodleianus (bibl. canon. 39)).

¹³ Βλ. σχετικά Kühner-Blass II, σσ. 74-78, Smyth, σσ. 507-509, Bechtel III, σσ. 220-222. Πβ. Heiland, σ. 19, Dinner, σσ. 5-6, Veitch, λ. *τάττω* (πβ. λ. *φθείρω*), Schwyzer I, σ. 771 β)α. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει πως παράλληλα

Όμηρο εντοπίζει κανείς παραδείγματα του δεύτερου σχηματισμού σε-αται στα φωνεντόληκτα: ἀκηχέεται P 637, βεβλήεται λ 194, κεκλίεται δ 608, πεποτήεται λ 222 κτλ· όμοια στους ελεγειακούς και ιαμβικούς ποιητές σε περιορισμένο αριθμό: κείται Μίμνερ. 116, τετράφαται Θεόγν. 42, κείται Αρχίλ. 169, έκκεκωφέεται Ανακρ. 81 κτλ. Στους Ίωνες πεζογράφους έχουμε μια σημαντική παρουσία του φαινομένου: Εκατ. (= Ηρωδ. II 225, 91), μεμετρέεται, Δημοκρ. Β 265 μεμνέεται, Ιπποκρ. περι Διαιτ. Όξέων 1 είρέεται, περι Άγμῶν 32 γεγράφεται, Ηρόδ. II 43 αποδεδέχεται, II 93 τετρίφαται, IV 58 καταχενύεται, II 75 κεκλέεται, II 164 κεκοσμέεται κ.α. Παρακολουθώντας την ιστορική διαδρομή των τύπων σε -αται, στους μεταγενέστερους χρόνους προσέχουμε πως αυτοί δεν εμφανίζονται στην Κοινή¹⁴, αλλά αργότερα σε ιωνίζοντες συγγραφείς¹⁵ : Λουκιαν. περι Άστρολ. 3 περικέεται, περι Συρ. Θεοῦ 10, 42 αποδεδέχεται, Ευσέβ. Μύνδ. 59 τετιμέεται, 64 έκτέεται, Αρεταίος 331 γεγράφεται κ.α. Ας σημειωθεί πως και οι αρχαίοι γραμματικοί αναφερόμενοι σε τύπους σε -αται του παρακειμένου τους χαρακτήρισαν ιωνικούς¹⁶.

Επιγραφική μαρτυρία του εν λόγω σχηματισμού δεν έχει ανευρεθεί αν όμως λάβουμε υπόψη μας πως ο σχηματισμός αυτός στην ιωνική διάλεκτο μεταφέρθηκε στον μέσο ενεστώτα των ρημάτων σε -μι¹⁷, τότε ο τύπος κινρέεται (scil. κρατήρες) που σώζεται σε ιωνική επιγραφή¹⁸, ίσως να επιτρέπει την επίκλησή της (τηρουμένων των αναλογιών).

διατηρούνται και οι τύποι σε -νται για τα φωνεντόληκτα και οι περιφραστικοί για τα συμφωνόληκτα. Όσον αφορά τις λοιπές διαλέκτους, τύποι σε -αται του γ' πληθ. του μέσου και παθητικού παρακειμένου απαντούν, αν και όχι συχνά, στην αιολική και τη βοιωτική· από λογοτεχνική πηγή έχουμε ένα μόνο παράδειγμα: κείται Αλκ. 94₂, βλ. σχετικά Smyth, σ. 509, Bechtel I, σ. 81. Στη δωρική επίσης απαντά ο τύπος γεγράφεται, βλ. Smyth, σ. 479.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Mayser I², σ. 92 (III), τέτοιοι τύποι δεν απαντούν στους παπύρους.

¹⁵ Βλ. H. Lindemann, *De dialecto Ionica recentiore*, Keel 1889, σσ. 88-89. Πβ. Smyth, σ. 509.

¹⁶ Ανάμεσα στους τύπους σε -αται, που οι αρχαίοι γραμματικοί χαρακτήρισαν ως ιωνικούς, είναι και ο τύπος τετάχεται· βλ. Smyth, σσ. 509-510, ο οποίος συγκέντρωσε όλους τους τύπους σε -αται (ή -εαται, ή -ήαται), που οι αρχαίοι γραμματικοί θεωρούσαν ιωνικούς.

¹⁷ Βλ. Smyth, σσ. 479-480.

Αντίθετα από την ιωνική διάλεκτο η αττική εμφανίζεται να αποφεύγει τη χρήση του τύπου σε *-αται*. Μαρτυρείται αυτός στη γραφή *γεγράφαι* και *[άν]αγεγράφαι* δυο αττικών επιγραφών που χρονολογούνται πριν το 410 π.Χ.¹⁹, αλλά είναι φανερό πως έπαιξαν ρόλο άλλοι παράγοντες για την αποδοχή του τουλάχιστον για την μια περίπτωση. Συγκεκριμένα στην επιγραφή με τον τύπο *γεγράφαι* πρέπει να επέδρασε η ιωνική διάλεκτος, καθώς πρόκειται για ψήφισμα των Αθηναίων για τους *Μεθωνάιους ἐκ Πιερίας*, όπου μιλιόταν η ιωνική διάλεκτος την οποία φαίνεται πως έλαβε υπόψη του ο συντάκτης της επιγραφής.

Από τους αττικούς συγγραφείς μόνον ο Θουκυδίδης²⁰ και ο Πλάτων²¹ χρησιμοποιούν μια-δυο φορές τύπους σε *-αται*, συγγραφείς δηλ. που δέχτηκαν την επίδραση της ιωνικής διαλέκτου. Στον Ξενοφώντα ο τύπος *ἀντιπετάχαι* απαντά σε μια ενότητα (§§ 1-8), που διαρθρώνεται από τρία μέρη: α) §§ 1-3, β) §§ 3-7 και γ) § 8. Έχει ενδιαφέρον να δούμε τα στοιχεία-πληροφορίες που απαρτίζουν το κάθε μέρος χωριστά.

Στο α' μέρος προσέχουμε ότι οι πληροφορίες είναι κυρίως γεωγραφικού περιεχομένου και, ως ένα βαθμό, πολιτισμικού καθώς αφορούν: (α) την απόσταση της διαδρομής (μετρημένης με σταθμούς και παρασάγγες)²² (§1), τα φυσικά όρια²³ και την τοπογραφία του νέου τόπου²⁴ (§1-2), τη χλωρίδα —στοικειωδώς— αυτού του μέρους, (§ 2) και (β) τον οπλισμό και το ρουχισμό των κατοίκων (§ 3).

¹⁸ *SGDI* 5495₁₁ (Μίλητος 5ος ή 1ος αι. π.Χ.), όπου βλ. και το σχολιασμό του Bechtel για τη χρονολογία και τον τύπο. Πβ. Thumb-Scherer, σ. 277.

¹⁹ *IG* I³ 61, 10 *γεγράφαι* (424 π.Χ.) και *IG* I² 66α 3, *[άν]αγεγράφαι* (432/416 π.Χ.). Από το 410 π.Χ. και μετά τα συμφωνόληκτα απαντούν στις αττικές επιγραφές στο γ' πληθ. του μέσου και παθητικού παρακειμένου μόνο με τους περιφραστικούς τύπους· βλ. σχετικά Meisterhans-Schwyzler, σ. 166 και σημ. 1398.

²⁰ *ἐφθάραται, τετάχαι* III 13. 3. Πβ. Diener, σ. 6.

²¹ *τετράφαται* Πολ. 533 b.

²² Η απόσταση αυτή ήταν από το όρος *Θήκης* ως τα όρια της χώρας *τῶν Μακρῶνων*.

²³ Πρόκειται για τα όρια ανάμεσα στη χώρα *τῶν Μακρῶνων* και *τῶν Σκυθινῶν*, τα οποία προσδιόριζε ένας ποταμός.

²⁴ Σημειώνονται τοπογραφικά στοιχεία μόνο για το αριστερό και δεξιό μέρος της τοποθεσίας.

Αλλά, όπως εύκολα πλέον αντιλαμβάνεται κανείς με βάση όσα σε διάφορα σημεία της εργασίας μου έχω εκθέσει, ανάλογες πληροφορίες, αλλά και εκφραστικοί τρόποι απαντούν σε εργασίες της γραμματείας της *Περιήγησης*. Ομοιότητα επίσης επισημαίνεται και στο ύφος του πρώτου μέρους της ενότητας με εκείνο του προαναφερόμενου είδους, καθώς είναι το ίδιο απλό και απέριτο²⁵.

Στο β' μέρος στο οποίο απαντά και ο τύπος *ἀντιτετάχεται* ο Ξενοφών αναφέρεται στην επικοινωνία των *Μυρίων* με τους *Μάκρωνες*, μέσω ενός Αθηναίου πελταστή, παραθέτοντας μάλιστα και τμήματα του διαλόγου τους. Η συζήτησή τους τελικά έληξε με την ειρηνική διευθέτηση του θέματος της διέλευσης των πρώτων από τη χώρα των δεύτερων.

Η περιγραφή της επαφής και του διαλόγου των Ελλήνων με τους ξένους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από συντακτική-υφολογική άποψη. Ο ιστορικός ξεκινά (§ 4) να αφηγείται τα συμβάντα κανονικά σε πλάγιο λόγο, αναφέροντας ότι κάποιος Αθηναίος πελταστής του δήλωσε ότι γνώριζε *τὴν φωνὴν τῶν ἀνθρώπων*. Τη συνέχεια όμως του περιστατικού (§§ 4-5: διάλογος ανάμεσα σε αυτόν και τον πελταστή) την εκθέτει σε ευθύ λόγο²⁶, ενώ την απάντηση των *Μακρώνων* σε πλάγιο λόγο (§5). Ακολουθεί δεύτερη ερώτηση του Ξενοφώντα προς τους *Μάκρωνες*, μέσω του διερμηνέα, στην οποία απαντά και ο τύπος *ἀντιτετάχεται*, διατυπωμένη επίσης σε ευθύ λόγο (§ 5): *ἔρωτα τοίνυν, ἔφη, τί ἀντιτετάχεται... εἶναι*. Η απάντηση των *Μακρώνων* είναι επίσης σε ευθύ λόγο (§ 6), μόλο που θα περίμενε κανείς πλάγιο, αφού ο ιστορικός αρχίζει με το *οἱ δ' ἀπεκρίναντο*. Η αφήγηση συνεχίζεται με τα λόγια των στρατηγῶν των *Μυρίων* (§ 6), τα οποία, ενώ στην αρχή παρατίθενται σε πλάγιο λόγο, ξαφνικά και απότομα δίνονται σε ευθύ λόγο, γεγονός που διαταράσσει τη συντακτική ομαλότητα²⁷. Από το σημείο όμως αυτό και

²⁵ Ο ιστορικός χρησιμοποιεί για την περιγραφή τον παρατακτικό τρόπο σύνδεσης των προτάσεων : α) με τον αντιθετικό σύνδεσμο *δέ*, με μεταβατική σημασία, για τη σύνδεση των περιόδων (*ἐντεῦθεν δ' ἐπορεύθησαν... τῇ πρώτῃ δὲ ἡμέρᾳ ἀφίκοντο... εἶχον δέ... ἦν δὲ οὗτος... οἱ δὲ Μάκρωνες... παρατεταγμένοι ἦσαν... ἐξικνοῦντο δέ..*), β) με το συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί* για τη σύνδεση προτάσεων και ὀρων.

²⁶ *Καὶ οἶμαι, ἔφη, ἐμὴν ταύτην πατρίδα εἶναι καὶ εἰ μὴ τι κωλύει ἐθέλω αὐτοῖς διαλεχθῆναι* (τα λόγια του Αθηναίου πελταστή). *Ἄλλ' οὐδὲν κωλύει, ἔφη, ἀλλὰ διαλέγου καὶ μάθε πρῶτον τίνες εἰσὶν* (τα λόγια του Ξενοφώντα).

μετά (μέχρι το τέλος) (§ 7), ο ιστορικός αφηγείται τα διαμειβόμενα μόνον με τη μορφή του πλάγιου λόγου.

Η εκτροπή αυτή του λόγου από πλάγιο σε ευθύ αποτελεί μια από τις περιπτώσεις του φαινομένου που είναι γνωστό ως *ἀνακόλουθον*, το οποίο γενικά ορίζεται ως απόκλιση από τη λογική-γραμματική πορεία της σκέψης²⁸. Ιδιαίτερα κατά την μετάπτωση του λόγου από πλάγιο σε ευθύ έχει παρατηρηθεί μια αμέλεια και ολιγωρία εκ μέρους των συγγραφέων προς τους συντακτικούς κανόνες: τα γεγονότα εκτίθενται με βάση τη φυσική τους σειρά, απλά και άτεχνα και όχι σύμφωνα με τη λογική-συντακτική ακολουθία τους²⁹. Έτσι ο λόγος παρουσιάζεται απλός και φυσικός, γεγονός που προσδίδει παραστατικότητα, αλλά και ζωντάνια. Σύμφωνα μάλιστα με τις παρατηρήσεις του Δ. Σακαλή, η ιωνική λογογραφία - ιστοριογραφία χρησιμοποίησε το *ἀνακόλουθον* σε μέρη που ευνοούσαν μια τέτοια χρήση, δηλ. στις διηγήσεις, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καταλήξει σε χαρακτηριστικό της γνώρισμα³⁰.

Μέσα σε αυτή τη "γραμμή" της παράδοσης προφανώς κινείται και ο Ξενοφών εδώ: θέλοντας να δώσει παραστατικά και με φυσικό τρόπο το διαμειφθέντα διάλογο επέλεξε τον κατάλληλο και ήδη γνωστό, στο γραπτό λόγο, από την ιωνική λογογραφία-ιστοριογραφία τρόπο, δηλ. τη μετάβαση από τον πλάγιο λόγο στον ευθύ. Ειδικότερα παρατηρούμε τα εξής κατά τη χρήση του *ἀνακόλουθου* από τον Ξενοφώντα: α) η απότομη μεταπήδηση του λόγου από πλάγιο σε ευθύ συμβαίνει στα κυριότερα σημεία του διαλόγου³¹. Το γεγονός ότι και ο τύπος *ἀντιτετάχεται* απαντά σε σημείο όπου ο λόγος είναι ευθύς είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού ο ιστορικός τον τοποθέτησε εκεί, όπου προσπάθησε να

²⁷ *Λέγειν ἐκέλευον οἱ στρατηγοὶ ὅτι οὐ κακῶς γε ποιήσοντες, ἀλλὰ βασιλεῖ πολεμήσαντες ἀπερχόμεθα εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐπὶ θάλατταν βουλόμεθα ἀφικέσθαι.*

²⁸ Βλ. Kühner-Gerth II, σ. 556 κ.ε, Schwyzer-Debrunner II, σσ. 704-705.

²⁹ Βλ. Σακαλή I, σσ. 136-137, ο οποίος εντοπίζει τα πρώτα παραδείγματα του *ἀνακόλουθου* στον Όμηρο.

³⁰ Παραδείγματα: Εκατ. *FGHist* 1 F 30, Ηρόδ. II 11, II 124, κ.α. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Σακαλής εντόπισε ανάλογη χρήση του συντακτικού αυτού τρόπου με εκείνη της ιωνικής λογογραφίας και στον Πλάτωνα, βλ. σχετικά Σακαλή I, σ. 137 κ.ε.

³¹ Είναι φανερό ότι ο Ξενοφών χρησιμοποιεί την ανακολουθία αυτή στα κυριότερα σημεία του διαλόγου προφανώς για emphaticούς λόγους.

δώσει την παραστατικότητα ενός απλού και φυσικού διαλόγου. β) η μετάβαση του λόγου από πλάγιο σε ευθύ γίνεται και με τους δύο τρόπους, που, όπως παρατήρησε ο G. Horn, συνήθιζε ο ιστορικός³².

Στο γ' μέρος (§ 8), που αποτελεί μια μικρή συντακτική και νοηματική ενότητα, περιγράφεται σύντομα η έξοδος των Ελλήνων από τη χώρα των *Μακρώνων*. Η περιγραφή της πορείας γίνεται με απλό και λιτό τρόπο, καθώς τα συμβάντα παρατάσσονται ξερά και με τη φυσική τους σειρά³³ με άλλα λόγια βρισκόμαστε μπροστά στο διηγηματικό ύφος της *είρομένης λέξεως*. Υπογραμμίζουμε τέλος τη φράση *ἐπὶ τὰ Κόλκων ὄρια*, της οποίας αντίστοιχες εντοπίζονται στις εργασίες της γραμματείας της *Περιήγησης* ³⁴.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε έγιναν φανερά, νομίζω, τα κοινά σημεία ανάμεσα στην ενότητα IV 8.1-8 της *Ἀνάβ.* και στις εργασίες των *Ιώνων* λογογράφων και γενικότερα στην ιστοριογραφία. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να συμπεράνουμε πως ο Ξενοφών επηρεάστηκε στην εν λόγω ενότητα από τα αντίστοιχα γραμματειακά είδη. Αλλά και κάτι ακόμα. Μας δίνει την ευκαιρία να ανιχνεύσουμε τί ήταν αυτό που έπαιξε ρόλο, ώστε ο ιστορικός να αφήσει να περάσει στο κάθε μέρος της ενότητας μια συγκεκριμένη επίδραση και αυτό δεν πρέπει να είναι άλλο από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κάθε μέρους, ο οποίος φαίνεται ότι υπήρξε ο παράγοντας εκείνος που έστρεψε τον ιστορικό προς το ανάλογο γραμματειακό είδος το οποίο και τον καθοδήγησε στον τρόπο γραφής και παρουσίασης της ενότητας. Έτσι ο περιγραφικός χαρακτήρας του α' και γ' μέρους τον οδήγησε να λάβει υπόψη του τις εργασίες της ιωνικής

³² Σύμφωνα με τον G. Horn, *Quaestiones ad Xenophontis elocutionem pertinentes*, Diss., Halis Saxonomum 1926, σσ. 43-44, ο Ξενοφών μετέφερε τα λόγια του εκάστοτε ομιλητή από τον πλαγιασμένο λόγο στον ευθύ, είτε α) με την παρεμβολή σε αυτά του ρ. *ἔφη*, όπως στην *Ἀνάβ.* I 8. 12, II 1. 9, III 1. 7, IV 1. 27 και 8. 4, VII 7. 13 και 8. 3 κ.α., στα *Ἑλλ.* I 1. 4, II 3. 15, III 3. 5, VII 1. 44, κ.α. στην *Κύρ. Παιδ.* II 4. 1, V 5. 1, VII, 3, 13, κ.α. στον *Ἀγισ.* VIII, 3, είτε β) χωρίς την παρεμβολή του ρ. *ἔφη*, όπως στην *Ἀνάβ.* I 3. 16, II 2. 4, IV 8. 10, V 5. 24, VII 3. 34 κ.α., στα *Ἑλλ.* I 1. 27, II 3. 16, VI 5. 35, VII 4. 40 κ.α., στην *Κύρ. Παιδ.* III 2. 12, V 3. 54 κ.α.

³³ Οι προτάσεις συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά με τους συμπλεκτικούς συνδέσμους *τε καί* : *Μετά δέ... οἱ Μάκρωνες... συνεξέκοπτον τήν τε ὁδὸν ὁδοποιοῦν... καί... παρείχον... καὶ παρήγαγον.*

³⁴ Πβ. Breitenbach, στ. 1652.

Περιήγησης, ενώ ο διηγηματικός του β' μέρους τον έστρεψε στις διηγήσεις της ιωνικής λογογραφίας-ιστοριογραφίας.

Από την επίδραση, όπως ήταν φυσικό, δεν εξαιρέθηκε και η γλώσσα, αφού όπως είναι γνωστό, αλλά και στην εργασία αυτή επανειλημμένα έχει διαπιστωθεί, το κάθε γραμματειακό είδος ασκούσε επίδραση, κατά την κλασική περίοδο, και στο γλωσσικό τομέα. Πράγματι το κείμενο της ενότητας εμφανίζει και άλλο ιωνικό λεκτικό, εκτός του *ἀντιτετάχεται* : *δένδρεσι*³⁵ (§ 2), *ἐπει*³⁶ (§ 2), *ἔνθα*³⁷ (§ 4). Η παρουσία των ιωνισμών όχι μόνο επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά το γλωσσικό επηρεασμό του ιστορικού από τα προαναφερόμενα γραμματειακά είδη, αλλά και στηρίζει την παρουσία του τύπου *ἀντιτετάχεται*, ο οποίος χωρίς αμφιβολία πλέον μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα δεν μπορεί να θεωρείται αρχαιοαττικός, αλλά ιωνικός.

³⁵ Τη γραφή *δένδρεσι*, παρόλο που δεν τη παραδίδουν τα καλύτερα κφφ — αυτά έχουν τον τύπο *δένδροις* — την αποδέχθηκαν οι εκδότες, ενώ κάποιοι μελετητές, όπως ο Sturz, λ. *δένδρον*, την απέρριψαν. Η διαφορετική αντιμετώπιση προφανώς εξηγείται από το γεγονός ότι υπήρχαν έμμεσες αλληλοσυγκρουόμενες μαρτυρίες, καθώς από τη μια ο Μοίρης ανέφερε: *δένδροις, Ξενοφῶν δένδρεσιν, Θουκυδίδης* και παρόμοια ο Θωμάς ο Μάγιστρος: *δένδρεσιν, ὡς Θουκυδίδης καὶ ἕτεροι οὐ δένδροις, ὡς Ξενοφῶν*, ενώ από την άλλη ο Αἴλιος ο Διονύσιος πληροφορούσε, αντίθετα, σύμφωνα με τον Ευστάθιο (Γ 152), σ. 396, 21: *Ξενοφῶν δέ... μᾶλλον ὀνομάζει δένδρος καὶ δένδρει καὶ δένδρεσι καὶ δένδρη καὶ δένδρεα*. Η τελευταία μαρτυρία είναι πιο αξιόπιστη κατά τη γνώμη μου αφού α) τύπος *δένδρεσι* εμφανίζεται και αλλού στον Ξενοφώντα, δηλ. στον *Οἶκ.* IV 14, όπως παρατήρησαν οι μελετητές (π.χ. ο Kühner στην *Ἀνάβ.* IV 8 2, ο Sturz στο σχετικό λήμμα) και β) ο τύπος *δένδρεσι* εναρμονίζεται με το ιωνικό χρώμα του κειμένου. Ο τύπος *δένδρεσι* δεν είναι αττικός —η αττική διάλεκτος χρησιμοποιούσε τύπους της λέξης *δένδρον*, βλ. Frisk, λ. *δένδρον*, Schwyzer I, σ. 583, γ. Η ιωνική διάλεκτος χρησιμοποιούσε τους τύπους των λέξεων *τὸ δένδρεον*, και *τὸ δένδρος* : Ηροδ. VI 79, *δένδρος*, II 138 *δένδρεσι*, IV 23 *δενδρέω*, κ.α. Ἰπποκρ. *περὶ Τυν. φύσ.* 26 *δένδρεσι* κ.α., βλ. σχετικά Bechtel III, σ. 110, Smyth, σ. 385, όπου και άλλα παραδείγματα σε Ἴωνες και ιωνίζοντες συγγραφείς. Αλλά και σε μια ιωνική επιγραφή σώζεται ο τύπος *δένδρεσι* : SGDI 5755₃ (Μύλασα).

³⁶ Το *ἐπει* με χρονική σημασία ανήκει στο ιωνικό λεκτικό, βλ. Richards (1906), σ. 148, Gautier, σ. 61.

³⁷ Το *ἔνθα* (ή *ἔνθα δὴ*) με δεικτική σημασία, αλλά και αναφορική, εντάσσεται από τους μελετητές, όπως ο Gautier, σ. 61, στο ιωνικό λεξιλόγιο.

III. Παθητικός αόριστος

έδυνάσθην

Ο παθητικός αόριστος *έδυνάσθην* απαντά συχνά στον Ξενοφώντα, παράλληλα με το *έδυνήθην*¹. Ο τελευταίος είναι ο τύπος που χρησιμοποιούν οι αττικοί κυρίως², ενώ ο πρώτος απαντά σε επικούς και Ίωνες συγγραφείς. Συγκεκριμένα τύπους του *έδυνάσθην* βρίσκουμε στον Όμηρο Ψ 465, ε 319³, επίσης στον Πίνδαρο Όλ. 1, 56. Στον Ηρόδοτο διαβάζουμε *έδυνάσθην* II 19, *έδυνάσθη* II 140 και *έδυνάσθησαν* VII 106⁴ όμοια στον Ιπποκράτη *περί Ἄρθρ. 48 δυνασθειή*⁵. Η εικόνα της παραπάνω έκθεσης επιβεβαιώνει τον επικό και ιωνικό χαρακτήρα του *έδυνάσθην*⁶, με μόνη εξαίρεση την περίπτωση του Πινδάρου. Ωστόσο και σε αυτόν δεν αναιρείται, γιατί σύμφωνα με ειδικούς μελετητές ο Πίνδαρος

¹ Σε όλα ή τα καλύτερα κφφ διαβάζουμε τους εξής τύπους του *έδυνάσθην*: (α) *Κύρ. Παιδ. IV 5. 29 δυνασθειήν, V 4. 31, VIII 2. 9 έδυνάσθην* · έχω τη γνώμη όμως πως στα παραπάνω χωρία πρέπει να προστεθεί ένα ακόμα, το I 1. 5 μολονότι τη γραφή *έδυνάσθη* (δισ) παραδίδουν *codices deteriores* · τους λόγους θα τους αναλύσω πιο κάτω, (β) *Ἀνάβ. VII 6. 20 δυνασθειήν, (γ) Ἑλλ. I 4. 16 δυνασθειήσιν, II 3. 33 δυνασθηή, VI 5. 40 δυνασθηήσιν, VII 3. 3 έδυνάσθην, 7 έδυνάσθητε, 9 έδυνάσθη, VII 5. 25 έδυνάσθησαν, (δ) Ἀπομν. I 2. 24 έδυνάσθην* πρόκειται όμως για δυϊκό αριθμό. Τύπους του *έδυνήθην* (ή *ήδ-*) βρίσκει κανείς σε όλα ή τα καλύτερα κφφ.: (α) *Ἀπομν. III 13. 6 έδυνήθην* (v. l. *ήδ-*), *IV 4. 19 δυνηθειήν*, (β) *Κύρ. Παιδ. III 1. 30 έδυνήθη* (v. l. *ήδ-*), *IV 2. 12 δυνηθηήναι, IV 3. 4 δυνηθηήτε, IV 3. 16 δυνηθηή, (γ) Ἀνάβ. III 1. 35 έδυνήθησαν* (v. l. *ήδ-*) κ.α.

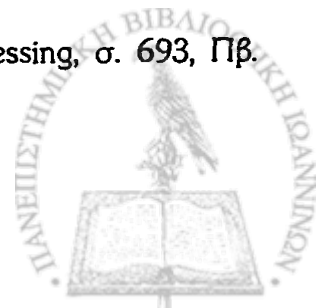
² Τύποι του *έδυνήθην* απαντούν στο Λυσ. 14, 16, στο Δημοσθ. 18, 237, στο Λυκ. - 39, ή *δυν-* στο Σοφ. Αἴ. 1067, αλλά και *ήδ-* στον Αισχ. Πέρσ. 206, στο Λυσ. 3, 42· τύποι της υποτακτικής Δημοσθ. 41, 2 *δυνηθηήναι*, στο Θουκ. I 88 -*θηήσιν* κ.α Πβ. Kühner - Blass II, σ. 404.

³ Υπάρχει v. l. *δυν-* και στα δύο χωρία, γραφή που ακολουθούν οι εκδότες. Πβ. Veitch λ. *δύναμαι*, Kühner - Blass II, σ. 404.

⁴ Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί μόνο τύπους του *έδυνάσθην* και όχι του *έδυνήθην* στον αόριστο.

⁵ Παραδίδεται v. l. *δυνηθειήν*. Στο σχετικό κριτικό υπόμνημα του Littré διαβάζουμε ακόμα: "*έδυνάσθην, dit Buttman dans sa liste des verbes irreguliers, forme plus particulièrement ionienne, se frequente dans Hom., Her., et parmi les Attiques, dans Xenophon*".

⁶ Βλ. Kühner - Blass II, σ. 404, Bechtel III, σ. 209, Smyth - Messing, σ. 693, Πβ. Veitch, λ. *δύναμαι*, Gautier, σ. 64.

στο εδάφιο αυτό ξεκινάει από την ομηρική παραλλαγή της *Νέκυιας*⁷, βρίσκεται δηλαδή κάτω από την επίδραση του έπους και επομένως και ο συζητούμενος τύπος είναι πολύ πιθανόν να είναι επικός.

Η αττική διάλεκτος της κλασικής εποχής δεν χρησιμοποιεί τύπους του *έδυνάσθην*, με μόνη εξαίρεση τον Σοφοκλή, *Οίδ. Τύρ.* 1212 (Χορ.), όπου διαβάζουμε *έδυνάσθησαν* και μάλιστα στα αρχαιότερα και καλύτερα χφφ⁸. Μολαταύτα οι εκδότες προτιμούν τη γραφή σε *-άθησαν*, την οποία παραδίδουν τα νεότερα χφφ⁹. Τη συνέχεια στην εξαίρεση την εντοπίζουμε στον Ξενοφώντα, που πολύ συχνά χρησιμοποιεί τύπους του *έδυνάσθην*, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται από ορισμένους μελετητές ως ξενοφώντειοι¹⁰. Στην Κοινή το *έδυνάσθην* επανεμφανίζεται και συνυπάρχει παράλληλα με το *έδυνήθην* στους παπύρους¹¹, στους Εβδομήκοντα¹² και στην Κ. Διαθήκη¹³.

Αλλά αυτή ακριβώς η παρουσία του τύπου που συζητάμε στην Κοινή δημιουργεί αμέσως το ερώτημα: ποιοι τύποι του *έδυνάσθην* είναι

⁷ Βλ. Farnell, σσ. 7-8.

⁸ Βλ. το σχετικό κριτικό υπόμνημα του Pearson. Πβ. R. D. Dawe, *Studies on the text of Sophocles*, vol. II (*the collations*), Leiden 1973, στ. 1212.

⁹ Όπως π. χ. ο Elmsley, ο Dindorf, ο Cambell, ο Masqueray, ο Pearson, ο Jebb, ο Bollack και οι Lloyd - Wilson, ενώ αντίθετα τη γραφή σε *-άσθην* δέχονται άλλοι μελετητές, π. χ. οι F. Ellendt - H. Gehthe, *Lexicon Sophocleum*, Berlin 21872, λ. *δύναμαι*, ο Veitch, λ. *δύναμαι*, οι Kühner - Blass II, σ. 404.

¹⁰ Βλ. Herwerden, λ. *δύναμαι*. Πβ. Sauppe, *Lexil.*, λ. *δύνασθαι*, σ. 35, ο οποίος σημειώνει "Cobet 390 et Bisschopius Ann. in Anab. 36 ionicam formam *έδυνάσθην* Xenophontis unice propriam esse existimant". Στην πληροφορία αυτή του Sauppe, έχω να παρατηρήσω πως ο Cobet (1858), σ. 390 δεν προβαίνει σε κανένα χαρακτηρισμό του τύπου, αλλά λέει πως σταθερά προτίμησε τον τύπο *έδυνάσθην* αντί του αττικού *έδυνήθην*. Όσο για τον Bisschop δεν είχα τη δυνατότητα να ελέγξω την άποψή του.

¹¹ Βλ. Mayser, I², σ. 94. Πβ. ακόμα του ιδίου I¹ (η 2η έκδ. από τον H. Schmoll, Berlin 1970) σ. 17, όπου γίνεται λόγος για την ιωνική προέλευση του τύπου *έδυνάσθην*.

¹² Βλ. Helbing, σσ. 71, 98.

¹³ Βλ. Blass- Debrunner- Funk, § 101.

ξενοφώντειοι και ποιοι της Κοινής, που κατά τη διάρκειά της πέρασαν μέσα στο έργο του από τους αντιγραφείς; Κριτήρια που να εγγυώνται τη σαφή διάκριση ενός τύπου σε ξενοφώντειο (και ίσως σε ιωνικό) ή σε ελληνιστικό, ασφαλώς είναι δύσκολο να βρεθούν. Ωστόσο οφείλουμε να εξετάσουμε αν ο Ξενοφών θα μπορούσε να είχε γράψει αυτούς τους τύπους, στηριζόμενοι στα συμφραζόμενα κάθε χωρίου όπου απαντούν. Ας δούμε τα χωρία ένα-ένα.

Α. Κύρου Παιδεία

α) Κύρ. Παιδ. I 1. 5:

Καὶ τοίνυν τούτων τῶν ἔθνων ἤρξεν οὐθ' ἑαυτῷ ὁμογλώττων ὄντων οὔτε ἀλλήλοισι, καὶ ὅμως ἐδυνήθη (v.l. ἐδυνάσθη) ἐφικέσθαι μὲν ἐπιτοσαύτην γῆν τῷ ἀφ' ἑαυτοῦ φόβῳ, ὥστε καταπλῆξαι πάντας καὶ μηδένα ἐπιχειρεῖν αὐτῷ, ἐδυνήθη (v.l. ἐδυνάσθη) δὲ ἐπιθυμίαν ἐμβαλεῖν τοσαύτην τοῦ [πάντας] αὐτῷ χαρίζεσθαι ὥστε ἀεὶ τῇ αὐτοῦ γνώμῃ ἀξιούῃ κυβερνᾶσθαι, ἀνηριήσατο δὲ τοσαῦτα φύλα ὅσα καὶ διελθεῖν ἔργον ἐστίν, ὅποι ἂν ἄρξῃται τις πορεύεσθαι ἀπὸ τῶν βασιλείων, ἦν τε πρὸς ἕω ἦν τε πρὸς ἐσπέραν ἦν τε πρὸς ἄρκιον ἦν τε πρὸς μεσημβρίαν.

Το πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται οι παραπάνω ενέργειες είναι ο Κύρος που βασίλευσε στους Πέρσες από το 560/ 559 π. Χ. ως το θάνατό του το 530 π. Χ.¹⁴ Τη γραφή *ἐδυνήθη*, που διαβάζουμε δυο φορές στο χωρίο, παραδίδουν τα περισσότερα και καλύτερα κφφ, ενώ σε δυο κφφ της δεύτερης σε αξία οικογένειας βρίσκουμε τη γραφή *ἐδυνάσθη*¹⁵.

¹⁴ Ο Ξενοφών *Ἀνάβ.* I. 9. 1 τον επονομάζει *ἀρχαῖον*. Για τον Κύρο βλ. E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, vol. III, 3η έκδ. από τον von H.E. Stier, Stuttgart 1954, σσ. 181,186, V. Wilcken, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία*, 9η έκδ. από τον U. Klaffenbach, μετ. I. Τουλουμάκου, Αθήνα 1976, σσ. 112-114, H. Bengtson, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μετ. Α. Γαβρίλη, Αθήνα 1979, σσ. 117-119, Cook, σσ. 9, 13, 25.

¹⁵ Βλ. π.χ. το κριτικό υπόμνημα του Bizos, όπου διαβάζουμε: *ἐδυνάσθη* HA, *ἐδυνήθη* yGR(y= consensus codicum WDF). Σύμφωνα με τον Bizos οι κώδικες H (=Scorialensis T III - 14, saec. X) και A (=Parisinus gr. 1635, saec. XIV) ανήκουν στη δεύτερη, σε αξία, οικογένεια, ενώ αντίθετα στην πρώτη οι τρεις κώδικες WDF (W= Vat. gr. 129, saec. XI, D= Oxon. Bodleianus Canon. gr. 39, saec. XIII, F= Erlangensis 88, saec. XIV). Ο κώδικας G (Guolferbitanus Ang Fol. 71, 19, saec. XV) κατατάσσεται στη δεύτερη οικογένεια επίσης. Τέλος ο R (= Bremensis b. 23, fo. 152 et 205-11, libr. I continens, saec. XIV) ανήκει, κατά τον Bizos, στην τρίτη, με σειρά αξίας, οικογένεια.

Το παραπάνω εδάφιο αποτελεί μέρος μιας ενότητας (I 1. 3-6) στην οποία ο Ξενοφών κάνει αναφορά στο λόγο που τον οδήγησε να γράψει για τον Κύρο. Αυτός θα μπορούσε να συνοψισθεί στο θαυμασμό του για τον τρόπο με τον οποίο ο Πέρσης ηγεμόνας άσκησε την εξουσία. Ο Ξενοφών υπογραμμίζει ιδιαίτερα το δύσκολο έργο του Κύρου που κατάφερε όχι μόνο να υποτάξει και να προσαρτήσει πολυάριθμα έθνη στο περσικό βασίλειο, αλλά και να κυβερνήσει αριστοτεχνικά. Εκείνο που έχει σημασία για μας είναι ότι τις στρατιωτικές και τις διοικητικές ικανότητες του Κύρου ο ιστορικός τις αναφέρει χρησιμοποιώντας τύπους του ρήματος *δύναμαι* στον αόριστο: *έδυνήθη* (v. l. *έδυνάσθη*) *έφικέσθαι μὲν επί... γῆν...*, *έδυνήθη* (v. l. *έδυνάσθη*) *δὲ ἐπιθυμίαν ἐμβαλεῖν*. Προσέχουμε ότι και στις δυο περιπτώσεις το ρήμα είναι στην αρχή της κάθε πρότασης και επαναλαμβάνεται (σχήμα αναφοράς), καθώς επίσης ότι όλη η περίοδος είναι φροντισμένη και αρθρωμένη συμμετρικά¹⁶. Η έμφαση είναι φανερή, όπως και ο σκοπός της: τονίζονται και προβάλλονται τα χαρακτηριστικά προσόντα του Κύρου, με τα οποία διαφοροποιείται υπερέχοντας από τους άλλους ηγέτες της εποχής του.

Στο σημείο αυτό διερωτώμαι αν μια "διαφοροποίηση", μια αλλαγή στον τύπο του ρήματος από την αττική στην ιωνική διάλεκτο, δεν θα εξυπηρετούσε, με τη σειρά της, το συγγραφέα στην προσπάθειά του να σκιαγραφήσει τον Πέρση βασιλιά που *τοσοῦτον διήνεγκεν εἰς τὸ ἄρχειν ἀνθρώπων* (§ 6). Η εκμετάλλευση δηλ. και αυτού του στοιχείου, του γλωσσικού, δεν αποτελούσε άραγε μια ακόμα ευκαιρία για την ενίσχυση της εικόνας του αλλιώτικου και συγχρόνως ιδανικού ηγέτη; Αλλά το να δώσει κανείς απάντηση ή καλύτερα να πάρει μια θέση στα παραπάνω ερωτήματα είναι αναγκαίο προηγουμένως να εξετάσει κι άλλα πράγματα του υποκεφαλαίου, όπως τη φύση των πληροφοριών του ή τις πιθανές πηγές άντλησής τους.

Οι πιθανές πηγές του ιστορικού στο παραπάνω χωρίο αλλά και σε όλο

¹⁶ Στην κάθε μια από τις κύριες προτάσεις με το *έδυνήθη* αντιστοιχεί μια δευτερεύουσα συμπερασματική: α) *έδυνήθη ... μὲν ...*, *ώστε καταπλήξαι*, β) *έδυνήθη δέ ...* *ώστε αξιοῦν*. Η δομή των προτάσεων με το *έδυνήθη* εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα στους όρους και στη σειρά διευθέτησής τους.

το υποκεφάλαιο στο οποίο ανήκει (I 1.3-6) δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν. Ο ίδιος αποφεύγει να τις αναφέρει ή μάλλον τις καλύπτει λέγοντας γενικά και αόριστα *ἴσμεν* (§ 3), ή παρακάτω *ὅσα οὖν καὶ ἐπυθόμεθα καὶ ἥσθησθαι δοκοῦμεν περὶ αὐτοῦ, ταῦτα πειρασόμεθα διηγήσασθαι* (§ 6).

Τί όμως μπορεί να αποτέλεσε πηγή για τον Ξενοφώντα στην περίπτωση του Κύρου; Είναι γνωστό ότι περσική ιστορία έγραψαν Ίωνες λογογράφοι, όπως ο Διονύσιος ο Μιλήσιος, ο Ελλάνικος ο Λέσβιος, ο Χάρων ο Λαμψακηνός¹⁷. Αλλά καθώς δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτε από το έργο τους, δεν είναι εύκολο να προσδιορίσει κανείς αν και κατά πόσο ο Ξενοφών τους έλαβε υπόψη¹⁸. Αλλά, εκτός από τους Ίωνες λογογράφους, όπως έχω ήδη αναφέρει σε άλλο σημείο της εργασίας μου¹⁹, ασχολήθηκαν με τους Πέρσες και τον Κύρο ο Ηρόδοτος και ο Κτησίας, τους οποίους, σύμφωνα με τους σύγχρονους μελετητές, ο Ξενοφών χρησιμοποίησε μιλώντας για τα θέματα αυτά²⁰. Είναι λοιπόν σκόπιμο να εξετάσουμε αν οι προαναφερόμενοι ιστορικοί έπαιξαν κάποιο ρόλο στην ενημέρωση του Ξενοφώντα για τα όσα αναφέρει εδώ παράλληλα βέβαια, και με βάση τα όσα έχω σημειώσει παραπάνω στο κεφ. *Καμβύσεω*²¹, για ανάλογη εξακρίβωση πρέπει να προσφύγουμε και στις περσικές ή γενικά τις ανατολικές πηγές.

Το επόμενο βήμα λοιπόν δεν μπορεί παρά να είναι η συγκριτική μελέτη

17 Και για τους τρεις έχει σωθεί τίτλος έργου τους *Περσικά*, και ελάχιστα σπαράγματα τους. Βλ. αντίστοιχα *FGrHist* 687 F *Περσικά* (πβ. *T1 Περσικά Ἰάδι διαλέκτω*), 687a F *Περσικά αβ*, 687b F *Περσικά ΑΒ* (πβ. *T1 ἔγραψεν ... Περσικά ἐν βιβλίῳς β*).

18 πβ. Breitenbach, στ. 1709, Bizos, not. vi.

19 Βλ. παραπάνω σσ. 17-18.

20 Επιπρόσθετα στη βιβλιογραφία των σσ. 17-18 βλ. ακόμη K.A. Riemann, *Das herodotische Geschichtswerk in der Antike*, Diss., München 1967, σσ. 21, 23, 25, Bizos, not. vi, R. Nickel, *Xenophon*, Darmstadt 1979, σσ. 89-90· επίσης π.β. F. Jacoby, *Griechische Historiker*, Stuttgart 1926, λ. *Κτησίας*, στ. 2067. Ιδιαίτερα για τον Ξενοφώντα και τον Κτησία βλ. ακόμη παραπάνω στην εργασία μου σ. 19 και σημ. 23.

21 Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 20.

των πληροφοριών του υποκεφαλαίου με αντίστοιχες των πηγών που προαναφέρθηκαν. Οι πληροφορίες είναι σε γενικές γραμμές: (α) Οι κατακτήσεις του Κύρου, που συνοψίζονταν σε έναν κατάλογο 18 εθνών και εκτείνονταν σε τεράστια έκταση γης, και (β) η επιτυχία του στη διακυβέρνηση των πολλών και διαφορετικών εθνών, γεγονός χωρίς προηγούμενο, κατά τόν Ξενοφώντα.

Ο κατάλογος των εθνών που ο Κύρος κατέστρεψεν ή ἤρξεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, έναν από τους βασικούς άξονες της ενότητας: συνεπώς οι πηγές για τη σύνθεση του καταλόγου δεν αποκλείεται να είναι ενδεικτικές για ολόκληρη. Ο Ξενοφών παραθέτει τον κατάλογο με τα εξής λόγια: *Κῦρος... ὀρμηθεὶς σὺν ὀλίγῃ Περσῶν στρατιᾷ ἐκόντων μὲν ἠγήσατο Μήδων, ἐκόντων δὲ Ὑρκανίων, κατεστρέψατο δὲ Σύρους, Ἀσσυρίους, Ἀραβίους, Καππαδόκας, Φρύγας ἀμφοτέρους, Λυδούς, Κᾶρας, Φοίνικας, Βαβυλωνίους ἤρξε δὲ καὶ Βακτριῶν καὶ Ἰνδῶν καὶ Κιλικῶν, ὡσαύτως δὲ Σακῶν καὶ Παφλαγόνων καὶ Μαγαδιδῶν, καὶ ἄλλων δὲ παμπόλλων ἔθνῶν, ὧν οὐδ' ἄν τὰ ὀνόματα ἔχοι τις εἰπεῖν, ἐπῆρξε δὲ καὶ Ἑλλήνων τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ, καταβὰς δ' ἐπὶ θάλατταν καὶ Κυπρίων καὶ Αἴγυπτίων.* Παρατηρούμε ότι ο ιστορικός κατονομάζει 18 ἔθνη που ο Κύρος κατέκτησε ή γενικά εξουσίαζε, έχοντας επίγνωση ότι αυτά δεν αποτελούσαν το γενικό σύνολο. Για μας, βέβαια, βάση για σύγκριση δεν μπορεί παρά να είναι ο συγκεκριμένος κατάλογος.

Ο Ηρόδοτος δεν δίνει κάποιον ανάλογο, συγκεντρωτικό, κατάλογο των κατακτήσεων του Κύρου, αλλά τις αναφέρει μια-μια, καθώς τις εξιστορεί. Ο κατάλογος του Ξενοφώντα συμπίπτει με εκείνον του Ηροδότου αναφορικά με τους Σύρους, τους Καππαδόκες, τους Ασσύριους, τους Βαβυλώνιους, τους Κάρες, τους Λυδούς και τους Έλληνες της Μ. Ασίας²². Αντίθετα εμφανίζεται να διαφωνεί στην περίπτωση της Κύπρου και της Αγύπτου, γιατί ο Ηρόδοτος την πρώτη την αναφέρει ως κατάκτηση του Δαρείου²³ και τη δεύτερη του Καμβύση, γιου του Κύρου²⁴. Επίσης διαφοροποιημένος από τον Ηρόδοτο παρουσιάζεται

²² Βλ. αντίστοιχα στον Ηρόδ. I 72, I 178, I 188-191, I 176, I 94, I 169.

²³ V 115.

²⁴ III 1 κ.ε.

ο Ξενοφών σχετικά με τους Αράβιους²⁵, ενώ για αρκετά έθνη του καταλόγου του, όπως τους Φρύγες, τους Φοίνικες, τους Βάκτριους, τους Ινδούς, τους Κίλικες, τους Σάκες, τους Παφλαγόνες και τους Μαγαδίδες, δεν έχουμε καμιά είδηση από τον Ηρόδοτο για όλο το χρονικό διάστημα που διακυβέρνησε ο Κύρος.

Όσον αφορά τον Κτησία ο προαναφερόμενος κατάλογος συμφωνεί ως προς τους Βάκτριους, τους Σάκες και τους Λυδούς²⁶. Για την Αίγυπτο ο Κτησίας δίνει την ίδια με τον Ηρόδοτο πληροφορία²⁷, ερχόμενος έτσι σε διαφωνία με τον Ξενοφώντα. Η είδηση, τέλος, που εξασφαλίζουμε από τον Κτησία, και η οποία αφορά τους Ινδούς, δεν μας βοηθάει να κρίνουμε αν βρίσκεται σε συμφωνία ή όχι με όσα μας πληροφορεί ο κατάλογος του Ξενοφώντα. Ο Κτησίας δηλ. μαρτυρεί ότι οι Ινδοί βοηθούσαν ως σύμμαχοι τους Δέρβικες, εναντίον των οποίων ο Κύρος έκανε την τελευταία του εκστρατεία και σκοτώθηκε²⁸. Αλλά, αν και οι Δέρβικες στο τέλος νικήθηκαν και προσχώρησεν ή χώρα (scil. των Δερβίκων) Κύρω, για τους συμμάχους, τους Ινδούς δεν γίνεται κανένας λόγος²⁹.

Ας δούμε επίσης τους Μήδους και τους Υρκάνιους, που ο ιστορικός αφήνει έξω από τον κατάλογο που συζητάμε, γιατί ακολούθησαν τον Κύρο στις εκστρατείες του με τη θέλησή τους. Ο Ηρόδοτος III 117 αναφέρει τους Υρκάνιους ως υπηκόους του Πέρση βασιλιά Κύρου³⁰, ενώ

25 Ο Ηρόδ. III 88 υποστηρίζει ότι και οί (ενν. τῶ Δαρείῳ) ἦσαν ἐν τῇ Ἀσίῃ πάντες κατήκοοι πλὴν Ἀραβίων Κύρου τε καταστρεψαμένου καὶ ὕστερον αὐτῆς Καμβύσεω. Ἀράβιοι δὲ οὐδαμᾶ κατήκουσαν ἐπὶ δουλοσύνη Πέρσης.

26 Βλ. αντίστοιχα στον Κτησία (Φωτίου Ἐπιτ. 2, 3, 4 (Henty). Ἴσως έχει κάποια σημασία να σημειώσουμε εδώ ότι η εικόνα που παρουσιάζει ο Νικόλαος Δαμασκνός (FGrHist 90 F 66, 46) δηλ. να προσκυνούν τον Κύρο, αφού νίκησε τον Αστυάγη, ὁ Σάκης, ὁ Βάκτριος καὶ ὁ Παρθυαῖος (εἶχε προηγηθεῖ ὁ Ὑρκανῶν ἄρχων), ανάγεται, σύμφωνα με τον Laqueur, στ. 383, από άποψη πηγής, στον Κτησία.

27 Φώτ. Ἐπιτ. 9. Πβ. FGrHist 688 F 13a.

28 Φώτ. Ἐπιτ. 6. Πβ. FGrHist 688 F 7.

29 Φώτ. Ἐπιτ. 7. Πβ. FGrHist 688 F 7.

30 Μαζί με άλλους τέσσερις λαούς, τους Χοράσμιους, τους Πάρθους, τους

από τον Κτησία πληροφορούμαστε, μέσω του Νικολάου του Δαμασκηνού, ότι οι Υρκάνιοι προσχώρησαν στον Κύρο με τη θέλησή τους. Με τους Μήδους τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά. Ο Ηρόδοτος I 127--130 γράφει πως οι Πέρσες, υπόδουλοι των Μήδων, αποκτούν ύστερα από σκληρό αγώνα, και με επικεφαλής τον Κύρο, την ελευθερία τους, αντιστρέφοντας μάλιστα την κατάσταση, καθώς *οί Μῆδοι ὑπέκυψαν Πέρσῃσι*. Αλλά και από τον Κτησία δεν επιβεβαιώνεται η φιλική - συμμαχική σχέση των Μήδων προς τους Πέρσες που ο Ξενοφών αναφέρει. Αντίθετα στην *Ἐπιτομή τῶν Περσικῶν* του Κτησία από το Φώτιο περιγράφονται οι κακές σχέσεις του Κύρου με τον Αστυάγη³¹, το γνωστό βασιλιά των Μήδων³², με τον οποίο αυτές δεν φαίνονται ότι αποκαταστάθηκαν ποτέ, όσο ζούσε, παρόλο που ο Κύρος παντρεύτηκε στο μεταξύ την κόρη του³³. Τη διαφοροποίηση του Κτησία προς το *ἐκόντων... Μήδων* του Ξενοφώντα έχουμε την ευκαιρία να τη διαπιστώσουμε και δια μέσου αυτών που αναφέρει ο Νικόλαος ο Δαμασκηνός που κάνει λόγο για την *Ἀστυάγου φυγὴν τε καὶ ἦπταν*³⁴.

Πληροφορίες όμως για τις κατακτητικές δραστηριότητες του Κύρου δίνουν επίσης και τρεις σφηνοειδείς επιγραφές³⁵ στις οποίες βρίσκει κανείς τις κυριότερες επιτυχίες του: τη νίκη του επί του Αστυάγη³⁶, τη

Σαραγγέους και τους Θαμναίους.

31 Φώτ. *Ἐπιτ.* 2.

32 Ο Κτησίας τον αποκαλούσε και *Ἀστυῖγαν* : Φώτ. *Ἐπιτ.* 2.

33 Φώτ. *Ἐπιτ.* 2.

34 *FGrHist* 90 F 66,46. Πβ. Cook, σ. 27. Πρόκειται δηλ. για εκείνο το χωρίο του Νικ. Δαμασκηνού, του οποίου πηγή άντλησης, όπως είδαμε, θεωρείται ο Κτησίας (η δεύτερη από τις δυο πηγές του).

35 Δηλ. η επιγραφή του κυλίνδρου του Κύρου, η αποκαλούμενη το χρονικό του Ναβονίδη, και ο κύλινδρος του Ναβονίδη του Abu-Habba. Για την πρώτη βλ. Pritchard, σσ. 315-316, Arend, σσ. 104-105 (92) · όμοια για τη δεύτερη βλ. Pritchard, σσ. 305-307.

36 Την πληροφορία δίνει το χρονικό του Ναβονίδη (βλ. Pritchard, σ. 305), αλλά σύμφωνα με τον Cook, σ. 27 και ο κύλινδρος του Ναβονίδη του Abu-Habba.

νικηφόρα εκστρατεία εναντίον της Λυ[δίας], τη νίκη του³⁷ και την υποταγή της Βαβυλώνας σε αυτόν³⁸. Αυτές είναι οι άμεσες πληροφορίες για τις κατακτήσεις του Κύρου, με τις οποίες ο Ξενοφών βρίσκεται σε συμφωνία, όσον αφορά τη Λυ[δία] και τη Βαβυλώνα, ενώ έρχεται σε αντίθεση αναφορικά με τους Μήδους. Για τις υπόλοιπες κατακτήσεις οι σφηνοειδείς επιγραφές δεν κάνουν λόγο· μόνο στην επιγραφή του Κυλίνδρου του Κύρου γίνεται λόγος αόριστα για τους ηγεμόνες που ήρθαν από Ανατολή και Δύση να προσκυνήσουν, μετά την πτώση της Βαβυλώνας, τον Κύρο³⁹, γεγονός που δεν βοηθάει στην ταύτιση των ξένων λαών που κατακτήθηκαν.

Αλλά την έκταση της αυτοκρατορίας του Κύρου υπάρχει η δυνατότητα να τη γνωρίσει κανείς και από τη σφηνοειδή επιγραφή του Δαρείου του Behistun⁴⁰. Ο Δαρείος παραθέτει εκεί και τρεις καταλόγους των χωρών που εξουσίαζε. Για την περίπτωση που εξετάζουμε ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πρώτος, γιατί θεωρείται ως ο πιο παλιός και γιατί περιλαμβάνει τις χώρες που ήδη ήταν στην αυτοκρατορία, όταν ο Δαρείος ανέλαβε την εξουσία⁴¹. Οι χώρες (ή οι λαοί) ήταν οι εξής: η Περσία, το Ελάμ, η Βαβυλών, η Ασσυρία, η Αραβία, η Αίγυπτος, οι παρα/επιθαλάσσιοι, οι Σάρδεις (Λυδία), η Ιωνία, η Μηδία, η Αρμενία, η Καππαδοκία, η Παρθία, η Δραγγιανή, η Αρείά, η Χορασμία, η Βακτρία, η

³⁷ Στο χρονικό του Ναβονίδη επίσης (βλ. Pritchard, σ. 306). Το κείμενο της επιγραφής δεν είναι ευανάγνωστο στο σημείο του ονόματος της χώρας, ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος του. Πιθανότερη ωστόσο θεωρείται η ανάγνωση *Λυδία* μεταξύ άλλων, όπως *Λυκία*, βλ. σχετικά Cook, σσ. 28-29. Προβληματική όμως είναι και η είδηση του ίδιου χρονικού ότι δηλ. ο Κύρος σκότωσε το βασιλιά της χώρας (Λυ[δίας];).

³⁸ Στο χρονικό του Ναβονίδη (βλ. Pritchard, σ. 306) διαβάζουμε για τη χωρίς μάχη είσοδο του στρατού του Κύρου στη Βαβυλώνα. Αλλά και ο κύλινδρος του Κύρου μιλάει για το ίδιο γεγονός τονίζοντας πως έγινε με τη βοήθεια του θεού Μαρδούκ ο οποίος άλλωστε διέταξε τον Κύρο να βαδίσει εναντίον της Βαβυλώνας (βλ. Pritchard, σ. 315, Arend, σ. 104).

³⁹ Βλ. Pritchard, σ. 316 και Arend, σ. 105.

⁴⁰ Βλ. Arend, σσ. 94, 105-106, Cook, σσ. 77-78, πβ. σ. 58.

⁴¹ Βλ. Weissbach, στ. 1152, Cook, σ. 77.

Σογδιανή, η Γανδαρίς, οι Σάκες, οι Σατταγύδες, η Αραχωσία και οι Μάκες. Σύνολο δηλ. 22 χωρών (η Περσία φυσικά δεν υπολογίζεται)⁴². Από το σύνολο αυτό πρέπει να εξαιρεθεί και η Αίγυπτος, καθώς, πέρα από τις ελληνικές, και περσικές πηγές την αναφέρουν ως κατάκτηση του Καμβύση⁴³, εξαίρεση άλλωστε που γίνεται κατανοητή, επειδή πριν από το Δαρείο κυβέρνησε ο Καμβύσης, διαδεχόμενος τον Κύρο.

Προαπαιτούμενο της σύγκρισης των δύο καταλόγων, του επίσημου περσικού κειμένου από τη μια μεριά με τις 21 χώρες και του καταλόγου του Ξενοφώντα με τις 18 από την άλλη, είναι η γνώση της σφηνοειδούς γραφής της επιγραφής από την πλευρά του Ξενοφώντα ή τουλάχιστον η δυνατότητα εξασφάλισης μεταφραστική ή μετάφρασης. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για τις προηγούμενες σφηνοειδείς επιγραφές. Αλλά, όπως έχω ήδη εξηγήσει σε άλλο σημείο της εργασίας, ο ίδιος ο ιστορικός δεν έμαθε την περσική γλώσσα (και γραφή) και χρησιμοποίησε διερμηνέα, όταν υπήρξε ανάγκη⁴⁴, ενώ όσον αφορά τη μετάφραση, η επιγραφή του Δαρείου πρέπει να είχε μεταφραστεί και στα ελληνικά⁴⁵. Το ζητούμενο ωστόσο είναι αν ο Ξενοφών είδε ποτέ του την επιγραφή στο πρωτότυπο ή σε κάποιο μεταφρασμένο αντίγραφό της. Ο Cook αποκλείει κατηγορηματικά την περίπτωση να την γνώρισε ποτέ Έλληνας συγγραφέας⁴⁶. Επειδή ο Cook αναφέρεται κατά κύριο λόγο στον Ηρόδοτο και δεν καθιστά γνωστό αν η άποψή του αυτή αφορά και τον Ξενοφώντα, θεώρησα απαραίτητο, παρά τη σημασία της άποψης του διακεκριμένου ερευνητή, να γίνει η αντιβολή των καταλόγων. Συγκρίνοντάς τους, λοιπόν, διαπίστωσα:

42 Ο Weissbach, ό.π. συνυπολογίζει άλλες τρεις χώρες-λαούς ακόμη, που ο Δαρείος αναφέρει λίγο πιο κάτω στην επιγραφή, δηλ. τη Μαργιανή, τους Σαγάρτιους και τους Υρακάνιους, ενώ ο Cook, σ. 78 τις θεωρεί μεταγενέστερες, μαζί με άλλες, προσθήκες.

43 Βλ. Arend, σσ. 94, 106.

44 Βλ. παραπάνω σ. 21.

45 Βλ. παραπάνω σ. 21 και σημ. 30.

46 Βλ. Cook, σ. 19.

(1) Οι κατάλογοι συμπίπτουν στις εξής χώρες (ή λαούς): Ασσυρία, Βαβυλωνία, Αραβία, Λυδία, Ιωνία, Καππαδοκία, Βακτρία, Σάκες. Εύκολα κανείς παρατηρεί πως η σύμπτωση στην ουσία περιορίζεται στην Αραβία, αφού για όλες τις άλλες χώρες πληροφορούν και ο Ηρόδοτος και ο Κτησίας.

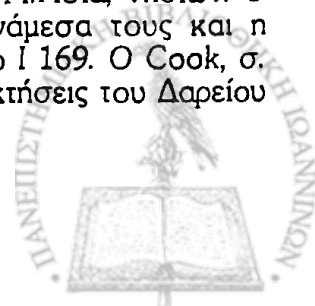
(2) Η εικόνα των κατακτήσεων του Κύρου εμφανίζεται στον Ξενοφώντα πλούσια στη δυτική περιοχή και φτωχή στην ανατολική, ενώ το περσικό κείμενο παρουσιάζει ακριβώς το αντίθετο. Η εικόνα αυτή δίνει τη δυνατότητα να υποθέσει κανείς ότι στη διαμόρφωση του καταλόγου έπαιξε κάποιο ρόλο η προσωπική εμπειρία του ιστορικού στη Μ. Ασία μαζί με τις πληροφορίες του από τους εκεί Έλληνες που θα γνώριζαν, όπως είναι φυσικό, καλύτερα ό,τι αφορούσε την περιοχή τους και τον κοντινό περίγυρό τους. Από την άποψη αυτή ο τελευταίος μπορεί νοερά να εκταθεί νότια κυρίως της Μ. Ασίας και να περιλαμβάνει τις παραθαλάσσιες χώρες από τη Συρία ως την Αίγυπτο και τη Λιβύη, όπου οι Έλληνες της Μ. Ασίας είχαν μάλιστα ιδρύσει αποικίες. Έχω τη γνώμη λοιπόν ότι οι ειδήσεις για την Αραβία ίσως να ήταν απόρροια τούτου του παράγοντα και ότι μάλλον δεν υποδηλώνουν κάποια σχέση του Ξενοφώντα με την επιγραφή την ίδια ή αντίγραφό της. Κατά τον ίδιο τρόπο η αναφορά του ιστορικού στους Μαγάδιδες⁴⁷ ίσως να συνδέεται με την προσωπική του εμπειρία.

(3) Για τους Ινδούς⁴⁸, τους Κύπριους⁴⁹ και τους Κάρες⁵⁰ δεν

⁴⁷ Λαός άγνωστος, δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού.

⁴⁸ Τους Ινδούς τους βρίσκουμε στην επιγραφή του Δαρείου του Behistun και μάλιστα στο δεύτερο κατάλογο, που η νεότερη έρευνα (Cook, σ. 78) θεωρεί ότι περιλαμβάνει κατακτήσεις του Δαρείου, στηριγμένη ίσως στο γεγονός ότι οι Ινδοί εμφανίζονται και σε άλλες επιγραφές του Δαρείου (βλ. Cook, σσ. 58- 59). Ο Weissbach στ. 1155 υπογραμμίζει ότι σωστά αμφισβητείται η κατάκτηση των Ινδιών από τον Κύρο, μόλο που τείνει να δεχτεί το δεύτερο κατάλογο ως όμοιο με τον πρώτο κατά τούτο, ότι δηλ. περιέχουν τις κατακτήσεις του Κύρου.

⁴⁹ Οι Κύπριοι δεν αναφέρονται πουθενά στην επιγραφή. Στο δεύτερο κατάλογο όμως οι Έλληνες διαχωρίζονται σε εκείνους της στεριάς και της θάλασσας. Οι μελετητές (Weissbach, στ. 1154, Cook, σ. 78 και σσ. 58-59) δέχονται ότι με το "Έλληνες της θάλασσας" εννοούνται οι κάτοικοι των ελληνικών, κοντινών στη Μ.Ασία, νησιών. Ο Weissbach, στ. 1154, δεν αμφιβάλλει πως αυτά τα νησιά, ανάμεσα τους και η Κύπρος, είναι κατακτήσεις του Κύρου, βασισμένος στον Ηρόδοτο Ι 169. Ο Cook, σ. 78, αντίθετα υποστηρίζει ότι οι Έλληνες νησιώτες είναι νέες κατακτήσεις του Δαρείου

επαληθεύεται ο Ξενοφών από το επίσημο περσικό κείμενο. Δημιουργούνται έτσι ερωτηματικά όχι πλέον για την ύπαρξη κάποιας πηγής, αλλά για τη σκοπιμότητα εμφάνισης των λαών αυτών στον κατάλογό του. Γιατί για τους Ινδούς και αν ακόμη υποθέσουμε πως ο Ξενοφών είναι "θύμα" κάποιων παραδόσεων, που κυκλοφορούσαν προφορικά και επομένως δεν θα ήταν δυνατόν να διακρίνονται για την ιστορική τους ακρίβεια, η υπόθεση αναιρείται από τα εξής: (α) ο ιστορικός πιο κάτω (*Κύρ. Παιδ.* VIII 6. 21) προσδιορίζει τα ανατολικά όρια της αυτοκρατορίας του Κύρου στην Ερυθρά θάλασσα και όχι στην Ινδία. (β) Μιλώντας για τον Κύρο και τους Ινδούς (*Κύρ. Παιδ.* III 2. 28 κ.ε.) αναφέρεται στις φιλικές σχέσεις τους και όχι σε σχέσεις εξάρτησης των δεύτερων από τον πρώτο.

(4) Οι δύο κατάλογοι έρχονται σε αντίθεση σχετικά με τους Μήδους. Ο Ξενοφών μένει πλέον χωρίς ιστορική βάση στην περίπτωση των Μήδων, γεγονός ωστόσο που κατά τη γνώμη μου δεν έχει καθοριστική σημασία για όλο τον κατάλογο, ώστε να τον εμφανίσει ως ανακριβή και άσχετο προς την ιστορική πραγματικότητα. Απλώς βρισκόμαστε μπροστά σε ένα άλλο "υλικό" του έργου του Ξενοφώντα, το ψευδοϊστορικό, που οδηγεί σε εκείνο το νήμα του έργου που έχει να κάνει με τη μυθιστορηματική πλευρά του. Έτσι η ανιστόρητη σχέση των Μήδων με τον Κύρο εδώ δεν είναι δυνατόν πια να οφείλει την ύπαρξή της σε κάποια άλλη πηγή, αλλά σε σκόπιμη ενέργεια του συγγραφέα να εναρμονίσει τα επί μέρους στοιχεία του έργου του προς την προσωπικότητα του κεντρικού ήρωά του, του Κύρου. Και επειδή η προσωπικότητά του εμφανίζεται να είναι απόρροια της παιδείας του, η οποία δεν θα μπορούσε να αφήσει περιθώρια για εχθρική ή πολεμική στάση απέναντι σε συγγενείς, όπως οι Μήδοι, γίνεται κατανοητός ο λόγος για τον οποίο αυτοί δεν παρουσιάζονται στις κατακτήσεις του, αλλά τους "πλάθεται" ένας άλλος ρόλος που να προσαρμόζεται στον ιδανικό άρχοντα, όπως ο Κύρος⁵¹.

και όχι του Κύρου, όπως και οι Ινδοί.

⁵⁰ Οι Κάρες εμφανίζονται, μαζί με τους Ίωνες, σε άλλη επιγραφή του Δαρείου μετά το 494 π.Χ., βλ. σχετικά Cook, σσ. 58-59.

⁵¹ Πβ. Weissbach, στ. 1143, Riemann, σ. 22, Breitenbach, στ. 1709.

(5) Σχετικά με τους Υρκάνιους οι δυο κατάλογοι δεν συμπίπτουν. Έτσι, μόλο που ο Ξενοφών τους τοποθετεί παράλληλα με τους Μήδους, δεν έχουμε να κάνουμε με το ίδιο "υλικό" του, δηλ. το μυθιστορηματικό. Αντίθετα εδώ μάλλον πρόκειται για πληροφορία με ιστορική βάση⁵², την οποία εκμεταλλεύτηκε από την πλευρά των Μήδων.

Αλλά, πρίν κλείσουμε το θέμα της σύγκρισης των καταλόγων, έχω τη γνώμη ότι θα πρέπει να επιχειρήσουμε επίσης μια εξέτασή τους από την πλευρά της ονοματολογίας, καθώς αυτή μπορεί να εξασφαλίζει πιθανή σχέση τους. Εξετάζοντάς τους λοιπόν παρατηρούμε πως τα ονόματα των ξένων χωρών έχουν αποδοθεί με τα ονόματα τα οποία ήταν γνωστά από άλλες ελληνικές πηγές. Επιπλέον έχουμε τη δυνατότητα να δούμε ότι τα ονόματα αυτά πέρασαν στην αττική διάλεκτο μέσα από την ιωνική που με τη σειρά της μετέγραψε τα ονόματα στηριγμένη κατά κύριο λόγο στην αρχαία περσική γραφή⁵³. Για παράδειγμα οι Σκύθες στην περσική γραφή αποδίδονται με το όνομα Saka, τύπο που ακολουθεί ο Ηρόδοτος και ο Κτησίας και που κρατάει και ο Ξενοφών στον κατάλόγό του, ενώ λίγο πιο πάνω (*Κύρ. Παιδ. Ι 1.4*) χρησιμοποιεί το όνομα Σκύθες. Στην ακκαδική γραφή οι Σκύθες γράφονται Gimirri (= Κιμμέριοι). Το ίδιο ισχύει και για την Αρμενία - έτσι στον Ηρόδοτο και στον Ξενοφώντα - που μεταγράφηκε από την περσική λέξη Armina, ενώ η αντίστοιχη λέξη στα Ακκαδικά είναι Urasutu. Μια ακόμα διαφορά εντοπίζουμε στο όνομα Κάρες: έτσι το παραδίδει και ο Ηρόδοτος και είναι μεταγραφή μάλλον από την περσική γραφή του ονόματος Karka, ενώ στην ακκαδική-γραφόταν Banneshu. Εξαίρεση αποτελεί το όνομα των Ασσυρίων, το οποίο πρέπει να μεταγράφηκε από τον ακκαδικό τύπο Ashur κι όχι από τον αντίστοιχο περσικό τύπο Athura. Αλλά και ο Ηρόδοτος γράφει Ασσύριοι. Τα υπόλοιπα κοινά ονόματα των καταλόγων δεν εμφανίζουν

⁵² Ο Ξενοφών προφανώς στηρίζεται στον Κτησία, όπως είδαμε πιο πάνω. Πβ. και την επιγραφή του κυλίνδρου του Κύρου, στο σημείο όπου αναφέρει ότι οι ηγεμόνες από παντού ήρθαν να τον προσκυνήσουν (Pritchard, σ. 316, Arend, σ. 105).

⁵³ Βλ. Cook, σσ. 44-45. Πβ. Debrunner-Scherer, σ. 34. Έτσι π.χ. τα ονόματα Pārsa, Māda της περσικής γραφής μεταγράφονται στην ελληνική μέσω της ιωνικής διαλέκτου, που μετασχηματίζει το ā σε η (= ε), σε Πήρσης, Πέρσης και Μήδος και με αυτή τη μορφή πέρασαν και στην αττική διάλεκτο.

διαφορετικούς τύπους στην περσική και ακκαδική γραφή κι έτσι δεν προσφέρονται για περαιτέρω ανάλυση που σκοπό θα είχε την ανεύρεση σχέσης ή καλύτερα εξάρτησης του Ξενοφώντα από το ένα ή το άλλο ανατολικό κείμενο.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα δεν θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως ο Ξενοφών αναπαρήγαγε τα ονόματα του καταλόγου του βασισμένος στην επιγραφή του Δαρείου και μάλιστα στο κείμενο της περσικής γραφής, αφού αυτά απαντούν ήδη στον Ηρόδοτο, αλλά και στον Κτησία. Την άποψή μου έρχεται να στηρίξει και το εξής: το όνομα της Αιγύπτου, που στην περσική γράφεται Mudraya και στην ακκαδική Misir, ο ιστορικός δεν το αλλάζει⁵⁴.

Τα τελικά συμπεράσματα, λοιπόν, που προκύπτουν από τη συνολική ανάλυση για τον εντοπισμό τυχόν πηγών του Ξενοφώντα στην κατάρτιση του καταλόγου του, είναι σε γενικές γραμμές τα ακόλουθα:

(α) Όσον αφορά την επίσημη περσική πλευρά, η επαφή του ιστορικού με αυτή δεν μπορεί να εξασφαλιστεί με τη μοναδική σύμπτωση στους Αράβιους, αλλά αντίθετα στο θέμα που μας απασχολεί πρέπει να τη θεωρήσουμε ανύπαρκτη.

(β) Αναφορικά με την ελληνική πλευρά, οι σχέσεις του Ξενοφώντα με τον Ηρόδοτο (σε μεγαλύτερο βαθμό) και τον Κτησία (σε μικρότερο) διασφαλίζονται ικανοποιητικά. Φαίνεται ότι τον πρώτο τον χρησιμοποίησε για τις κατακτήσεις του Κύρου στη δυτική πλευρά της αυτοκρατορίας, ενώ το δεύτερο για εκείνες στα Β και ΒΑ.

(γ) Η προσωπική εμπειρία σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των Ελλήνων της Μ. Ασίας πρέπει να έπαιξαν κάποιο ρόλο.

Γίνεται φανερό συνεπώς ότι το βασικό πλαίσιο, από άποψη πηγών, μέσα στο οποίο κινείται ο Ξενοφών για τη σύνταξη του καταλόγου του, είναι εκείνο της ιωνικής ιστοριογραφίας. Η γνώριμη πλέον συνήθεια του ιστορικού να επηρεάζεται από τις πηγές του και το γραμματειακό είδος που αυτές εκπροσωπούν και στο γλωσσικό τομέα μπορεί επομένως να αναγνωρισθεί και στο *έδυνάσθη*. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι ο

⁵⁴ Για τους τύπους που παραθέτουμε ββ. Pritchard, σ. 316 και Cook, σσ. 77-78.

Ηρόδοτος χρησιμοποιεί στον αόριστο μόνο τύπους του *ἔδυνάσθην*, τότε έχουμε μια πρόσθετη επιβεβαίωση αυτής της επίδρασης.

Ο Ξενοφών όμως δεν φαίνεται να έχει ως στόχο εδώ να καταγράψει μόνο τις κατακτήσεις του Κύρου, αλλά να τον εξιδανικεύσει μέσα από ένα πλέγμα δραστηριοτήτων που μόνο αυτός έφερε σε πέρας. Η συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων λαών στον κατάλογο των κατακτήσεών του στοχεύει προφανώς και στον εντυπωσιασμό⁵⁵. Αλλά, τον τελευταίο ο Ξενοφών προσπαθεί μάλλον τον να εξασφαλίσει και υφολογικά με την ιδιαίτερη θέση του ρ. *ἔδυνάσθην* μέσα στο χωρίο και ενδεχομένως και γλωσσικά, αφού ο τύπος *ἔδυνάσθην* θα μπορούσε να παίξει ένα ανάλογο ρόλο ως διαφορετικός.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω πορίσματα έχω τη γνώμη ότι ορθά κρατούν τον ιωνικό τύπο *ἔδυνάσθην* ορισμένοι εκδότες κυρίως του περασμένου αιώνα: στηριγμένη μάλιστα σε αυτά θα πρότεινα να αποκατασταθεί και στις εκδόσεις των σύγχρονων εκδοτών που προτιμούν τον εξαττικισμένο τύπο *ἔδυνήθην* ορισμένων κφφ.

Αλλά την προτίμηση στον εξαττικισμένο τύπο δεν έδειξαν μόνο οι σύγχρονοι, κυρίως, εκδότες, αλλά μάλλον και οι αντιγραφείς, αν στηριχτούμε στην εικόνα που μας δίνουν τα κφφ: τη γραφή *ἔδυνήθην* παραδίδουν τα περισσότερα και καλύτερα από αυτά, ενώ τη γραφή *ἔδυνάσθην* τα κατώτερα σε αξία: έτσι η επέμβαση των αντιγραφέων υπέρ της πρώτης γραφής δεν θα πρέπει να αμφισβητείται εδώ σε χρόνους βέβαια που αυτή είχε ιδιαίτερη επίδοση. Μια πολύτιμη πληροφορία για την εκτίμηση του εύρους των επεμβάσεων στην ενότητα μας προσφέρει η έμμεση παράδοση, η οποία ταυτόχρονα βοηθάει να προσδιορίσουμε και το χρονικό όριο αυτών των επεμβάσεων (*terminus post quem*). Πρόκειται για το Φώτιο που αναφέρει στο Λεξικόν λ. *ἕως*: *ἕως, οὐχὶ ἦώς, τὸ ἀπτικόν ἐστὶ Ξενοφῶν δὲ ἦώς λέγει ποιητικῶς, κατακόρως ἐν Κύρου Παιδείᾳ, ἦν πρὸς ἦῶ, ἦν τε πρὸς ἐσπέραν*. Η λέξη *ἦώς* ωστόσο δεν απαντά πουθενά στα σωζόμενα κφφ της *Κύρ. Παιδ.* Ένα από τα χωρία όμως, στο οποίο δέχονται οι μελετητές ότι απαντούσε η λέξη *ἦώς*, είναι αυτό που εξετάζουμε, δηλ. το I 1. 5. Αλλά αυτό σημαίνει ότι το κείμενο

⁵⁵ Πβ. Breitenbach, σ. 1710-11, που διαβλέπει λογοτεχνική πρόθεση σε ανάλογη συγκέντρωση των επιτυχιών του Κύρου, και Riemann, σ. 22.

διατηρούσε ακόμη ιωνικούς τύπους μέχρι και την εποχή του Φώτιου. Διευκρινίζω ότι μιλώ για τύπους και όχι για τύπο, επειδή η μέχρι τώρα έρευνά μου στο έργο του Ξενοφώντα δείχνει πως ο ιστορικός δεν χρησιμοποιεί έναν κάθε φορά ιωνικό τύπο και μάλιστα σκόρπια και μεμονωμένα, αλλά περισσότερους μέσα σε οργανωμένη ενότητα. Έτσι κατά τη γνώμη μου η παρουσία του ιωνικού τύπου που ο Φώτιος σημειώνει υποδηλώνει την ύπαρξη και άλλων ιωνισμών. Την συνολική έκτασή τους βέβαια την αγνοούμε, ύστερα από τον εξαιτικισμό που έχει υποστεί το κείμενο, όμως η προσμέτρηση του *ἔδυνάσθη* σε αυτούς μπορεί να γίνει με σημαντικό βαθμό πιθανότητας.

Τυχόν αντίρρηση για τον ιωνικό χαρακτήρα της λέξης *ἡώς*, αφού ο Φώτιος τη χαρακτηρίζει ποιητική, δικαιολογεί κάποιες σημειώσεις από την πλευρά μου. Ο τύπος *ἡώς* απαντά στον Όμηρο Η 451, β 434, τ 192 κ. α. Αργότερα χρησιμοποιείται από το μεταγενέστερο έπος⁵⁶. Ίσως γι' αυτό ο Φώτιος την αποκαλεί ποιητική. Με ιδιαίτερη συχνότητα απαντά και στον Ηρόδοτο που την χρησιμοποιεί αποκλειστικά για να δηλώσει την ανατολή, σημείο δηλ. του ορίζοντα: I 201 *πρὸς ἡῶ τε καὶ ἡλίου ἀνατολάς*, I 204, II 8, III 98, III 106, IV 20, IV 40 κ.α. Βέβαια η *ἡώς* μαζί με τον ήλιο υπήρξε ο αρχαιότερος τρόπος προσδιορισμού των σημείων του ορίζοντα, τον οποίον γνωρίζει και ο Όμηρος και σημειώνει ακόμα τον *ζόφον* που αντιπάζει σε αυτή: M 239 *εἴτ' ἐπὶ δεξι' ἴωσι πρὸς ἡῶ τ' ἡέλιόν τε, εἴτ' ἐπ' ἀριστερά ... ποτὶ ζόφον*, V 240 κ.α. Στον Ηρόδοτο βρίσκουμε και τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, όπως επίσης την αντικατάσταση του *ζόφου* από την *ἔσπεραν*, ενώ έχει διατηρηθεί ο ίδιος συντακτικός τρόπος σημειώσής τους, δηλ. το *πρὸς* + αιτ. (σπανιότερα με *πρὸς* + αιτ.) : II 17 *ἡ μὲν πρὸς ἡῶ τρέπεται, ἡ δὲ ἑτέρα πρὸς ἔσπερην*, III 15 *πρὸς βορέην ἄνεμον, ... πρὸς δὲ ἄρκτον*, IV 17 *πρὸς ἔσπερης*, IV 20 *πρὸς μεσαμβρίην, ... πρὸς ἡῶ ... πρὸς βορέην ἄνεμον* κ.α. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί συστηματικά τα σημεία του ορίζοντα σε μέρη του έργου του, όπου επιχειρεί περιγραφές χωρῶν των οποίων προφανώς θεωρεί απαραίτητο στοιχείο το γεωγραφικό προσανατολισμό. Με άλλα λόγια κάνει χρήση τους στις παρεκβάσεις, όπου είναι εμφανής η επίδραση

⁵⁶ Ορφ. Ἄργ. 652, Κόιντ. Σμυρν. 10. 431.

της ιωνικής λογογραφίας. Γίνεται πλέον φανερό ότι η τελική διαμόρφωση της ονομασίας των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα έγινε τη μεθομνηρική εποχή, αλλά και ότι συστηματική και συνειδητή χρήση τους έκαναν όσοι έγραψαν *Περίπλους* ή *Περιηγήσεις*, αφού στο έργο τους ο γεωγραφικός προσανατολισμός ήταν απαραίτητος.

Με τα δεδομένα αυτά λοιπόν μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει τη λέξη ἤως ιωνική, εφόσον αυτή χρησιμοποιείται ως γεωγραφικό σημείο του ορίζοντα. Πράγματι ανάλογη χρήση διαπιστώνουμε και στον Ξενοφώντα στο συζητούμενο χωρίο (I 1. 5): ἦν τε πρὸς ἕω ἦν τε πρὸς ἑσπέραν ἦν τε πρὸς ἄρκτον ἦν τε πρὸς μεσημβρίαν · ο χαρακτηρισμός του Φώτιου επομένως στην προκειμένη περίπτωση δεν ευσταθεί. Αλλά μετά από αυτά είναι αυτονόητο, νομίζω, ότι πρέπει πλέον να αποκατασταθεί εδώ ο αττικός τύπος ἕω με τον αντίστοιχο ιωνικό ἤω στις νέες εκδόσεις.

β) Κύρ. Παιδ. IV 5. 29

Σκέψαι δὲ οἶψ ὄντι μοι περὶ σὲ οἶος ὢν περὶ ἐμὲ ἔπειτά μοι μέμφη. ἐγὼ μὲν γέ σοι ἤγαγον συμμάχους, οὐκ ὄσους σὺ ἔπεισας, ἀλλ' ὀπόσους ἐγὼ πλείστους ἐδυνάμην· σὺ δὲ μοι ἔδωκας μὲν ἐν τῇ φιλίᾳ ὄντι ὄσους πείσαι **δυνασθεῖν** ⁵⁷· νῦν δ' ἐν τῇ πολεμίᾳ ὄντος οὐ τὸν θέλοντα ἀλλὰ πάντας ἀποκαλεῖς.

Το χωρίο αποτελεί μέρος μιας επιστολής του Κύρου στον Κυαξάρη: ο Κύρος αναπτύσσει τις απόψεις του για ενέργειες του Κυαξάρη ασκώντας έντονη κριτική. Ο χειρισμός του θέματος γίνεται με έναν πολύ περίτεχνο τρόπο στη δομή του λόγου και την έκφραση, με εμφανείς τις επιδράσεις από τη ρητορική⁵⁸, αλλά μέσα στα πλαίσια της επιστολής, της οποίας

⁵⁷ Τη γραφή *δυνασθεῖν* παραδίδουν όλα τα κφφ και αποδέχεται το σύνολο των εκδοτών, πλην του Porro, που στο κείμενο της έκδοσής του γράφει *δυνηθεῖν*.

⁵⁸ Ολόκληρη η επιστολή είναι γεμάτη από ρητορικά σχήματα · ενδεικτικά αναφέρω π.χ. ἔρημον ... ἔρημος (§ 27) επανάληψη, οὔτε ... οὐδείς ... οὐδέ ... (§ 27) επανάληψη, πλέον ... πλέονα (§ 27), παρήκηση, φίλων ... φίλοις ... φίλους (§ 28) πολύπτωτο, οἶψ ... οἶος (§ 29) πολύπτωτο, ὄντι ... ὢν (§ 29) πολύπτωτο, μοι ... ἐμέ ... μοι (§ 29) πολύπτωτο, ὄσους ... ὀπόσους (§ 29) παρήκηση, ὄντι ... ὄντος (§ 29) πολύπτωτο, ἐδυνάμην ... δυνασθεῖν (§ 29) παρήκηση, κ.ά. Αλλά και η δομή της περιόδου εμφανίζει μια έντεχνη απλότητα : αποτελείται από προτάσεις με λογικό μήκος, οι οποίες συνδέονται κυρίως αντιθετικά και μάλιστα τις περισσότερες φορές παρουσιάζουν συμμετρική αντιστοιχία στους ὀρους τους, γοργία σχήματα: π. χ.

εξωτερικά αλλά και εσωτερικά (ουσιαστικά) στοιχεία της αναγνωρίζονται εύκολα. Έτσι π. χ. η τυπική αρχή της επιστολής στον 4ο αι. π. Χ., δηλ. ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι καίρειν υπάρχει στη φράση *Κῦρος Κουαζάρη καίρειν*, όπως επίσης και η έκφραση του τέλους *ἔρρωσο*⁵⁹. Αλλά μέσα από τις περίτεχνες φράσεις και γενικά το έντεχνο ύφος προβάλλει ανάγλυφα ο χαρακτήρας, *το ήθος*⁶⁰, του Κύρου σε σχέση με εκείνο του Κουαζάρη, στοιχείο κατεξοχήν *επιστολικόν*. Θα μπορούσε κανείς να συνεχίσει να απαριθμεί και άλλα στοιχεία του γραμματειακού είδους της επιστολής, όπως σαφήνεια⁶¹, συντομία⁶² κ. ά, τα οποία επίσης υπάρχουν σε αυτό το

§ 28 : ι σ ό κ ω λ ο ν

οὐ γὰρ οἱ τῶν φίλων καθήμενοι μάλιστα τοῖς φίλοις τὴν ἀσφάλειαν παρέχουσιν ἐγγύτατα
ἀλλ' οἱ τοὺς μήκιστον ἀπελαύνοντες μᾶλλον τοὺς φίλους ἐν κινδύνῳ καθιστᾶσι ἐχθροὺς

§ 29 : συμμετρική αντίθεση και αντιθετική σύνδεση

οὐκ ὄσους σὺ ἔπεισας
ἀλλ' ὀπόσους ἐγὼ πλείστους ἐδυνάμην

§ 29 : ομοιοτέλευτον και πάρισον

οἷφ ὄντι μοι περὶ σὲ
οἷους ὦν περὶ ἐμέ

§ 29 : συμμετρική αντίθεση

ἐγὼ μέν γέ σοι ἤγαγον
σὺ δέ μοι ἔδωκας

⁵⁹ Βλ. K. Dziatzko, λ. "Brief", *RE* III¹ (1897), σ. 839, G.A. Gerhard, "Untersuchungen zur Geschichte des griechischen Briefes. I. Anfangsformel." *Philologus* 64 (1905), σ. 31. πβ. H. Koskenniemi, *Studien zur Idee und Phraseologie des Griechischen Briefes bis 400 n. Chr.*, Helsinki 1956, σ. 156.

⁶⁰ Δημητρ. *περὶ Ἑρμην.* 227 *πλείστον δ' ἐκέτω τὸ ἠθικὸν ἢ ἐπιστολή, ὡσπερ και ὁ διάλογος σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. και ἔστι μὲν και ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἠθος τοῦ γράφοντος, ἐξ οὐδενὸς δὲ οὕτως ὡς ἐπιστολῆς.* Πβ. J. Sykutris, λ. "Epistolographie" *RE* suppl. V (1931), σ. 194.

⁶¹ Δημητρ. *περὶ Ἑρμην.* 226.

γράμμα του Κύρου, που βέβαια είναι ευνόητο ότι δεν είναι αληθινό, αλλά πλαστό, "λογοτεχνικό"⁶³· αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ως πλαστό μπορεί να υστερεί από ένα πραγματικό γράμμα, αφού για να χρησιμοποιήσω λόγια του Exler "*the "literary" letter may be defined as an essay in the form of a real letter*"⁶⁴. Δεν κρίνω όμως απαραίτητο να συνεχίσω προς αυτή την κατεύθυνση, γιατί έτσι θα ξέφευγα από τα πλαίσια της έρευνάς μου που επιζητεί να προσδιορίσει αν μέσα στην αναγνωρίσιμη ως επιστολή ενότητα ο συγγραφέας θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει τον ιωνικό τύπο *δυνασθείην*, όπως φυσικά και άλλους· με άλλα λόγια στόχος μου είναι να εξακριβώσω αν η επιστολή θα μπορούσε να του εξασφαλίσει τη γλωσσική δυνατότητα να γράψει ανάπτικους τύπους και ιδιαίτερα ιωνικούς και έτσι να εξασφαλισθεί για μας η αξιοπιστία του τύπου στη συγκεκριμένη περίπτωση⁶⁵.

Είναι αναγκαίο λοιπόν στο σημείο αυτό να δούμε τι μορφή είχε από γλωσσική άποψη η επιστολή την εποχή του Ξενοφώντα. Δυστυχώς η έρευνα παρουσιάζει κενό όσον αφορά τη γλώσσα. Μέχρι σήμερα δεν έχει γραφεί η εξελικτική πορεία του γλωσσικού οργάνου της επιστολής και αποτελεί *desideratum*. Ο Συκουτρής είναι ίσως ο μόνος που προσπάθησε να προσεγγίσει την πλευρά αυτή της επιστολής, αλλά όμως όχι την εποχή που μας ενδιαφέρει. Συγκεκριμένα αναφέρει: "η γλωσσική έκφραση (ενν. μιας επιστολής) πρέπει να είναι κοντά στη γλώσσα των μορφωμένων χωρίς να ξεπέφτει σε κυδαία γλώσσα. Πρέπει να βρίσκεται στο μέσον ανάμεσα στο *λογοειδές* (στον εξυψωμένο λόγο) και το *λαλικόν*". Και συνεχίζει: "in Wortwahl mässiges ἀπτικίζειν...und Vermeidung der entlegen

⁶² Δημητρ. *περι Έρμην*. 228.

⁶³ Πολύ κατατοπιστικά για το θέμα "λογοτεχνικό" - πλαστό γράμμα (≠ αληθινό) είναι όσα γράφει ο F. J. Exler, *The Form of the Ancient Greek Letter of the Epistolary Papyri 3rd c. B. C. - 3rd c. A. D. A Study in Greek Epistolography*, Chicago 1976 (=Washington 1923), σ. 16 κ. ε.

⁶⁴ Exler, σ. 18.

⁶⁵ Η αξιοπιστία φυσικά θα εξασφαλισθεί και εφόσον προσδιορισθεί ότι ο τύπος *δυνασθείην* είναι ξενοφώντειος και όχι της Κοινής, γιατί, όπως ήδη ανέφερα, και αυτή έχει τύπους του *έδυνάσθην*.

Worte...werden gefordert"⁶⁶. Η άποψη αυτή του Συκουτρή ο οποίος αναφέρεται γενικά και διαχρονικά στην επιστολή αφορά κυρίως κείμενα επιστολών της μεταγενέστερης εποχής, κάτι που και ο ίδιος καθαρά αφήνει να διαφανεί ⁶⁷. Και είναι φυσικά ευνόητο πως μια τέτοια γνώμη δεν ευσταθεί π.χ. για τον Ηρόδοτο, ιδιαίτερα στο σημείο του *ἀττικίζειν*. Άλλωστε και ο ίδιος σε άλλο σημείο της εργασίας του σημειώνει πως στην περίπτωση των ψευδώνυμων επιστολών ο επιστολογράφος προσπαθεί να διαφυλάξει την ιστορική αλήθεια στη γλώσσα και το ύφος και γι' αυτό γράφει σε ανάλογη διάλεκτο, π.χ. στην ιωνική, όπως για παράδειγμα στις επιστολές του Ιπποκράτη και του Ηράκλειτου, ή στη δωρική, όπως στις επιστολές του Πυθαγόρα, του Αρίστιππου κ.ά. ⁶⁸. Με βάση τη διαπίστωση αυτή συμπεραίνουμε πως η γλώσσα στην οποία είχαν γραφεί οι αληθινές επιστολές που χρησίμευσαν ως πρότυπο των ψευδώνυμων δεν ήταν η αττική, αλλά κάποια άλλη ελληνική διάλεκτος. Την αιτία για τούτο ίσως πρέπει να την αναζητήσουμε στο πότε και από ποιον γράφτηκαν οι επιστολές αυτές. Η επιστολή επομένως μέχρι και τον 5ο αι. π. Χ. από γλωσσική άποψη δεν παρουσιάζει ομοιογένεια, αλλά εμφανίζει διάφορες διαλεκτικές όψεις, καθώς ο κάθε συγγραφέας την προσαρτά και την αφομοιώνει γλωσσικά στο έργο του. Το λόγο φυσικά για τη μη ύπαρξη γλωσσικής ταυτότητας της επιστολής πρέπει μάλλον να τον αναζητήσουμε στο γεγονός ότι αυτή δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη σε ένα ιδιαίτερο γραμματειακό είδος με τα δικά του χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ανάμεσα στα οποία και η γλώσσα. Αντίθετα, όταν αργότερα, από τον 4ο αι. π.Χ. και κυρίως μετά, η επιστολή άρχισε να αναπτύσσεται και σιγά-σιγά να ολοκληρώνεται σε ένα ξεχωριστό γραμματειακό είδος⁶⁹,

⁶⁶ Βλ. Sykutris, στ. 193.

⁶⁷ Ο Συκουτρής για την άποψή του αυτή στηρίζεται σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Ιδιαίτερα για το *ἀττικίζειν* παραπέμπει στον Φιλόστρατο και στον Πρόκλο.

⁶⁸ Βλ. Sykutris, στ. 213.

⁶⁹ Ο Exler, σ. 19, υποστηρίζει πως, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και μάλιστα την εποχή της Μακεδονικής ηγεμονίας στην Ελλάδα, το γράμμα έγινε *literary fashion* και κάνοντας έτσι τον πραγματικό του χαρακτήρα, αναπτύχθηκε σε ένα ξεχωριστό κλάδο της λογοτεχνίας. Ο ίδιος λέει πως η ευθύνη για αυτή τη μεταστροφή του

από το χρονικό αυτό σημείο θα πρέπει να άρχισε και το γλωσσικό όργανό της να διαμορφώνει σιγά-σιγά τη δική του φυσιολογία αναγνωρίσιμη ως *ἀττικίζειν*, που αναφέρει και ο Συκουτρής.

Τον 4ο αι. π.Χ. λοιπόν καταγράφονται οι πρώτες προσπάθειες να αυτονομηθεί η επιστολή και να μετεξελιχθεί σε γραμματειακό είδος. Μένει λοιπόν να δούμε τι χρησίμευε ως γλωσσικό όργανο στις επιστολές των διαφόρων συγγραφέων και ιδιαίτερα του Ξενοφώντα. Αν κρίνει κανείς από τις επιστολές του Πλάτωνα⁷⁰ και των ρητόρων⁷¹, μπορεί βάσιμα να υποστηρίξει πως γλωσσικό όργανό τους είναι η αττική διάλεκτος της εποχής τους. Κατά τη γνώμη μου, όμως, στο θέμα της επιστολής το μέτρο σύγκρισης για τον Ξενοφώντα δεν πρέπει να είναι οι σύγχρονοί του, γιατί με την πρώτη ματιά διαπιστώνει κανείς πως ο ιστορικός φαίνεται να αντιλαμβάνεται και να χρησιμοποιεί τις επιστολές διαφορετικά από αυτούς⁷². Μάλιστα η πρακτική του στο συγκεκριμένο θέμα δεν θυμίζει, πιστεύω, και τόσο την εποχή του, όσο την προηγούμενη από αυτόν και ειδικά εκείνη του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Συγκεκριμένα, εξετάζοντας όλες τις επιστολές τους, βρήκα ότι οι δύο τελευταίοι εμφανίζονται να θεωρούν την επιστολή ως ένα από τα συστατικά στοιχεία του έργου τους, στο οποίο την ενσωματώνουν με διάφορους τρόπους: α) άλλοτε την αναπαράγουν με δικά τους λόγια, σε

αληθινού γράμματος σε πλαστό ή καθαρό λογοτεχνικό πρέπει να αποδοθεί στους σοφιστές, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το γράμμα για διδακτικούς σκοπούς. Ο M. van den Hout, "Studies in Early Greek Letter-writing", *Mnemosyne* IV, ser. 2 (1949), σσ. 21 - 22, ανάγει το χρονικό σημείο της αλλαγής του χαρακτήρα του γράμματος σε λογοτεχνικό πιο πίσω, στα χρόνια του Λυσία, καθώς αναγνωρίζει ότι οι χαμένες επιστολές του είχαν λογοτεχνικό χαρακτήρα και ότι "with the literary character of these letters a new element has entered into letter - writing".

⁷⁰ Βλ. π. χ. την ζ' επιστολή του, που θεωρείται γνήσια.

⁷¹ Αναφέρομαι στις επιστολές του Αισχίνη (Hercher, 33 κ.ε.), του Δημοσθένη (Hercher, 219 κ.ε.) και του Ισοκράτη (Hercher, 318 κ.ε.).

⁷² Όπως είναι γνωστό οι επιστολές των Πλάτωνα, Αισχίνη, Δημοσθένη, Ισοκράτη αποτελούν ανεξάρτητο κείμενο, ξεχωριστό από το υπόλοιπο έργο τους, ενώ η επιστολή του Κύρου στον Ξενοφώντα είναι μέσα στο έργο του *Κύρ. Παιδ.* · άλλωστε και άλλες επιστολές απαντούν μέσα στο έργο του, αποτελώντας έτσι στοιχείο του έργου του και όχι ανεξάρτητο κείμενο.

ευθύ λόγο, με ένα σύντομο έως συντομότερο κείμενο⁷³ β) άλλοτε την αφομοιώνουν υφολογικά και συντακτικά με τα συμφραζόμενα, ενώ το περιεχόμενό της δίνεται σύντομα σε πλάγιο λόγο⁷⁴ και τέλος γ) την αναφέρουν απλώς χωρίς καμιά νύξη στο περιεχόμενό της -ενίοτε προηγείται στο κείμενο μια σύντομη αναφορά σε αυτό-⁷⁵. Όσον αφορά τη γλώσσα των επιστολών τους, διαπίστωσα πως είναι προσαρμοσμένη προς τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο καθένας στο έργο του: ιωνική δηλ. στην περίπτωση του Ηροδότου, αττική - βασικά⁷⁶ - στο Θουκυδίδη.

Στον Ξενοφώντα, ύστερα από συγκριτική μελέτη, παρατήρησα παρόμοιο τρόπο αντίληψης και χρήσης της επιστολής γενικά: δηλ. και τη θεωρεί απαραίτητο στοιχείο του έργου του, κυρίως του ιστορικού μέρους⁷⁷, και ακολουθεί τους τρεις προαναφερόμενους τρόπους στην ένταξή της σε αυτό⁷⁸. Ταυτόχρονα όμως, και εδώ είναι το σημαντικό, εμφανίζει μια απόκλιση από τους τρόπους αυτούς, γιατί την επιστολή δεν την αναπαράγει ή αφομοιώνει, αλλά παραθέτει αυτούσιο το κείμενό της και μάλιστα στη διαλεκτική - δωρική - μορφή της. Πρόκειται για την επιστολή των Έλλ. I 1. 23, στην οποία αναγράφονται τα εξής: Ἔρρει τὰ

⁷³ Στον Ηρόδοτο συμβαίνει αυτό στις επιστολές που απαντούν στα ακόλουθα χωρία: I 124, I 125, III 40, III 128, VIII 22 · στο Θουκυδίδη στις επιστολές που βρίσκουμε: I 128, I 129, I 137, 4, VII 11 - 15. Η τελευταία επιστολή (του Νικία προς Αθηναίους) είναι η μεγαλύτερη σε έκταση από όλες τις άλλες των δυο ιστορικών και αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση. Για τους λόγους της μεγάλης έκτασής της βλ. Sykourtris, στ. 209.

⁷⁴ Στον Ηρόδοτο V 14. Στο Θουκυδίδη δεν απαντά τέτοιου είδους επιστολή.

⁷⁵ Στον Ηρόδοτο V 35, VI 4, VII 239, VIII 128. Στο Θουκυδίδη I 132, 5, IV 50, VIII 33, 3, VIII 38, 4 VIII 50, 2.5, VIII 50, 4.

⁷⁶ Με εξαίρεση την επιστολή I 129, όπου απαντούν στοιχεία που δεν είναι αττικά, όπως σσ (θαλάσσης, πράσσειν), ρσ (θαρσῶν), αἰεί, και την επιστολή I 128, όπου απαντούν τα σσ (θαλάσσης).

⁷⁷ Η επιστολή με την έννοια πραγματικό γράμμα υπάρχει μόνο στα έργα του με ιστορικό χαρακτήρα, δηλ. στα Έλλ. I 1. 23, I 4. 3, I 7. 2, VII 1. 39, στην Ανάβ. I 6. 3, VII 2. 5, αλλά και μια φορά στην Κύρ. Παιδ. VIII 2. 17.

⁷⁸ Στην α' περίπτωση ανήκει η επιστολή στην Κύρ. Παιδ. V 5. 29. Στην β' η επιστολή στην Ανάβ. I 6. 3. Στην γ' οι επιστολές στην Κύρ. Παιδ. VIII 2. 17, στην Ανάβ. VII 2, 5, στα Έλλ. I 7. 2, VII 1. 39 (VII 1. 36 αναφέρθηκε το περιεχόμενό της) και τέλος στον Άγησ. VIII 3.

κᾶλα Μίνδαρος δ' ἀπεσσύα. Πεινῶντι τῶνδρες. ἀπορίομες τί χρῆ δρᾶν.⁷⁹ Στην ίδια κατηγορία πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να κατατάξουμε και μια ακόμη επιστολή των Ἑλλ. I 4. 3, το κείμενο της οποίας αποτελείται από τα παρακάτω λόγια: *Καταπέμπω Κῦρον κάρανον τῶν εἰς Καστωλὸν ἀθροισομένων*. Εδώ βάσιμα μπορεί κανείς να έχει κάποιες επιφυλάξεις για την αυθεντικότητα του κειμένου και να διατυπώσει την άποψη ότι δεν έχουμε αυτούσια παράθεσή του. Νομίζω όμως ότι όποια θέση και αν πάρει κανείς στο θέμα αυτό, δεν μπορεί να μη δεχθεί πως στο κείμενο υπάρχει μια διαλεκτική - δωρική⁷⁹ - λέξη, δηλ. η λέξη *κάρανος*, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για τη γλωσσική πλευρά της επιστολής στον Ξενοφώντα. Η ιδιαίτερη αυτή σημασία έγκειται στο γεγονός ότι ο ιστορικός παρουσιάζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση να χρησιμοποιεί κάποια ανάττικη λέξη μεμονωμένα. Άλλες περιπτώσεις μη ενσωματωμένων επιστολών ή ως ένα βαθμό ενσωματωμένων δεν εντόπισα. Έτσι με βάση τις προαναφερόμενες περιπτώσεις κατέληξα στο συμπέρασμα ότι ο Ξενοφών ακολουθεί διπλή τακτική στις μη ενσωματωμένες επιστολές όσον αφορά τη γλώσσα τους: α) άλλοτε δίνει ολόκληρο το κείμενό τους σε ανάττικη διαλεκτική μορφή και β) άλλοτε δίνει ένα μόνο μέρος του. Αντίθετα τις ενσωματωμένες επιστολές προτιμά να τις γράφει στην αττική διάλεκτο που αποτελεί τη γλωσσική βάση του έργου του. Δείχνει έτσι ανάλογη γλωσσική συμπεριφορά με εκείνη του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, επηρεασμένος από αυτούς και σε αυτό το σημείο, όπως και στους τρόπους ενσωμάτωσης, που προανέφερα.

Συνοπτικά η στάση του Ξενοφώντα απέναντι στο γλωσσικό μέρος των επιστολών καθορίζεται από τον τρόπο, άμεσο ή έμμεσο, που αποφασίζει να δώσει το κείμενό τους. Έτσι η στάση του δεν είναι ενιαία, με αποτέλεσμα άλλες φορές η γλώσσα του να είναι η αττική διάλεκτος και

⁷⁹ Βλ. Frisk, λ. *κάρηνα*, Chantraine, λ. *κάρα*. Η λέξη δεν απαντά πουθενά αλλού (βλ. και LSJ). Υπάρχουν όμως μελετητές που θεωρούν τη λέξη όχι δωρική, μα περσική, όπως ο Sturz, λ. *κάρανος*, ο Underhill, σσ. 16 - 17 και ο P. Petit "Étude d'une fonction militaire sous la dynastie Perse Achéménide (*κάρανος* : Xenophon, *Helléniques*, I 4. 3", *Ét Class* 6 (1983), σ. 35 κ.ε. Πιστεύω όμως ότι, όπως και αν την εκλάβει κανείς, ο ανάττικος χαρακτήρας της λέξης μένει και έτσι από την άποψη που εξετάζουμε το θέμα δεν έχει διαφορά.

άλλοτε κάποια άλλη ελληνική. Βέβαια, αν κανείς θελήσει να εξηγήσει τη διαφοροποίησή του, θα πρέπει να τη συσχετίσει με την εκάστοτε σκοπιμότητα του : ο στόχος που θέτει στην κάθε ενότητα, όπου απαντά και η επιστολή, είναι το στοιχείο που προσδιορίζει τον τύπο της επιστολής και φυσικά και τη γλώσσα της.

Αφού λοιπόν ο Ξενοφών στην περίπτωση των μη ενσωματωμένων επιστολών εμφανίζεται να κινείται σε διαλεκτικά πλαίσια, διάφορα της αττικής, και η εν λόγω επιστολή του Κύρου, που εμφανίζει ανάττικους τύπους, δεν μπορεί παρά να ενταχθεί σε αυτήν την κατηγορία. Έχω λοιπόν τη γνώμη ότι η δυνατότητα να έθεσε ο ιστορικός ανάττικους διαλεκτικούς τύπους στην επιστολή του Κύρου, που συζητάμε, συγκεντρώνει βάσιμες πιθανότητες. Θα μπορούσε όμως σε τούτο το σημείο να διατυπώσει κανείς τη δικαιολογημένη αντίρρηση: η δυνατότητα αυτή μήπως προσκρούει στο γεγονός ότι η εν λόγω επιστολή είναι πλαστή; Αλλά, όπως πιο πάνω σημείωσα, σύμφωνα με τον Exler οι πλαστές, λογοτεχνικές επιστολές δεν διαφέρουν από τις αληθινές στη μορφή⁸⁰. Η μη γνησιότητα κατά συνέπεια δεν αποτελεί απαγορευτικό παράγοντα για τη συγκεκριμένη δυνατότητα.

Προσωπικά μάλιστα τολμώ να υποστηρίξω πως ακριβώς, επειδή η επιστολή είναι πλαστή, η δυνατότητα ύπαρξης ανάττικων διαλεκτικών στοιχείων στο κείμενό της διασφαλίζεται περισσότερο. Θεωρώ δηλ. πως μέλημα του Ξενοφώντα ήταν να δώσει με αυτή την επιστολή μια εικόνα του χαρακτήρα του Κύρου και μάλιστα όσο το δυνατόν πιο αληθινή. Επιχρίζοντας επομένως ο ιστορικός με μια επίφαση αληθοφάνειας την πλαστή του επιστολή, στην προκειμένη περίπτωση δηλ. με ανάττικα γλωσσικά στοιχεία, πιθανόν να προσδοκούσε ότι η ενέργειά του αυτή θα είχε άμεση αντανάκλαση στο περιεχόμενό της, που τον ενδιέφερε. Με άλλα λόγια με την τοποθέτηση τέτοιων τύπων στην επιστολή του θα ανέμενε ότι αυτοί θα προσέδιδαν έτσι ιδιαίτερο βάρος στην επιστολή, το βάρος δηλ. έγκυρου εγγράφου. Και αυτό γιατί, όπως προαναφέρθηκε, ο ιστορικός προτιμά τις αληθινές μή ενσωματωμένες επιστολές να τις παραθέτει με ανάττικη μορφή.

Αν όμως η υπόθεση αυτή είναι βάσιμη, τότε είναι εύλογο ο Ξενοφών

⁸⁰ Exler, σ. 17.

να χρησιμοποιήσει για το συγκεκριμένο σκοπό περισσότερους από έναν μη αττικούς τύπους, ιωνικούς βέβαια, αν ληφθεί ως κριτήριο ο τύπος *δυνασθείν*. Την απάντηση στην υπόθεση αυτή δεν θα μπορούσε παρά να τη δώσει η χειρόγραφη παράδοση του κειμένου. Πράγματι ορισμένα κφφ, τα οποία θεωρούνται τα καλύτερα, διασώζουν και έναν ακόμη διαλεκτικό τύπο ιωνικής καταγωγής, τον τύπο *γίνεσθαι* (§31)⁸¹, που κανένας εκδότης δεν αποδέχθηκε στο κείμενο της έκδοσής του προτιμώντας τον αντίστοιχο αττικό από την ανάλυση όμως που προηγήθηκε προκύπτει ως απαραίτητο να αποκατασταθεί στις μελλοντικές εκδόσεις με τον ιωνικό τύπο.

γ) *Κύρ. Παιδ. V 4 31*

Καὶ ἄμα ταῦτα λέγων (sc. Γαδάτας) κατεδάκρυσεν τὴν ἑαυτοῦ τύχην καὶ οὐκέτι ἐδυνάσθη πλείω εἰπεῖν.

Η γραφή *ἐδυνάσθη*, που παραδίδουν εδώ οι καλύτεροι κώδικες⁸², από πρώτη άποψη δεν φαίνεται να δικαιολογείται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Απαντά άμέσως μετά το τέλος της ομιλίας του Γαδάτα στη συμπληρωματική περιγραφή που του κάνει ο Ξενοφών, καθώς τον εμφανίζει να δακρύζει και να μη μπορεί να συνεχίσει το λόγο του. Τα συμφραζόμενα λοιπόν μιας απλής διήγησης δεν δημιουργούν την κατάλληλη προϋπόθεση για την παρουσία του *ἐδυνάσθη* και έτσι εμφανίζεται ιδιαίτερα εύλογη η υπόθεση ότι πρόκειται για *interpolatio*⁸³, η οποία μπορεί να έγινε κατά κύριο λόγο την εποχή της Κοινής. Την αξιοπιστία ή μη του κειμένου όμως θα έχουμε την ευκαιρία να την ξανασκεφθούμε παρακάτω, μετά την εξέταση ορισμένων ακόμη περιπτώσεων του τύπου *ἐδυνάσθη*, οι οποίες αφορούν την παρουσία

⁸¹ Οι ιωνικές επιγραφές μαρτυρούν ήδη από τον 5ο αι. π. Χ. τύπους του *γίνομαι*: *SGDI 5434 ἐκγινόμενα* (Πάρος), *SGDI 728,2 γίνεσθαι*. Βλ. σχετικά Thumb-Scherer, σ. 263, Debrunner - Scherer, σ. 79.

⁸² Σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα των Gemoll - Peters.

⁸³ Η νόθευση δηλ. θα προερχόταν από το γεγονός ότι ο τύπος *ἐδυνάσθη* θα αποτελούσε *lectio facillior* για τους αντιγραφείς ως πιο γνωστός και οικείος σε αυτούς από την εποχή της Κοινής και μετά.

του σε λόγους σημαντικών προσώπων.

δ) Κύρ. Παιδ. VIII 2. 9

Τίς δ' ἄλλος λέγεται δώρων μεγέθει ποιεῖν αἰρεῖσθαι αὐτόν καὶ ἀντ' ἀδελφῶν καὶ ἀντὶ πατέρων καὶ ἀντὶ παίδων; τίς δ' ἄλλος ἐδυνάσθη ἐχθροὺς ἀπέχοντας πολλῶν μνηῶν ὁδὸν τιμωρεῖσθαι Περσῶν βασιλεύς; τίς δ' ἄλλος καταστρεψάμενος ἀρχὴν ὑπὸ τῶν ἀρχομένων πατὴρ καλούμενος ἀπέθανεν ἢ Κῦρος; τοῦτο δὲ τοῦνομα δῆλον ὅτι εὐεργετοῦντός ἐστι μᾶλλον ἢ ἀφαιρουμένου.

Το πρώτο πράγμα που σημειώνουμε είναι ότι η γραφή *ἐδυνάσθη* των καλύτερων και περισσότερων κφφ την υιοθετούν ὅλοι οι εκδότες χωρίς εξαίρεση⁸⁴. Παρατηρούμε επίσης ότι η πρόταση στην οποία περιέχεται ο τύπος *ἐδυνάσθη* παραπέμπει κατ' ευθείαν στην αρχή-αρχή της *Κύρου Παιδείας* και συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο που πιο παραπάνω ανέλυσα εξετάζοντας τον ίδιο ακριβώς τύπο, δηλαδή στο I 1.3-6. Στην ουσία πρόκειται για πανομοιότυπη σχεδόν επανάληψη: ο Ξενοφών κι εδώ κι εκεί μιλάει για τις κατακτητικές επιτυχίες του Κύρου, με διαφορετικό όμως στόχο. Στην πρώτη περίπτωση, όπως είδαμε, ο ιστορικός αναφέρεται σε αυτές, προκειμένου να δείξει τη μοναδικότητα του Πέρση ηγεμόνα στην άσκηση της εξουσίας. Στην προκειμένη περίπτωση η κατακτητική του δραστηριότητα σχετίζεται με την υστεροφημία του: ο Κύρος, αν και κατέστρεψε πολλά κράτη υποτάσσοντάς τα, ωστόσο αποκαλείται από τους υπηκόους του *πατὴρ*. Την ονομασία αυτή ο ιστορικός ερμηνεύει ως απόρροια της *πολυδωρίας* που ο ίδιος ο Κύρος εγκαινίασε⁸⁵.

Η εννοιολογική συγγένεια των χωρίων επιτρέπει να υποθέσουμε και κοινότητα πηγών. Έτσι, καθώς στο χωρίο I 1. 3-6. είχε εντοπισθεί και ο Ηρόδοτος μέσα στις πιθανές πηγές, αν κανείς τον θεωρούσε και στο εν

⁸⁴ Π.χ. ο Bornemann, ο Poppo, ο Breitenbach, ο Dindorf, ο Marchant, οι Gemoll - Peters και ο Bizos. Πβ. και Sauppe, *Κύρ. Παιδ.*, XVII.

⁸⁵ Η *πολυδωρία* του Κύρου είναι ένας από τους παράγοντες που, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, τον έκανε αγαπητό στον κόσμο· ο συγγραφέας για το θέμα αυτό, δηλ. *ὡς οὖν ἐπὶ τὸ φιλεῖσθαι ἐλθεῖν* (sc. *Κῦρον*), αφιερώνει ὅλο το β' κεφ. του VIII βιβλίου.

εν λόγω χωρίο ως πηγή, μάλλον δεν θα έσφαλλε. Έχω τη γνώμη όμως ότι Ξενοφών αφήνει εδώ να εννοηθεί καθαρά ότι ο Ηρόδοτος είναι πηγή του, αφού ο χαρακτηρισμός *πατήρ* του Κύρου ανήκει σε αυτόν⁸⁶. Επομένως ένας γλωσσικός ιωνικός τύπος, όπως το *έδυνάσθη*, δικαιολογείται, καθώς συμπληρώνει από γλωσσική άποψη τον υπαινιγμό στην πηγή του συγγραφέα.

B. Ελληνικά

α) *Έλλ. I 4. 16* *ὑπάρχειν γὰρ ἐκ τοῦ δήμου αὐτῶ μὲν τῶν τε ἡλικιωτῶν πλέον ἔχειν τῶν τε πρεσβυτέρων μὴ ἐλαττοῦσθαι, τοῖς δ' αὐτοῦ ἐχθροῖς † τοιούτοις δοκεῖν εἶναι οἷοισπερ πρότερον †, ὕστερον δὲ δυνασθεῖσιν ἀπολλύναι τοὺς βελτίστους, αὐτοὺς δὲ μόνους λειφθέντας δι' αὐτὸ τοῦτο ἀγαπᾶσθαι ὑπὸ τῶν πολιτῶν ὅτι ἑτέροις βελτίοισιν οὐκ εἶχον χρῆσθαι.*

Η γραφή *δυνασθεῖσιν* παραδίδεται από όλους τους κώδικες και από συντακτική άποψη είναι εξασφαλισμένη, καθώς συμφωνεί με το υποκείμενο της, το *ἐχθροῖς*. Το χωρίο όμως νοσεί λίγο πριν από τη *μτκ δυνασθεῖσιν* και έτσι το νόημα του μισού τουλάχιστον χωρίου δεν είναι σαφές. Παρόλα αυτά οι εκδότες αποδέχθηκαν τον τύπο *δυνασθεῖσιν*⁸⁷, που για αυτούς αποτελούσε ένα επιπλέον πρόβλημα ως ανάπτικος. Αλλά η παρουσία του τύπου εξακολουθεί να προβληματίζει στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα που απαντά. Το παραπάνω χωρίο εντάσσεται σε μια ενότητα (§§13 -16), η οποία θεωρείται ότι περιλαμβάνει τις κρίσεις που διατύπωσαν οι θαυμαστές και υποστηρικτές του Αλκιβιάδη κατά την επιστροφή του στην Αθήνα το 407 π. Χ. Ο Ξενοφών τις παραθέτει

⁸⁶ Ηροδ. III 89...*διὰ δὲ ταύτην τὴν ἐπίταξιν φόρου ... λέγουσι Πέρσαι, ὡς Δαρεῖος μὲν ἦν κάππλος, Καμβύσης δὲ δεσπότης, Κύρος δὲ πατήρ, ὁ μὲν ὅτι ἐκαπῖλευε ..., ὁ δὲ ὅτι καλεπὸς ἦν ..., ὁ δὲ ὅτι ἦπιός τε καὶ ἀγαθὰ σφι, τὰ ἐμχανήσατο.*

⁸⁷ Εξαίρεση αποτέλεσε ο Delebèsque που διόρθωσε τη γραφή των κωδίκων *δυνασθεῖσιν* σε *δυναστεία*.

εκτενώς⁸⁸ σε πλάγιο λόγο, η φυσική ροή του οποίου διαταράσσεται στην αρχή αρχή με το ρ. *ἀπελογήθη*, που παρεμβάλλεται: *λέγοντες οἱ μὲν ὡς κράτιστος εἶπεν τῶν πολιτῶν καὶ μόνος ἀπελογήθη ὡς οὐδὲν δικαίως φύγοι...* Το *ἀπελογήθη* ορισμένοι εκδότες το οβέλισαν⁸⁹, ενώ ο Canfora υποστήριξε ότι η παρουσία του υποδηλώνει ότι το κείμενο που ακολουθεί αμέσως μετά είναι η απολογία του ίδιου του Αλκιβιάδη ενώπιον της αθηναϊκής βουλής και του δήμου και όχι οι κρίσεις των υποστηρικτών του⁹⁰. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα ο Αλκιβιάδης πράγματι αμέσως μετά την επιστροφή του μίλησε στη βουλή και την εκκλησία του δήμου (§20): *ἐν δὲ τῇ βουλῇ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀπολογησάμενος*. Ο Canfora λοιπόν θεώρησε ότι η απολογία του αυτή ήταν γραμμένη σε φύλλα χαρτιού, τα οποία τοποθέτησαν κακῶς στο σημείο αυτό (§13) και όχι εκεί που ανήκαν, δηλ. παρακάτω (§20) στην απολογία του, εκείνοι που φρόντισαν να εκδώσουν το θουκυδίδειο υλικό⁹¹. Η λανθασμένη τοποθέτηση, κατά τον μελετητή, φαίνεται και από την ίδια τη θέση του ρ. *ἀπελογήθη* που διαταράσσει τη ροή του πλάγιου λόγου, αλλά και από την αντωνυμία *ἑαυτῷ* (§16)⁹². Τα περί θουκυδίδειου υλικού και τα συναφή που ισχυρίζεται ο Canfora είχα την ευκαιρία σε άλλο σημείο της εργασίας μου να δείξω πως δεν ευσταθούν⁹³. Επιπρόσθετα θα συμπλήρωνα ότι η ύπαρξη θουκυδίδειου υλικού γλωσσικά δεν επιβεβαιώνεται στον τύπο *δυνασθεῖσιν*, καθώς τέτοιοι τύποι δεν απαντούν πουθενά στο Θουκυδίδη.

⁸⁸ Αντίθετα οι κρίσεις των αντιπάλων του παρατίθενται σύντομα σε δυο γραμμές ὄλο κι ὄλο (§17).

⁸⁹ Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Marchant, του Hude και του Brownson.

⁹⁰ Δηλ. από το "*ἀπελογήθη ὡς οὐδὲν δικαίως*" ὡς το "*οὐκ εἶχον χρῆσθαι*". βλ. L. Canfora, "L'«Apologie» d'Alcibiade", *REG* XCV (1982), σσ. 140 - 144.

⁹¹ Ο Canfora υποστηρίζει στο άρθρο που αναφέρθηκε στην αμέσως προηγούμενη υποσημείωση σ. 141, αλλά και σε άλλα έργα του (βλ. Canfora (1977), σ. 4 κ.ε.), πως τα δυο πρώτα βιβλία των Ἑλλ. δεν τα έγραψε ο Ξενοφών, αλλά ο Θουκυδίδης, μόνο που ο τελευταίος δεν πρόλαβε να τα εκδώσει, γιατί στο μεταξύ πέθανε: αυτό το υλικό, που δεν είχε πάρει ακόμη την τελική του μορφή από το Θουκυδίδη, το πήρε ο Ξενοφών και το εξέδωσε αργότερα μαζί με τα δικά του Ἑλληνικά

⁹² Οι εκδότες διορθώνουν σε *αὐτῷ*.

⁹³ Βλ. παραπάνω σσ. 94-95 σημ. 15.

Αξίζει να επισημάνω πως τον τύπο *ἀπελογήθη*, που απαντά άπαξ στον Ξενοφώντα⁹⁴, δεν τον χρησιμοποιεί η αττική, καθώς προτιμά τους τύπους του *ἀπελογησάμην*, αλλά η ιωνική⁹⁵. Τον 4ο αι. π. Χ. τύπος του *ἀπελογήθη* απαντά επίσης στον κωμικό Άλεξη⁹⁶, ενώ τέλος χρήση του εντοπίζεται και αργότερα στην Καινή Διαθήκη⁹⁷ και σε μεταγενέστερους συγγραφείς⁹⁸. Αλλά έναν ακόμη ιωνικό τύπο παραδίδει και ο πάπυρος Π, τον τύπο *κείνου*⁹⁹. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι τύπους του *κείνος* διασώζουν αρκετά κφφ στα *Έλληνικά*¹⁰⁰. Η παρουσία αυτών των ιωνικών τύπων, όπως και του *δυνασθεῖσιν*, μέσα στα λόγια Αθηναίων ή του ίδιου του Αλκιβιάδη, όπως ισχυρίζεται ο Canfora, δημιουργεί ερωτηματικά και προβληματίζει. Η προσεκτικότερη όμως ανάγνωση του κειμένου μας βοηθάει να αντιληφθούμε ότι στην ουσία έχουμε να κάνουμε με δυο και όχι τρεις ιωνισμούς. Είναι φανερό πως το *ἀπελογήθη* ώς αποτελεί προσθήκη κάποιου αντιγραφέα. Τούτο αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι με την αφαίρεσή του το κείμενο εξομαλύνεται και ο πλάγιος λόγος συνεχίζεται κανονικά, αλλά και από το ότι δεν απαντά ξανά στον Ξενοφώντα, δεν φαίνεται δηλ. να ανήκει στο λεκτικό του. Αντίθετα οι δυο άλλοι τύποι, το *δυνασθεῖσι* και το *κείνου* συγκαταλέγονται στο γλωσσικό θησαυρό του Ξενοφώντα λόγω της συχνής χρήσης τους. Με την αφαίρεση εκείνο που μένει είναι τα θετικά σχόλια ορισμένων για τον Αλκιβιάδη, τα οποία μετέφερε σε πλάγιο λόγο

⁹⁴ Τη γραφή *ἀπελογήθη* παραδίδουν όλοι οι κώδικες, εκτός του F, και ένας πάπυρος(Π), σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα του Marchant και του Hude.

⁹⁵ Βλ. σχετικά W. Dittenberger, "Antiphons Tetralogien und das attische Criminalrecht", *Hermes* 32 (1897), σσ. 31-37 και 40-41.

⁹⁶ Σύμφωνα με τον Αντιαττικιστή (Bekker), σ. 82,5.

⁹⁷ Βλ. Blass - Debrunner - Funk §78.

⁹⁸ Πολύβ. 23, 12, 5, Λουκιαν. 21, 14.

⁹⁹ Οι κώδικες έχουν τη γραφή *έκείνου*. Για την ιωνικότητα του τύπου *κείνου* βλ. Smyth, σσ. 447-449.

¹⁰⁰ Στα εξής χωρία: I 1.28, 3.10, 6.14, II 1.13, IV 1. 8.

ο ιστορικός, και όχι η απολογία του Αλκιβιάδη. Δεν αποκλείεται βέβαια ο ιστορικός να την είχε υπόψη του και να άντλησε κάποια στοιχεία από αυτή για τη συγγραφή της ενότητας. Η τελική όμως μορφή και συγκρότηση της ενότητας υπήρξε έργο του Ξενοφώντα και αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι τις θετικές κρίσεις τις διαδέχονται οι αρνητικές, έστω και σύντομα, μέσα στα πλαίσια αντιθετικής παρατακτικής σύνδεσης. Θα προσέθετα μάλιστα ότι την ξενοφώντεια παρουσία φανερώνουν και δυο ιωνικοί τύποι το *δυνασθεῖσι* και το *κείνου*. Και αυτό γιατί μελετώντας τους τύπους του *ἐδυνάσθην* σε όλο το έργο διαπίστωσα πως ο Ξενοφών τους χρησιμοποιεί στους λόγους διάφορων προσωπικοτήτων, π.χ. του Ξενοφώντα, του Προκλή ή του Εύφρονα κ.ά. Τα πρόσωπα που αφορά η μτκ *δυνασθεῖσιν* είναι οι πολιτικοί αντίπαλοι του Αλκιβιάδη., δηλ. όχι ευκαταφρόνητα άτομα. Θεωρώ λοιπόν εύλογο ο ιστορικός να κατέφυγε στους δικούς του, οικείους γλωσσικούς τρόπους για να καταγράψει τις ενέργειες των πολιτικών αντιπάλων του Αλκιβιάδη και έτσι να έγραφε τον τύπο *δυνασθεῖσιν*.

β) Έλλ. II 3. 33

Δυνασθῆ

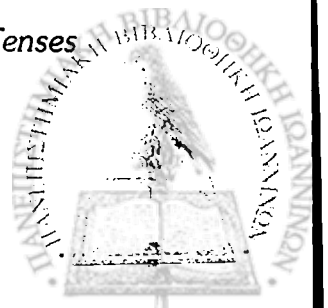
Έναν ακόμη τύπο του ιωνικού *ἐδυνάσθην* παραδίδουν όλα τα χφφ¹⁰¹ στα Έλλ. II 3. 33: *ὅστις γε μὴν φανερός ἐστι τοῦ μὲν πλεονεκτεῖν ἀεὶ ἐπιμελόμενος, τοῦ δὲ καλοῦ καὶ τῶν φίλων μηδὲν ἐντρεπόμενος, πῶς τούτου χρή ποτε φείσασθαι; Πῶς δὲ οὐ φυλάξασθαι, εἰδότας αὐτοῦ τὰς μεταβολάς, ὡς μὴ καὶ ἡμᾶς ταῦτὸ δυνασθῆ ποιῆσαι;*

Ο τύπος *δυνασθῆ* έγινε αποδεκτός από εκδότες¹⁰² και μελετητές¹⁰³. Κρίνω όμως απαραίτητο να ερευνήσουμε τον λόγο παρουσίας του εδώ,

¹⁰¹ Όλοι οι κώδικες παραδίδουν τη γραφή *δυνασθῆ*, εκτός από τον V (= Ven. Marcianus 368), που έχει τη γραφή *δύνασθαι*. Ότι έχουμε να κάνουμε με κάποιο λάθος του κώδικα αυτού είναι φανερό, αφού οι τελικές αντικειμενικές προτάσεις, όπως είναι η πρόταση *ὡς... δυνασθῆ*, δεν εκφέρονται με απαρέμφατο, εκτός και αν θεωρήσουμε ότι η πρόταση *ὡς... δύνασθαι* είναι δευτερεύουσα συμπερασματική.

¹⁰² Π.χ. ο Breitenbach, ο Keller, ο Hude, ο Marchant, ο Brownson, ο Hatzfeld, κ.ά.

¹⁰³ Βλ. Richards (1901), σ. 199. Πβ. W. Goodwin, *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek verb*, New York 1965 (=1865), σ. 402.

Επιπλέον διαβάζοντας κανείς προσεκτικά ολόκληρο το λόγο του Κριτία (§§ 24-34), θα διαπιστώσει και άλλες γλωσσικές λεπτομέρειες που δεν αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αττικής διαλέκτου: α) § 25 *σὺν + δοι.* (αντί του αττικού *μετὰ + γεν.*)¹⁰⁸, β) § 30 *ἐπεὶ* (χρονικό —οι ρήτορες το αποφεύγουν)¹⁰⁹, γ) §§ 27, 31 *ἦν*¹¹⁰ (υποθετικός σύνδεσμος που χρησιμοποιεί η ιωνική, η αττική αντίστοιχα *ἐάν, ἄν*). Θα συναντήσει επίσης κανείς ένα λεξιλόγιο που δεν απαντά στον αττικό πεζό λόγο της κλασικής εποχής: §§ 25, 32 *περισώζειν*¹¹¹, § 31 *ἀντικόπτειν*¹¹², § 33 *ἐντρέπεσθαι*¹¹³.

σύνδεσμο *ὅπως* (και *ὅπως μὴ*) μετά από τα ρήματα που δηλώνουν προσπάθεια, φροντίδα, μόχθο ή, κατ' αναλογία μετά από ρήματα που δηλώνουν εξέταση, σκέψη ή προφύλαξη και εκφέρονται με οριστική μέλλοντα —κατά κύριο λόγο— και σπάνια με υποτακτική, βλ. σχετικά Goodwin, σ. 122 κ.ε., Smyth-Messing, σ. 497. Στον Όμηρο οι προτάσεις αυτές εισάγονται με τους συνδέσμους *ὅπως* και *ὡς* και εκφέρονται με υποτακτική (φυσικά μετά από αρκτικό χρόνο). Τη συνέχεια αυτής της ομηρικής χρήσης αλλά μόνο με το σύνδεσμο *ὡς* + υποτακτική (και όχι με τον *ὅπως*) την εντοπίζουμε στον Ευριπίδη, *Μήδ.* 461, *Ίφιγ. Ταύρ.* 467, στον Πλάτωνα, *Πολ.* 349c, αλλά και στον Ξενοφώντα, όπου έχει ιδιαίτερη επίδοση, βλ. σχετικά Goodwin, σ. 126 και ειδικά για τον Ξενοφώντα, *Appendix IV* (σσ. 401-402), Smyth-Messing, σσ. 497, 499 και 501.

¹⁰⁸ Βλ. T. Mommsen, *Beiträge zu der Lehre von den griechischen Praepositionen*, Berlin 1895, σσ. 1, 356, 361-368. Πβ. Richards (1901), σ. 199, Schwyzer-Debrunner II, σ. 487 κ.ε.

¹⁰⁹ Βλ. Zycha, σ. 84, Richards (1901), σ. 199, αλλά και σ. 198, Gautier, σ. 61.

¹¹⁰ Τη γραφή *ἦν*, ενώ την παραδίδουν όλοι οι κώδικες, δεν την αποδέχτηκαν όλοι οι εκδότες, όπως π.χ. ο Unterhill, ο Brownson που την αντικατέστησαν με το *ἄν*, προφανώς επειδή ο σύνδεσμος *ἦν* είχε ιωνικό χαρακτήρα, για τον οποίο βλ. σχετικά Smyth, σσ. 71, 609 κ.ε., Bechtel III, σ. 224, Buck, σ. 106, Meisterhans-Schwyzzer, σ. 256, σημ. 1989, Σακαλή II, 40 κ.ε.

¹¹¹ Το ρήμα απαντά σε μεταγενέστερους του Ξενοφώντα συγγραφείς: Αριστοτ. *Μετ. Φυσ.* 11, 8, 21, Δίων Κ. 46, 50, Αλκίφρ. 1, 30. Πβ. Richards (1901), σ. 199.

¹¹² Το ρήμα χρησιμοποιόταν για φυσικά φαινόμενα, έτσι στον Ιπποκρ. *περὶ Ἀέρ. Ὑδ. Τόπ.* 285 *ὅταν νέφεα ἀντικόπτῃ πνεῦμα ἐναντίον*, στον Αριστοτ. *Ίστ. Ζώων* 8, 13, 13, στον Θεόφρ. *Αἰτ. Φ.* 1, 12, 9, *περὶ Ἀνέμ.* 53. Όμοια το χρησιμοποιεί και ο Ξενοφών εδώ, ενώ στα *Ἑλλ.* II 3. 15 το χρησιμοποιεί για πρόσωπα.

¹¹³ Το ρ. *ἐντρέπομαι + γενική* (προσώπου) απαντά κυρίως στην ποίηση: Όμηρ. O 554, α 60, Σοφ. *Οἶδ. Τύρ.* 724, *Αἴας* 90, *Ἡλέκτ.* 519, Ευριπ. *ἀπ.* 83 (²Nauck)· στον πεζό λόγο εμφανίζεται στον Πλάτωνα *Κριτ.* 52c, *Φαίδρ.* 254a και στον Ξενοφώντα άπαξ σε τούτο το χωρίο, πβ. Richards (1901), σ. 199. Περιορισμένα απαντά και στην

Οι ως τώρα μελετητές δεν απασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τις αποκλίσεις αυτές· λίγοι μόνο φρόντισαν να τις σημειώσουν και να τις κατατάξουν διαλεκτικά¹¹⁴, ενώ πολύ λιγότεροι προβληματίστηκαν για την παρουσία τους¹¹⁵.

Η Vorrenhagen σε εργασία της, που είχε ως θέμα τους λόγους στα *Ἑλληνικά* του Ξενοφώντα, αναφέρει πως ο ιστορικός χρησιμοποίησε στο λόγο του Κριτία αρχαίο αττικό λεκτικό, χωρίς όμως ούτε να το σημειώνει ούτε να παραθέτει κάποιο στοιχείο που θα τεκμηρίωνε το χαρακτηρισμό του λεκτικού ως αρχαίου αττικού¹¹⁶. Ότι ο χαρακτηρισμός της αυτός δεν είναι ορθός φαίνεται από τα στοιχεία που ήδη παρέθεσα πιο πάνω. Προφανώς η ερευνήτρια είδε το ανάττικο λεκτικό και λανθασμένα το εξέλαβε ως αρχαιοαττικό· αλλά όχι μόνο αυτό: η παρουσία του λεκτικού αυτού δεν την προβλημάτισε καν, καθώς το θεώρησε ως αυτονόητο ξενοφώντειο. Μάλιστα ως τέτοιας ποιότητας στοιχείο το χρησιμοποίησε δίπλα στο ύφος για το οποίο διαπίστωνε επίσης ότι αυτό ανήκε στο προσωπικό ύφος του Ξενοφώντα¹¹⁷, για να ενισχύσει το επιχείρημά της ότι στο λόγο του Κριτία των *Ἑλλ.* έχουμε να κάνουμε με ξενοφώντειους τρόπους έκφρασης και όχι κριτίειους. Κατά τη Vorrenhagen η αιτία που ο Ξενοφών εμφανίζεται ανεξάρτητος υφολογικά και γλωσσικά στο λόγο τούτο του Κριτία από το λόγο που εκφώνησε ο ίδιος ο Κριτίας πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι ο ιστορικός ήταν τότε στην Αθήνα και άκουσε το ρήτορα, χωρίς όμως να κρατήσει σημειώσεις.

Κοινή: Πολύβ. 9, 31, 6 και Εβδομήκ. Ἔξοδ. 10, 3, βλ. σχετικά Η. Anz, *Subsidia ad cognoscendum Graecorum sermonem vulgarem e Pentateuchi versione Alexandrina repetita*, Diss., Halle 1894, σ. 269.

114 Όπως π.χ. ο Richards (1901), σ. 199, Gauier, σ. 61 κ.ά.

115 Όπως π.χ. του S. Usher, "Xenophon, Critias and Theramenes", *JHS* 88 (1968), σ. 131.

116 Βλ. E. Vorrenhagen, *De orationibus quae sunt in Xenophontis Hellenicis*, Elberfeld 1926, σ. 34.

117 Η Vorrenhagen, σσ. 33-34 συνέκρινε το ύφος του λόγου του Κριτία των *Ἑλλ.* με αρχαίες μαρτυρίες που αναφέρονταν στο ύφος των έργων του ρήτορα. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν ότι δεν βρήκε κοινά στοιχεία ανάμεσά τους και ότι ο ιστορικός έγραψε το λόγο του Κριτία με μεγάλη τέχνη βέβαια, αλλά όμως με το δικό του χαρακτηριστικό τρόπο.

Έτσι αργότερα, όταν συνέγραψε το λόγο του Κριτία, πρέπει να στηρίχθηκε στη μνήμη του, όπου είχε διατηρήσει το χρώμα του λόγου, και όχι στα ίδια τα λόγια του Κριτία, τα οποία ήταν αδύνατο πλέον να θυμάται¹¹⁸.

Από όσα υποστήριξε η Vorrenhagen, τα σημεία τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δική μας θεώρηση είναι δυο: α) ότι δηλ. ο ίδιος ο Ξενοφών έγραψε τον ανάπτικο αυτόν τύπο και β) ότι ο ιστορικός υπήρξε αυτόπτης και αυτόκοος μάρτυρας. Όσον αφορά το πρώτο θα μας δοθεί η ευκαιρία πιο κάτω να ελέγξουμε τη βασιμότητά του. Ο ισχυρισμός όμως της Vorrenhagen ότι ο ιστορικός άκουσε τον ρήτορα να εκφωνεί το λόγο αυτόν –ισχυρισμό που και άλλοι μελετητές πριν και μετά την ερευνητήρια διατύπωσαν¹¹⁹– είναι αβάσιμος, μετά από όσα υποστήριξε ο Usher¹²⁰. Ο τελευταίος απέκλεισε, ορθά, την περίπτωση να παρευρισκόταν ο Ξενοφών στη βουλή και να άκουσε τον Κριτία να εκφωνεί το λόγο, επισημαίνοντας ως κύριο εμπόδιο γι' αυτό την ηλικία του: το 404/3 π.Χ., που εκφωνήθηκε ο λόγος, ο ιστορικός δεν είχε την ηλικία που ήταν απαραίτητη για να είναι μέλος της βουλής εκείνης, δηλ. την ηλικία των τριάντα χρόνων.

Ο Usher στη συνέχεια διερεύνησε το ύφος και το περιεχόμενο του Ξενοφώντειου λόγου του Κριτία, για να διαπιστώσει αν και σε ποια έκταση αυτά βασίζονταν στο αρχικό κείμενο του λόγου του ρήτορα¹²¹. Μελέτησε το ύφος του λόγου των Έλλ. συγκριτικά με όσα οι αρχαίες μαρτυρίες παρέδιδαν για το ύφος του Κριτία¹²² και το ίδιο έκανε για το περιεχόμενο, μόνο που εδώ ο ερευνητής έλαβε υπόψη του και τα σωζόμενα αποσπάσματα του έργου του ρήτορα. Παρεμπιπτόντως, μαζί με το ύφος, εξέτασε και τη γλώσσα του κειμένου των Έλλ. λαβαίνοντας

118 Βλ. Vorrenhagen, σσ. 33-34.

119 Βλ. Schwartz, σ. 165, Delebècque (1957) σ. 61, Breitenbach, στ. 1679, κ.ά.

120 Βλ. Usher σ. 128.

121 Βλ. Usher, σσ. 128-133.

122 Επανάλαβε δηλ. τη σύγκριση που είχε ήδη πριν από αυτόν επιχειρήσει η Vorrenhagen το 1926.

επίσης υπόψη του τις αρχαίες μαρτυρίες για τη γλώσσα του Κριτία.

Ο Ερμογένης και ο Φιλόστρατος δίνουν ορισμένες πληροφορίες για τη γλώσσα του ρήτορα. Συγκεκριμένα ο δεύτερος αναφέρει πως ο Κριτίας *ἀπτίκιζε οὐκ ἀκρατῶς οὐδὲ ἐκφύλλως*¹²³, ενώ ο πρώτος συγκρίνοντάς τον γλωσσικά με τον Αντιφώντα καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Κριτίας ήταν *καθαρώτερος τοῦ Ἀντιφῶντος*¹²⁴. Στηριγμένος λοιπόν ο Usher σε αυτές τις μαρτυρίες, σημείωσε στο ξενοφώντειο κείμενο τις λέξεις *θανατηφόροι*¹²⁵, *εὐμετάβολος*¹²⁶, *ἐντρεπόμενος*¹²⁷ και *ὑποτέμοι*¹²⁸ προφανώς ως "δάνεια" του ιστορικού από το αντίγραφο του λόγου του σοφιστή, αφού διαπίστωσε πως αυτές ήταν ασυνήθιστες και δεν απαντούσαν αλλού στον Ξενοφώντα. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε, μετά την έρευνά του κυρίως στο ύφος και στο περιεχόμενο, είναι πως είναι πολύ πιθανόν ο Ξενοφών να είχε στη διάθεσή του ένα αντίγραφο του λόγου του Κριτία το οποίο και συντόμευσε¹²⁹. Η υπόθεση αυτή του Usher ενδεχομένως να είναι αξιόπιστη στο σημείο που αυτή αφορά το ύφος και το περιεχόμενο. Όσον αφορά όμως το γλωσσικό μέρος της, θα ήθελα να κάνω μερικές παρατηρήσεις.

Πρώτα-πρώτα το κριτήριο το οποίο χρησιμοποίησε για την ανεύρεση των «κριτίειων» λέξεων στο κείμενο των Ἑλλ. έχω τη γνώμη πως είναι

123 Φιλόστρ., *Βίοι Σοφ.* I 16.

124 Ερμογ. *περὶ Ἰδεῶν* B 401, 25 (Rabe).

125 Η λέξη *θανατηφόρος* απαντά κατά την κλασική περίοδο στον Αισχ. *Χορηφ.* 369 (λυρ.), στο Σοφ. *Οιδ. Τύρ.* 181 (λυρ.), στον Ίπποκρ. *περὶ Ἄρθρ. ἐμβολ.* 48, και στον Πλάτ. *Πολ.* 617d.

126 Στην κλασική εποχή η λέξη *εὐμετάβολος* απαντά στον Γοργία Ἑλέν. 13 και στον Πλάτ. *Πολ.* 503c.

127 Για το ρ. *ἐντρεπόμεμαι* βλ. παραπάνω σημ. 110.

128 Στην κλασική εποχή το ρήμα *ὑποτέμνω* με μεταφορική σημασία δεν απαντά αλλού με τη σημασία αυτή βρίσκουμε το ρήμα στη μέση φωνή στον Ηρόδ. V 86, αλλά και στον Ξενοφ. Ἑλλ. I 6. 10.

129 Βλ. Usher, σ. 133.

αδύναμο¹³⁰. Έπειτα είναι φανερό ότι η έρευνά του παρουσιάζει κενό, καθώς στη σύγκριση που έκανε δεν έλαβε υπόψη την ίδια τη γλώσσα του Κριτία, όπως αυτή εμφανίζεται στα σωζόμενα αποσπάσματα του έργου του, ή ακόμη όπως αυτή ενδεχομένως αποτυπώνεται στους διαλόγους του Πλάτωνα¹³¹. Έτσι με αυτές τις προϋποθέσεις, η εικόνα της γλώσσας του Κριτία ολοκληρώνεται περισσότερο, με αποτέλεσμα να είμαστε σε καλύτερη θέση για τον προσδιορισμό των τυχόν γλωσσικών «δανείων» του Ξενοφώντα από τον Κριτία. Μάλιστα η διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη για μας, επειδή θα βοηθήσει να αντιληφθούμε αν και κατά πόσον οι αποκλίσεις, που παραπάνω σημείωσα και κυρίως ο τύπος *δυνασθῆ*, θα μπορούσαν να είναι αποτέλεσμα εξάρτησης του ιστορικού είτε από το αντίγραφο του ρήτορα, το οποίο προτείνει ο Usher, είτε γενικά από το γραπτό λόγο του Κριτία.

Εξετάζοντας κανείς τα σωζόμενα αποσπάσματα του έργου του Κριτία από γλωσσική πλευρά διαπιστώνει ότι ο ρήτορας χρησιμοποίησε την αττική διάλεκτο, κατά κύριο λόγο, σε όλο του το έργο, ποιητικό και πεζό¹³². Παράλληλα παρατηρεί όμως ότι υπάρχει και ένα λεκτικό που δεν χαρακτηρίζει τη διάλεκτο ή ακόμη αποκλίνει από αυτή, όπως οι δοτικές πληθ. ονομάτων σε *-οισιν* ¹³³, τα δυο *σσ* ¹³⁴, η συχνή χρήση των

130 Από ό,τι φαίνεται, κριτήριο για τον Usher αποτέλεσε το αν μια λέξη ήταν ασυνήθιστη και παράλληλα αν αυτή απαντούσε άπαξ στον Ξενοφώντα. Τούτο όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί αδιαμφισβήτητο κριτήριο, αφού δεν είναι η μοναδική φορά που συμβαίνει κάτι τέτοιο στο έργο του Ξενοφώντα. Αντίθετα συχνά βρίσκουμε λέξεις που απαντούν μια και μόνη φορά στον ιστορικό (μια ματιά στον *Lexilogus* του Sauppe και συγκεκριμένα στα λήμματα με τον δείκτη νούμερο 3 είναι αρκετή για να πείσει γι' αυτό), όπως επίσης και λέξεις που δεν συνηθίζουν άλλοι αττικοί πεζογράφοι (η τούτη εργασία από μια άποψη αυτό εξετάζει). Κατά συνέπεια το κριτήριο αυτό ελάχιστα διασφαλίζει από την πιθανότητα οι λέξεις να ανήκουν στον Ξενοφώντα και όχι στον Κριτία.

131 Φυσικά μια τέτοια εξέταση θα είναι συμπληρωματική και αρκετά προσεκτική (ο κίνδυνος παρερμηνειών είναι μεγάλος). Επίσης θα πρέπει να γίνει σε χωρία όπου εμφανίζεται να μιλά ο ίδιος ο Κριτίας και οι μελετητές αποδέχονται πως τα λόγια αυτά μπορεί να τα είπε ο ίδιος ο Κριτίας.

132 Για τα αποσπ. του έργου του Κριτία βλ. H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Vol. II, Dublin-Zürich 1951(ανατ. 1966), σσ. 375-399.

ουδετέρων ουσιαστικών σε -μα¹³⁵, διάφοροι ασυναίρετοι τύποι¹³⁶, ο ιωνικός τύπος *εὐσεβίης*¹³⁷, οι σιγματικοί αόριστοι *ἔδρασα* και *κατέσβεσεν*¹³⁸, ο υποθετικός σύνδεσμος *ἦν*¹³⁹, η πρόθεση *σύν + δοι.*¹⁴⁰, η λέξη *πόμα*¹⁴¹, κ.ά. Η εικόνα επομένως που σχηματίζει κανείς για τη γλώσσα του Κριτία είναι ότι αυτή, αν και αττική, δεν χαρακτηρίζεται από «καθαρότητα», γεγονός άλλωστε που έρχεται σε συμφωνία με τις

133 Π.χ. *νέοισιν* 4, 2 *ἀμέτροισιν* 6, 27, *ἀκαλκεύτοισιν* 20, 1, *ἐσθλοῖσιν* 25, 3 κ.ά. Για τον ποιητικό-ιωνικό χαρακτήρα της δοτικής πληθ. σε -οισι βλ. Smyth, σ. 379 κ.ε., Bechtel III, σσ. 141-142, Thumb-Scherer, σσ. 270-271. Στην αττική διάλεκτο αντίθετα ο τύπος αυτός της δοτικής είναι εξαιρετικά σπάνιος μετά το 430 π. Χ., ενώ από το 403 π. Χ. εξαφανίζεται εντελώς, βλ. σχετικά E. Risch, "Das Attische im Rahmen der Griechischen Dialekte", *MH* 21 (1964), σ. 6.

134 Π.χ. *γλώσσας* 6, 8, 16, *ταράσσω* 22, 4 κ.ά.

135 Π.χ. *ἐρέθισμα* 1, 3, *μελέτημα* 6, 1, *ρεύματι* 18, 2, *κόλασμα* 15, 9, *δειμα* 25, 14, *ποικίλημα* 25, 34, *ὑποδήματα*, *πόμα* κ.ά. Για τα παράγωγα σε -μα, τα οποία χαρακτηρίζουν το ιωνικό λεξιλόγιο βλ. Chantraine (1933), σσ. 189-190, J. Buck - W. Petersen, *Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives*, Chicago 1945, σ. 221, Long, σ. 19.

136 *ἄεθλον* 25,3 (όλοι οι κώδικες, οι εκδότες *ἄθλον*) · για τον τύπο βλ. Smyth, σ. 241, *μελέων* 1, 1· ο τύπος απαντά ασυναίρετος στην ιωνική, βλ. Smyth, σσ. 423-424, ενώ στην αττική συντηρημένος βλ. Meisterhans = Schwyzer, σ. 132.

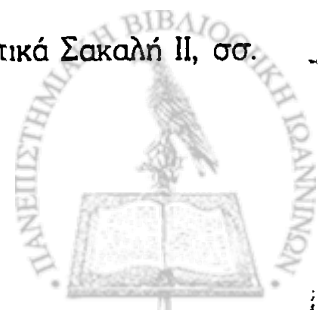
137 Ο τύπος *εὐσεβίης* είναι ιωνικός, ενώ ο αντίστοιχος αττικός είναι *εὐσεβίας*· για το ιωνικό η εκεί όπου οι άλλες διάλεκτοι έχουν *α* και ιδιαίτερα η αττική μετά τα φωνήεντα *ι, ε,* και το ημίφωνο *ρ,* βλ. Smyth, σ. 171 κ.ε.

138 Οι σιγματικοί αόριστοι *ἔδρασα* και *κατέσβεσεν* είναι ιωνικοί · η αττική διάλεκτος χρησιμοποιεί τους β' αορίστους *ἔδραν* και *κατέσβην*. Για το θέμα βλ. σχετικά Schwyzer I, σσ. 755-756. Πβ. Smyth, σ. 491 κ.ε., Chantraine (1958), σ. 413 κ.ε.

139 *ἦν* 37· ο σύνδεσμος θεωρείται ιωνικός, βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 107.

140 *Σύν σιγῆ* 25, 22· η πρόθεση *σύν + δοι.* έχει πολύ περιορισμένη χρήση στις αττικές επιγραφές κατά την κλασική εποχή (βλ. Meisterhans - Schwyzer, σ. 221 και σημ. 1764), ενώ, την ίδια εποχή, χρησιμοποιείται πλατιά από την ποίηση, βλ. σχετική βιβλιογραφία παραπάνω σημ. 105.

141 *Πόμα* 34· η λέξη είναι ιωνική (η αττική έχει *πῶμα*), βλ. σχετικά Σακαλή II, σσ. 25 κ.ε.

πληροφορίες της έμμεσης παράδοσης, όπως σημείωσα πιο πάνω¹⁴².

Ο Πλάτων, ο οποίος ήταν συγγενής του Κριτία, έγραψε ένα διάλογο με τον τίτλο *Κριτίας*, στο μεγαλύτερο μέρος του οποίου πρωταγωνιστεί ο σοφιστής. Σύμφωνα με τον Σακαλή στο συγκεκριμένο διάλογο ο Πλάτων μιμείται το ύφος του Κριτία και προφανώς και τη γλώσσα του, αφού εντοπίζονται γλωσσικές ομοιότητες ανάμεσα σε αυτόν και τα σωζόμενα αποσπάσματα του Κριτία, όπως π.χ. ονόματα σε *-μα*¹⁴³ και η λέξη *πόμα*¹⁴⁴. Ένα σημαντικό βαθμό πιθανότητας να ανήκουν στο κριτίειο λεκτικό διεκδικούν, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του ίδιου ερευνητή, και κάποιες άλλες χρήσεις, όπως η σύνταξη *ὕπερ + αιτιατική* (τοπική)¹⁴⁵ και *πρὸς + γενική*¹⁴⁶, που απαντούν στον ίδιο διάλογο. Η τελευταία χρήση έχει μια πρόσθετη επιβεβαίωση, καθώς απαντά σε λόγια του ίδιου του Κριτία στο διάλογο *Πρωταγόρας* 336d. Στο στόμα του σοφιστή, στο *Χαρμίδη* 176b, ο Πλάτων έχει τοποθετήσει ανάμεσα σε άλλο ιωνικό λεκτικό και τον υποθετικό σύνδεσμο *ἤν*, τον οποίο είναι πολύ πιθανόν ο συγγραφέας να είχε αντλήσει από τη γλώσσα του ίδιου του Κριτία¹⁴⁷, αφού, σύμφωνα με τα αποσπάσματά του, χρησιμοποιούσε τον υποθετικό αυτό σύνδεσμο.

Μελετώντας τις αποκλίσεις του ξενοφώντειου λόγου του Κριτία συγκριτικά με τις αποκλίσεις της γλώσσας των αποσπασμάτων του Κριτία - η σύγκριση αναγκαστικά περιορίζεται στις αποκλίσεις, καθώς στόχος μας είναι να προσδιορίσουμε την προέλευση μιας από αυτές, δηλ. τον τύπο *δυνασθῆ* -, παρατηρεί κανείς πως υπάρχει σύμπτωση σε δυο

¹⁴² Βλ. παραπάνω σ. 161, σημ. 122 και 123. Γενικά για τη γλώσσα του Κριτία βλ. R. Hirsche, *Grundzüge der griechischen Sprachgeschichte*, Wiesbaden 1970, σ. 211.

¹⁴³ Βλ. Σακαλή I, σ. 144.

¹⁴⁴ Βλ. Σακαλή II, σ. 34 και σημ. 3.

¹⁴⁵ Βλ. Σακαλή I, σσ. 145-146.

¹⁴⁶ Βλ. Σακαλή I, σ. 144.

¹⁴⁷ Βλ. Σακαλή II, σσ. 44-45.

περιπτώσεις, στον σύνδεσμο ἤν και την πρόθεση σύν + δοτ. Το ερώτημα που τίθεται αμέσως είναι αν μπορούν οι ανάτικες αυτές λέξεις να αποδοθούν στον Κριτία και να σημειωθούν επομένως ως περίπτωση εξάρτησης του Ξενοφώντα από το ρήτορα.

Μια καταφατική απάντηση στο ερώτημα με βρίσκει ιδιαίτερα επιφυλακτική: πρώτα-πρώτα γιατί ο ιστορικός χρησιμοποιεί συχνά στο έργο του τον υποθετικό σύνδεσμο ἤν, αλλά ακόμα συχνότερα το σύν + δοτ., ώστε η χρήση αυτή να θεωρείται μια από τις ιδιαιτερότητες της γλώσσας του. Κατά συνέπεια δύσκολα κανείς θα απέκλειε το ενδεχόμενο ότι δεν βρίσκεται μπροστά σε ξενοφώντεια γλώσσα. Αλλά δεν είναι μόνο το ἤν και το σύν + δοτ. που απαντούν συχνά στο έργο του ιστορικού: το ίδιο συμβαίνει και με τις περισσότερες περιπτώσεις των αποκλίσεων που σημείωσα και ιδιαίτερα με τους τύπους του αορίστου *ἐδυνάσθην*, με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένες αποκλίσεις να επιτείνουν την εντύπωση ότι αποτελούν ξενοφώντειες χρήσεις και κατά συνέπεια ότι βρισκόμαστε μπροστά στη χαρακτηριστική γλώσσα του Ξενοφώντα.

Η κύρια, ωστόσο, επιφύλαξή μου ξεκινάει από το αν ο πολιτικός λόγος που εκφώνησε ο Κριτίας στη βουλή θα μπορούσε να ήταν διανθισμένος με ιωνικούς τύπους και χρήσεις, όπως είναι οι περισσότερες περιπτώσεις των αποκλίσεων του ξενοφώντειου κειμένου και βέβαια ο τύπος *δυνασθῆ*, που μας απασχολεί.

Όπως, ορθά, υποστηρίζουν οι Hoffmann - Scherer "στο δικαστήριο, στην πολιτική συνέλευση του δήμου όποιος ήθελε να παρασύρει το πλήθος με το μέρος του δεν έπρεπε να εγκαταλείψει το έδαφος της πραγματικότητας, αλλά όφειλε να μιλά τη γλώσσα που μιλούσε ο λαός, γιατί μόνο τότε κέρδιζε την πνευματική επαφή με τους ακροατές του, στην οποία βασιζόταν σε τελευταία ανάλυση η επιτυχία"¹⁴⁸. Η γλώσσα δηλ. του εκάστοτε ομιλητή περιείχε ένα λεκτικό κοντινό, άμεσο με τον καθημερινό λόγο και όχι απομακρυσμένο από τη ζωντανή ομιλία, όπως το ποικτικό ή και το ιωνικό. Εξάλλου, όπως επισημαίνουν οι ίδιοι μελετητές, κάτω από αυτές τις συνθήκες το ποικτικό-ιωνικό λεκτικό εκτός

¹⁴⁸ Βλ. Hoffmann - Scherer, σ. 158.

των άλλων θα φάνταζε σαν ανόπτος καλλωπισμός¹⁴⁹.

Η άμεση γνώση της γλώσσας τῶν Λόγων του Κριτία δεν είναι δυνατή, καθώς δεν έφθασε τίποτε ίσαμε σήμερα σε μας. Από την έμμεση παράδοση μαθαίνουμε πως ο Κριτίας έγραψε *Δημηγορικά Προοίμια* ¹⁵⁰ και *Λόγους* ¹⁵¹. Η έμμεση παράδοση, πάλι, διασώζει μια διαφωτιστική πληροφορία για το θέμα της γλώσσας τῶν Λόγων του. Συγκεκριμένα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς στο έργο του *Λυσίας* 2 μιλώντας για τον ομώνυμο ρήτορα αναφέρει για τη γλώσσα του: *καθαρός έστι ... καὶ τῆς Ἀττικῆς γλώττης ἄριστος κανών, οὐ τῆς ἀρχαίας ἧ κέρηται Πλάτων τε καὶ Θουκυδίδης, ἀλλὰ τῆς κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἐπιχωριαζούσης, ὡς ἔστι τεκμήρασθαι τοῖς τε Ἀνδοκίδου λόγοις τοῖς Κριτίου καὶ ἄλλοις συχνοῖς*. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη μαρτυρία ο Κριτίας στους *Λόγους* του χρησιμοποίησε την αττική διάλεκτο της εποχής του - *τὴν ἐπιχωριάζουσαν* - τη γλώσσα δηλ. που χρησιμοποίησαν και οι αττικοί ρήτορες, ο Λυσίας και ο Ανδοκίδης, ο λόγος των οποίων, ως γνωστόν, είχε άμεση σχέση με τον καθημερινό λόγο των Αθηναίων.

Ύστερα από τις παραπάνω επισημάνσεις μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα πως το ανάττικο λεκτικό του ξενοφώντειου λόγου και ιδιαίτερα το ιωνικό δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι αποτέλεσμα εξάρτησης του ιστορικού από τυχόν αντίγραφο του λόγου του Κριτία ή ακόμα επίδρασής του γενικά από το γραπτό λόγο του ρήτορα. Αλλά, και αν ακόμη κανείς δεν απέκλειε μια τέτοιου είδους επίδραση του ρήτορα στον Ξενοφώντα, δεν θα μπορούσε παρά να τη δεχθεί σε πολύ περιορισμένη έκταση και βέβαια όχι για τον ιωνικό τύπο *δυνασθῆ* που εξετάζουμε.

Αν όμως η περίπτωση της εξάρτησης του ιστορικού από το λόγο του Κριτία δεν μπορεί να αποδειχθεί για τον τύπο που εξετάζουμε, τότε τί άλλο μπορεί να συμβαίνει εδώ; Μήπως τελικά βρισκόμαστε μπροστά σε όχι καλή παράδοση του κειμένου όσον αφορά τον τύπο *δυνασθῆ* ;

¹⁴⁹ Βλ. Hoffmann - Scherer, σ. 158.

¹⁵⁰ Ερμολ. *περί Ἰδεῶν* Β, 11.

¹⁵¹ Διον. Αλικαρ. *Λυσίας* 2.

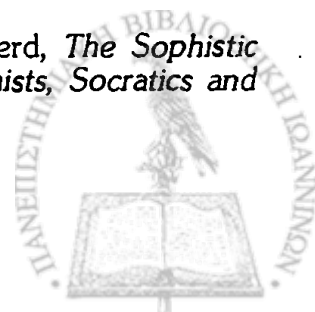
Πριν αποφασίσουμε οριστικά για την αξιοπιστία του χωρίου στο σημείο αυτό, ας δοκιμάσουμε να προσεγγίσουμε το ζήτημα μέσα από την πλευρά των συμφραζομένων. Όπως έχω ήδη αναφέρει, ο τύπος *δυνασθῆ* απαντά στο λόγο του Κριτία που εκφώνησε στη βουλή των Αθηναίων το 404/3 π.Χ. λίγο πριν τη θανάτωση του Θηραμένη. Αμέσως μετά ακολουθεί ο λόγος-αντίλογος του Θηραμένη¹⁵² που προσπάθησε να αποσειεί μια τις κατηγορίες που του είχε προσάψει ο Κριτίας με ακριβώς αντίθετη επιχειρηματολογία. Παρατηρεί κανείς αμέσως πως ο Ξενοφών εκθέτει τους εκφωνημένους λόγους όχι με το συνήθη διηγηματικό τρόπο, δηλ. τον πλάγιο λόγο, αλλά με την παράθεσή τους σε ευθύ λόγο. Επίσης αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο ιστορικός προτίμησε να οργανώσει το υλικό του με τη μορφή των αντιθετικών δημηγοριών. Οι τελευταίες όχι μόνο καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα¹⁵³, αλλά και περιέχουν μια αντιθετική αντιστοιχία στη δομή τους, καθώς στο κάθε επιχειρημα-κατηγορία της μιας αντιστοιχεί ένα αντεπιχείρημα της άλλης¹⁵⁴. Η οργάνωση των λόγων σε αντιθετικά ζεύγη θυμίζει βέβαια μια τεχνική, μια μέθοδο πολύ οικεία στη σοφιστική και γνωστή με τον όρο *ἀντιλογία* ¹⁵⁵.

152 Έλλ. II 3. 35-49.

153 Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Κριτίας είναι ότι ο Θηραμένης είναι άξιος θανατικής καταδίκης την οποία και προτείνει. Αντίθετα ο Θηραμένης περατώνει το λόγο του υποστηρίζοντας ότι οι πράξεις του δεν συνηγορούν για την καταδίκη του σε θάνατο τον οποίο παρόλα αυτά θα τον αποδεχόταν στην περίπτωση που, όπως ο ίδιος λέει, "*ἐγὼ σὺν τοῖς δημοτικοῖς ἢ τυραννικοῖς τοὺς καλοὺς τε κάγαθούς ἀποστερεῖν πολιτείας ἐπεχείρησα*".

154 Οι κατηγορίες που εκτόξευσε ο Κριτίας εναντίον του Θηραμένη ήταν κυρίως οι ακόλουθες: α) ότι με βάση τις πράξεις του ήταν εχθρός και προδότης, β) ότι ήταν ευμετάβολος (*καὶ κόθορνος ἐπικαλεῖται*) και γ) ότι δεν περισυνέλεξε τους νεκρούς Αθηναίους μετά τη ναυμαχία στη Λέσβο, παρόλο που είχε αυτή τη διαταγή από τους στρατηγούς τους οποίους μάλιστα αργότερα στην Αθήνα *κατηγορῶν ἀπέκτεινε*. Ο Θηραμένης απάντησε σε όλες τις κατηγορίες ξεκινώντας από την τελευταία, ακολουθώντας μια λογική πορεία που στόχευε είτε στην αναίρεση των κατηγοριών είτε στην αποδυνάμωσή τους, έτσι ώστε σε κάθε λόγο να αντιστοιχεί ένας αντίλογος, ένα αντεπιχείρημα δικό του. Συνολικά οι δυο λόγοι θα μπορούσαμε να πούμε ότι συγκροτούν, για να δανειστούμε λόγια της J. de Romilly, *Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, μετ. Ε. Κακριδή, Αθήνα 1988, σ. 182, "κατασκευές συστηματικά παράλληλες και αντίστροφες".

155 Γενικά για την αντιλογία και την τεχνική της βλ. G.B. Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981, σσ. 61, 63, H.D. Rankin, *The Sophists, Socratics and*

Η παράδοση ανήγαγε την αρχή της τεχνικής αυτής στον Πρωταγόρα : και πρώτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις ¹⁵⁶, ενώ απέδιδε στον ίδιο επίσης δυο βιβλία με τον τίτλο Ἀντιλογίες ¹⁵⁷. Τα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα του Πρωταγόρα δεν επιτρέπουν την άμεση αντίληψη για το θέμα. Ωστόσο οι σύγχρονοι μελετητές δεν αμφισβητούν ὅ,τι αναφέρει η έμμεση παράδοση¹⁵⁸, σημειώνοντας παράλληλα πως η τέχνη της ἀντιλογίας αποτέλεσε το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα της σκέψης της σοφιστικής περιόδου¹⁵⁹.

Η αντιπαράθεση επιχειρημάτων, οι ανταγωνιστικές συζητήσεις, η αντίθεση γενικά χαρακτήρισαν από πολύ νωρίς την ελληνική σκέψη¹⁶⁰. Οι αντιθετικές συζητήσεις ὅμως, οι ἀγῶνες λόγου, μόνο κατά τον 5ο αι. π.Χ. αποτέλεσαν μια γενική τάση, μια μόδα που χρησιμοποίησαν σχεδόν ὅλα τα γραμματειακά είδη¹⁶¹, με κύριο χαρακτηριστικό τους η αντιπαράθεση να γίνεται με βάση μια συγκεκριμένη τεχνική που στηριζόταν στη λογική και την ακρίβεια. Ορισμένοι μελετητές σημείωσαν χρήση της ἀντιλογίας από τον Αντιφώντα στις *Τειραλογίες* του και από το Θουκυδίδη στις αντιθετικές δημηγορίες¹⁶².

Η επίδραση που προφανώς άσκησε ο Πρωταγόρας σε ὅσους χρησιμοποίησαν την ἀντιλογία υπογραμμίστηκε από τους μελετητές, ιδιαίτερα ὅσον αφορά τη μέθοδο, ενώ ορισμένοι τη λογάρισαν και στη γλώσσα σε μια περίπτωση, και συγκεκριμένα στις *Τειραλογίες* του

Cynics, London, Canberra, Totowa, New Jersey 1983, σσ. 15-16, 21.

¹⁵⁶ Διογ. Λαέρτ. 9, 51· το ίδιο πληροφορεί και ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας *Σιρωμ.* 6, 65.

¹⁵⁷ Διογ. Λαέρτ. 3, 37.

¹⁵⁸ Romilly, σ. 18 κ.ε., Kerferd, σ. 85.

¹⁵⁹ Kerferd, σ. 85.

¹⁶⁰ Βλ. σχετικά M.Untersteiner, *The Sophists*, trans. by K.Freeman, Oxford 1954, σ. 19 κ.ε., Kerferd, σ. 102.

¹⁶¹ Βλ. Romilly, σ. 180, αλλά και σ. 62.

¹⁶² Ὅπως π.χ. η Romilly, σσ. 185, 223, 225 κ.ε., ο S. Hornblower, *Thucydides*, London 1987, σσ. 60-61.

Αντιφώντα¹⁶³. Έχω τη γνώμη πως όχι μόνο σε αυτή την περίπτωση, αλλά γενικά και σε άλλα κείμενα του 5ου αι. π.Χ. θα πρέπει να ερευνάται η επίδραση της *ἀντιλογίας* και στη γλώσσα, μέσα στα πλαίσια συνάρτησης γραμματειακού είδους και γλώσσας. Όσον αφορά το είδος της γλώσσας της *ἀντιλογίας*, η ιωνική διάλεκτος συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες, αν λάβει κανείς υπόψη τη γλώσσα των ελαχίστων σωζομένων γραμμών του έργου του Πρωταγόρα¹⁶⁴. Θεωρώ απαραίτητο να διευκρινίσω εδώ ότι αναφέρομαι σε γραμματειακό είδος, αν και δεν υπάρχουν πρωτογενή στοιχεία για να υποστηριχθεί με βεβαιότητα πως κάποιο έργο του Πρωταγόρα- οι *Ἀντιλογίες* του¹⁶⁵ ενδεχομένως - αποτέλεσε το πρότυπο και δημιούργησε μια παράδοση στη περιοχή της σοφιστικής (ή σοφιστικής ρητορικής), έτσι ώστε τυπικά να μιλούμε για είδος. Έχω τη γνώμη όμως πως έμμεσες ενδείξεις (γλωσσικές) μας οδηγούν στο να μην αποκλείουμε ότι η *ἀντιλογία* αποτέλεσε γραμματειακό είδος.

Μια σοβαρή ένδειξη για τη βασιμότητα του ισχυρισμού μου αποτελούν οι ιωνισμοί των *Τετραλογιῶν* του Αντιφώντα: αυτούς τους έχουν ήδη σημειώσει προγενέστεροι μελετητές¹⁶⁶, οι οποίοι έκαναν διάφορες

¹⁶³ Βλ. π.χ. G. Zuntz, "Earliest Attic-Style", *C & M* 2 (1939), σ. 141, ηβ. και G. Zuntz, "Once Again in Antiphontean Tetralogies", *M H* 6 (1949), σσ. 100-103.

¹⁶⁴ Από το έργο του Πρωταγόρα δεν σώζονται παρά ελάχιστες γραμμές και τίτλοι ορισμένων έργων του, με αποτέλεσμα να υπάρχει δυσκολία για τον ακριβή προσδιορισμό του γλωσσικού οργάνου που χρησιμοποίησε. Κάποια συμπεράσματα θα μπορούσε κανείς να βγάλει από το μεγαλύτερο σωζόμενο απόσπασμά του (D-K 80 B 9), στο οποίο γίνεται χρήση ποιητικού λεκτικού, όπως: *ἀπ. 9, 7 πολλόν, ἀπ. 5, 8 μιν, ἀπ. 9, 10 κάρτα*, αλλά και ιωνικού, όπως: *ἀπ. 9, 6 εὐδής, ἀπ. 9, 7 ἡμέρην, εὐποτμίν, ἀπ. 9, 8 ἀνωδυνίν, ἀπ. 9, 11 ἀμχανίν* κ.α. Οι σύγχρονοι μελετητές δεν αμφισβητούν ότι ο Πρωταγόρας έκανε χρήση της ιωνικής διαλέκτου στο έργο του, βλ. Schmid-Stählin, σσ. 136, 140.

¹⁶⁵ Σύμφωνα με το Διογ. Λαέρτ. 3, 35 και 57 ο Πρωταγόρας έγραψε δυο βιβλία *Ἀντιλογιῶν* για το περιεχόμενο των οποίων, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, μπορεί να κατατοπίσει η *Πολιτεία* του Πλάτωνα, όπου ο φιλόσοφος χρησιμοποίησε τις *Ἀντιλογίες* αντεστραμμένες. Από τους νεότερους μελετητές ο Untersteiner, σ. 10 κ.ε., θεωρεί πως το έργο *Ἀντιλογίες* του Πρωταγόρα πρέπει να περιελάμβανε σχεδόν όλο τον κατάλογο των έργων που δίνει ο Διογ. Λαέρτιος με εξαίρεση το έργο *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες*.

¹⁶⁶ Βλ. Dittenberger (1897), σσ. 31-41, ο οποίος σημείωσε σχεδόν από τους

υποθέσεις προκειμένου να εξηγήσουν το λόγο της παρουσίας τους: οι κυριότερες από αυτές μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: α) ότι ο συγγραφέας ήταν Ίωνας¹⁶⁷ και β) ότι ο συγγραφέας βρισκόταν κάτω από την επίδραση του Πρωταγόρα¹⁶⁸. Ο Dover προχώρησε την υπόθεση της επίδρασης- όχι αναγκαστικά από τον Πρωταγόρα- υποστηρίζοντας ότι ο συγγραφέας έγραψε τις *Τετραλογίες* μιμούμενος κάποιο ιωνικό είδος πλαστῶν λόγων¹⁶⁹, συνδέοντας έτσι, από τους πρώτους, όσο ξέρω, τη γλώσσα με το γραμματειακό είδος. Η υπόθεση αυτή του διακεκριμένου μελετητή φαίνεται πειστική, διότι το ιωνικό λεκτικό των *Τετραλογιῶν* αποκτά κατ' αυτόν τον τρόπο το κατάλληλο πλαίσιο ερμηνείας του.

Την υπόθεσή μου, για επίδραση της *ἀντιλογίας* στη γλώσσα, ενισχύουν ακόμη οι ιωνισμοί των αντιθετικών δημηγοριῶν στο Θουκυδίδη¹⁷⁰, τους

πρώτους το ιωνικό λεκτικό των *Τετραλογιῶν*: για περαιτέρω ανάλυση του λεκτικού αυτού βλ. H. Richards, "Notes on Greek Orators, I - Antiphon", *CR* 20 (1906), σσ. 148-150. Πβ. L. Gernet, ed. *ANTIPHON, Discours*, Paris 1923 (ανατ. 1954), σσ. 14-16.

¹⁶⁷ Βλ. Dittenberger (1897), σ. 33 κ.ε., ο οποίος υποστήριξε ότι ο Αντιφών πρέπει να ήταν κάποιος Ίωνας που ζούσε στην Αθήνα στο τέλος του αιώνα του Περικλή ή πιθανώς κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Την ιωνική καταγωγή του συγγραφέα των *Τετραλογιῶν* υποστήριξε και ο P. von der Mühl, "Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien", *MH* 5 (1948), σσ. 4-5, αν και θεώρησε ως συγγραφέα τους όχι τον Αντιφώντα, αλλά ένα μαθητή του.

¹⁶⁸ Βλ. Zuntz (1939), σ. 141, von der Mühl, σ. 5.

¹⁶⁹ Βλ. K. Dover, "The Chronology of Antiphon's Speeches", *C Q* 44 (1950), σσ. 58-59.

¹⁷⁰ Ο Θουκυδίδης, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποίησε «ἀγῶνες λόγων» στο έργο του με τη μορφή αντιθετικών δημηγοριῶν, δηλ. ζευγάρια λόγων με αντίθετες θέσεις πάνω σε ένα θέμα. Ο W.C. West, *A Description and Listing*, στο *The Speeches in Thucydides, A Collection of Original Studies with Bibliography*, ed. Ph.A. Stadter, North Carolina 1973, σ. 6, τις υπολογίζει γύρω στα 35 ζευγάρια, αλλά μετράει και τα ζευγάρια λόγων σε πλάγιο λόγο. Για μια απαρίθμηση των σε ευθύ λόγο δημηγοριῶν, οργανωμένων σε αντιθετικά ζευγάρια, «im Sinn der protagoreischen Lehre von den ἀντιλογίαι» βλ. Schmid-Stählin V, σ. 168, σημ. 2. Μόλο που ίσαμε σήμερα, όσο ξέρω, δεν έχει γίνει πλήρης και συστηματική γλωσσική ανάλυση των αντιθετικών δημηγοριῶν, είναι ευδιάκριτη η παρουσία ιωνικού λεκτικού σε αυτές. Παραθέτω εδώ ό,τι μπόρεσα να εντοπίσω σε μια γρήγορη εξέταση αυτών των δημηγοριῶν, γνωρίζοντας ότι δεν εξαντλώ έτσι τη σημείωση όλων των ιωνισμών και πιστεύοντας ότι πρέπει να αποτελέσει desideratum άμεσης έρευνας: ἀρέσκομαί τι 1.35.2 (βλ. Dienner, σ. 54, J. Ehlert, *De Verborum copia Thucydidea Quaestiones selectae*, Diss., Berolini 1910, σ. 25, δὲ (τόσφ δέ, βλ. Denniston, (1959) σ. 7 κ.ε., Smyth-

οποίους πρέπει μάλλον να τους κατανοήσουμε μέσα στα πλαίσια αυτά, αλλά και, ενδεχομένως, το ιωνικό λεξιλόγιο των *Δισσῶν* λόγων¹⁷¹, έργο

Messing, σ. 645, Σακαλή I, σσ. 152 κ.ε.), *τιμωρία* (=βοήθεια) 1, 38, 6 (βλ. Dienner, σ. 18, Ehlert, σ. 37), *ἀνακωχή* 1.40.4 (βλ. Dienner, σ. 12, Ehlert, σ. 30), *τιμωρεῖν* (=βοηθεῖν) 1.40.6 (βλ. Ehlert, σ. 37), *τάδε* (*δικαιώματα ... τάδε* - η αντωνυμία *τάδε* αναφέρεται στα προηγούμενα και όχι στα επόμενα) 1.41.1, 42.1 (βλ. Kühner-Gerth I, σ. 645, Schwyzer-Debrunner II, σ. 209, 3, Σακαλή I, σ. 61 κ.ε.), *βλάβεσθαι* (ο μέσος μέλλων με παθητική σημασία) 1.81.4 (βλ. Schwyzer-Debrunner II, σ. 266, Σακαλή I, σ. 79 κ.ε.), *αἰεὶ* 1.84.4 (βλ. Smyth, σ. 191, Bondesson, σ. 34, Garbrah, σ. 33, Σακαλή II, σσ. 63-64), *τιμωρεῖν* (=βοηθεῖν) 1.86.2, *αἰεὶ* 3.37.4, *ὥς* (= οὕτω (ς)) 3.37.5 (βλ. Dienner, σσ. 60-62, Σακαλή I, σσ. 163, 165), *αἰεὶ* 3.38, 5.40.3, *ζημιώσεσθαι* (ο μέσος μέλλων ως παθητικός) 3.40.3, *ἦν* 3.43.1, 44.1 (δισ), 46.2, 46.3, 66.3 (δισ), 67.7 (βλ. Smyth, σσ. 71, 609 κ.ε., Bechtel III, σ. 224, Bondesson, σ. 74, Σακαλή I, σ. 40 κ.ε. και σημ. 5), *παρτενεῖσθαι* (ο μέσος μέλλων ως παθητικός) 3.46.2, *τόδε* (η αντωνυμία αναφέρεται στα προηγούμενα) 3.46.3, *ἀπὸ τῶν νόμων τῆς δεινότητος ... ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ἔργων τῆς ἐπιμελείας* (η γενική ανάμεσα σε πρόθεση και το ουσιαστικό που συνάπτεται με αυτή) 3.46.4 (βλ. Dienner, σ. 75 κ.ε.), *αἰεὶ* 3.56.7, *περισώμεθα ἐκ πάντων* (το ποιητικό αίτιο εκφέρεται με *ἐκ* + γεν., αντί *ὑπὸ* + γεν.) 3.57.4 (βλ. Kühner-Gerth I, σ. 460, Schwyzer-Debrunner II, σ. 463, Σακαλή I, σ. 92 κ.ε.), *ἐπιβοᾶσθαι* (=ἐπικαλεῖσθαι) 3.59.2, 67.2 (βλ. Dienner, σ. 32), *αἰεὶ* 3.64.4, *πρὶν ... βεβαιώσωμεθα* (πρὶν με υποτακτική χωρίς *ἄν* σε χρονική πρόταση) 6.10.5 (βλ. Kühner-Gerth II, σσ. 426, 449, 455, Bechtel III, σ. 261 κ.ε., Σακαλή I, σ. 107 κ.ε.), *θαρσεῖν* (ανάπτικο -ιωνικό εδώ- αὐμπλεγμα ρσ) 6.11.6, 34.1 (βλ. Kühner-Blass I, σ. 147, Thumb-Scherer, σ. 256, Σακαλή I, σσ. 91 κ.ε. πβ. Meisterhans-Schwyzer, σ. 100), *ἦν* 6.11.6, 21.1, 22.1 (δισ), 23.1, 36.3, *εἰ ξυστῶσιν αἱ πόλεις ... καὶ μὴ ἀντιπαράσχωσιν* (υποτακτική χωρίς *ἄν* σε υποθετική πρόταση, που εισάγεται με το *εἰ*) 6.21.1 (βλ. Kühner-Gerth I, σ. 474), *αἰεὶ* 6.34.2, 36.2, 38.2, *δρᾶσαι* (α' σιγματικός αόριστος αντί του β' αορίστου (απτικού) *δρᾶν* 6.36.3 (βλ. Veitch, λ. (*διδράσκω*), Schwyzer I, σσ. 755-756), *πρὶν ἐν τῷ παθεῖν ὤμεν* (πρὶν + υποτακτική χωρίς *ἄν*) 6.38.2, *προσπνές* 6.77.2 (βλ. Dienner, σ. 22, Ehlert, σσ. 36-37, *ἐπὶ τῆς πρότερον οὔσης ξυμμαχίας ἀνανεώσει* (η γενική ανάμεσα στη πρόθεση και το ουσιαστικό) 6.38.2 (βλ. Dienner, σ. 75 κ.ε.), *ἦν* 7.61.1, 62.3, *αἰεὶ* 7.61.3, *ταράξεσθαι* (μέσος μέλλων ως παθητικός) 7.67.2 κ.α.

171 Για το ιωνικό λεκτικό βλ. T.M. Robinson, *Contrasting Arguments, An edition of the Dissoi Logoi*, New York 1979, σ. 89 σημ. 53 (πβ. και σ. 51), όπου σημειώνει τους τύπους *εἶπαι* 2.20 και 9.3, *ζῶει* 5.5 (δισ), *σοφίη* 5.7 και 6.1, *σοφίην* 6.7, *ἀμαθίης* 5.7, *κάρτα* 6.7, *οἶδας* 9.4 · σε αυτούς θα προσέθετα τον τύπο *γινώσκω* 6.7, τον οποίο μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, όπου απαντούν και άλλοι ιωνικοί τύποι (*σοφίη*, *κάρτα*), θα πρέπει κανείς να τον θεωρεί περισσότερο ιωνικό παρά δωρικό ή αιολικό, αφού, σύμφωνα με τον Buck, σ. 74, τύποι του ρήματος αυτού απαντούν σε "Λέσβιους και σε Ίωνες πεζογράφους και σε μερικές μεταγενέστερες δωρικές επιγραφές". Αλλά είναι ίσως αυτονόητο ότι, αν συμφωνώ με τον Robinson για την ύπαρξη των ιωνισμών στους *Δισσοὺς* λόγους, δεν σημαίνει ότι αποδέχομαι και την υπόθεσή του ότι "οι ιωνισμοί αυτοί οφείλονται στην ιωνική καταγωγή του σοφιστή που μετέφρασε ο ίδιος το έργο του στη δωρική χωρίς καθολική επιτυχία (σ. 51)". Κατά τη γνώμη μου, ο συγγραφέας δεν ήταν απαραίτητο να είναι Ίωνας, αλλά άφησε εσκεμμένα στο έργο του ίχνη της ιωνικής ως στοιχείο παράδοσης του είδους που ανήκε, δηλ. της *ἀντιλογίας*.

που έφθασε σε μας ανώνυμο και γραμμένο στη δωρική διάλεκτο.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό, νομίζω, πως ο Ξενοφών κινείται στα πλαίσια της ίδιας παράδοσης: εισάγει εδώ την *άντιλογία* με τη μορφή των αντιθετικών λόγων- των λόγων του Κριτία και του Θηραμένη- με κάποιον ιωνικό γλωσσικό χρωματισμό, όπως φαίνεται από τη κφ παράδοση και των δυο λόγων¹⁷² και ίσως αυτό φαίνεται ακόμη πιο καθαρά, αν σκεφθούμε πως ο Ξενοφών κρατάει στο έργο του γραμματειακά στοιχεία του περασμένου αιώνα (β' μισό του 5ου αι. π.Χ.)¹⁷³, ενώ την εποχή της συγγραφικής του δραστηριότητας (α' μισό του 4ου αι. π.Χ.) την *άντιλογία* την εγκαταλείπουν τα διάφορα γραμματειακά είδη¹⁷⁴, όπως η φιλοσοφία και η ρητορική, αλλά και η ιστοριογραφία, όπως μπορούμε να εικάσουμε από τα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα των *Ἑλληνικῶν τῆς Ὀξυρύγχου* ¹⁷⁵.

Μετά από την ανάλυση που προηγήθηκε, είναι εύλογο να εικάζεται η επίδραση της *άντιλογίας* σε γλωσσικό επίπεδο στο λόγο του Κριτία (αλλά και του Θηραμένη) και να ανάγεται σε αυτή ο λόγος της παρουσίας του ιωνικού τύπου *δυνασθῆ* και των λοιπών ιωνικών τύπων του κειμένου.

Τέλος θα πρέπει ίσως να διευκρινίσω πως το γεγονός του επηρεασμού

¹⁷² Στο λόγο του Θηραμένη απαντά το εξής ιωνικό λεκτικό: *μέν* § 35 (το μόριο *μέν* ως βεβαιωτικό, βλ. Schwyzer-Debrunner II, σ. 569 και σημ. 2, Σακαλή II, σ. 147 κ.ε., πβ. Denniston (²1954), σ. 328), *έπει* (χρονικό) §§ 38, 42, *άμφι* + αιτ. § 46, *σύν* §§ 48, 49 (στις προθέσεις *άμφι* και *σύν* έχω τη γνώμη πως το πλέον εύλογο - μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα - είναι να αποδοθεί ιωνικός χρωματισμός. Πβ. και Richards (1901), σ. 199, όπου σημειώνει την παρουσία και άλλου λεκτικού, ανάπτικου ή ασυνήθιστου και σπάνιου στην αττική πεζογραφία, όπως το ρ. *περισώζω* § 41 (για αυτό βλ. παραπ. σημ. 108), τις λέξεις *βουλεία* § 38, *εϋδηλος* § 41, τη φράση *ότε ταῦτα ἦν* §36 κτλ.

¹⁷³ Την επίδραση της σοφιστικής, που πιστοποιούμε εδώ δια μέσου της *άντιλογίας*, ο Ξενοφών δεν μπόρεσε να την αποφύγει και ευρύτερα. Για το θέμα βλ. σχετικά W. Nestle, "Xenophon und die Sophistik", *Philologus* 94 (1941), σσ. 31-50.

¹⁷⁴ Η ρητορική και η φιλοσοφία εγκατέλειψαν ή χρησιμοποίησαν τον 4ο αι. π.Χ. ελάχιστα στοιχεία της *άντιλογίας* στο πεδίο μάλιστα της φιλοσοφίας αυτή τη διαδέχθηκε ο διάλογος, βλ. σχετικά Romilly, σ. 231 κ.ε.

¹⁷⁵ Στα λείψανα του παπύρου του Λονδίνου, που διασώζει ένα μέρος των *Ἑλληνικῶν τῆς Ὀξυρύγχου*, απαντά σε ευθύ λόγο μόνο μια φράση του Δωρίμαχου, 15 (σελ. 21, ed. Bartoletti): «[ἴ]ωμεν, ὧ ἄνδρες, ἔφη, πολῖται, ἐπὶ τοὺς τυράννους [τῆ]ν ταχίστην».

του ιστορικού από την *ἀντιλογία* δεν αποκλείει, κατά τη γνώμη μου, την περίπτωση να είχε στη διάθεσή του ένα αντίγραφο του λόγου του Κριτία, όπως υποστήριξε ο Usher. Δεν αποκλείεται επίσης ο ιστορικός να συντόμευσε το λόγο, όπως υπέθεσε ο ίδιος μελετητής στηριγμένος στο Διόδωρο¹⁷⁶. Κατά τη συντόμευση όμως του λόγου και γενικά την οργάνωσή του ο Ξενοφών στράφηκε προς την *ἀντιλογία* από την οποία “δανείστηκε” ορισμένα στοιχεία, όπως επεσήματα, ανάμεσα στα οποία και γλωσσικά. Με άλλα λόγια ο ιστορικός στην ανάπλαση του λόγου του Κριτία, σε συντομευμένη μορφή, δεν πρέπει να έμεινε εντελώς πιστός στο διαθέσιμο αντίγραφο, αλλά κάτω από την επίδραση της *ἀντιλογίας* να επενέβη και να εισήγαγε τους ανάλογους προς το είδος τύπους. Ιδιαίτερα την επέμβαση στο γλωσσικό επίπεδο δεν μπορεί παρά να τη διακρίνει κανείς στον ιωνικό τύπο *δυνασθῆ*, ο οποίος θεωρείται ξενοφώντειος, και ενδεχομένως στην τελική αντικειμενική πρόταση *ὡς ... δυνασθῆ*, που επίσης σημειώνεται ότι έχει ιδιαίτερη επίδοση στον Ξενοφώντα.

γ) Ἑλλ. VII 5.25

Ἐπεὶ γε μὴν ἐκεῖνος ἔπεσεν, οἱ λοιποὶ οὐδὲ τῇ νίκῃ ὀρθῶς ἔτι ἐδυνάσθησαν χρήσασθαι, ἀλλὰ φυγούσης μὲν αὐτοῖς τῆς ἐναντίας φάλαγγος οὐδένα ἀπέκτειναν οἱ ὀπλίται οὐδὲ προῆλθον ἐκ τοῦ χωρίου ἔνθα ἡ συμβολὴ ἐγένετο.

Τη γραφή *ἐδυνάσθησαν* παραδίδουν ὅλοι οι κώδικες και την αποδέχθηκαν οι εκδότες. Το χωρίο αναφέρεται σε ένα από τα πιο δραματικά σημεία του έργου: τη νίκη των Θηβαίων και το θάνατο του Επαμεινώνδα.

Στο ίδιο το χωρίο συναντούμε και άλλες ιωνικές χρήσεις: α) *ἐπεὶ* (με χρονική σημασία)¹⁷⁷ και β) *ἔνθα* (με αναφορική)¹⁷⁸. Ο σύντομος, λιτός και απλός τρόπος εξιστόρησης του συμβάντος εντυπωσιάζουν. Με τον ίδιο τρόπο συνεχίζεται η διήγηση των γεγονότων ὡς το τέλος (§27). Εκεί

¹⁷⁶ Βλ. Usher, σ. 123 και σημ. 64.

¹⁷⁷ Βλ. Gautier, σ. 61.

¹⁷⁸ Βλ. Gautier, σ. 61.

σημειώνουμε και έναν ακόμη ιωνισμό, τη σύνταξη ἤ πρὶν + απαρέμφατο¹⁷⁹. Οι ιωνικές αυτές χρήσεις ενδεχομένως να υποδηλώνουν κάποια επίδραση του ιστορικού από τον απλό και απέρριπτο τρόπο των ιώνων λογογράφων.

Γ. Ανάβαση - Ελληνικά

Επειδή απαντούν τύποι του *ἐδυνάσθην* σε συμφραζόμενα Λόγων που εκφωνούν διάφορα πρόσωπα στην *Ἀνάβαση* και τα *Ἑλληνικά* θεώρησα σκόπιμο να τους εξετάσω μαζί.

α) *Ἀνάβ. VII 6.20:*

Ἔμην, ὧ ἄνδρες, ὅσῳ μᾶλλον συμφέρομι τούτῳ τὴν τότε πενίαν, τοσοῦτῳ μᾶλλον αὐτὸν φίλον μοι ἔσεσθαι, ὅποτε δυνασθεῖν.

Το *δυνασθεῖν* που η κφφ παράδοση ενιαία παραδίδει απαντά σε λόγο που εκφωνεί ο ίδιος ο Ξενοφών. Ο λόγος είναι αρκετά εκτενής (§§ 11-38)· διακρίνεται για την απλότητα και τη σαφήνεια των νοημάτων του και τα λίγα ρητορικά σχήματα δεν τη διαταράσσουν. Η γλώσσα του είναι αντίστοιχα απλή και σε ορισμένα μόνο σημεία καταφεύγει σε λεξιλόγιο που αποφεύγει ή κάνει ελάχιστη χρήση του η αττική διάλεκτος: *σὺν + δοτ.* (§§ 13, 36), *κατεβλακεύσαμεν* (§22)¹⁸⁰, *θαρσαλέως* (§29)¹⁸¹, *ὀμνύω* (§18)¹⁸². Αξίζει να σημειωθεί, ὅσον αφορά το *καταβλακεύειν*, ὅτι λέξεις που ανήκουν στην ίδια οικογένεια (*βλάξ, βλακεία, βλακικός, βλακώδης*) χρησιμοποιούνται αρκετά στην Κοινή¹⁸³ και τους μεταγενέστερους

¹⁷⁹ Βλ. σχετικά Brandt, σσ. 79-83.

¹⁸⁰ Το ρήμα χρησιμοποιεί η ιωνική διάλεκτος, Ιπποκρ. *περὶ Ἄρθρ.* 820. Βλ. και Gautier, σ. 61.

¹⁸¹ Το *θαρσαλέως* παραδίδει ο κώδικας F και ορισμένοι άλλοι. Η αττική διάλεκτος προτιμά το σύμπλεγμα *ρρ* αντί του *ρσ*, βλ. και Σακαλή II, σ. 91-93.

¹⁸² Για την σποραδική και ελάχιστη χρήση του στην αττική βλ. παραπάνω σ. 89 σημ. 94,

χρόνους · επίσης ότι το σύμπλεγμα ρσ χρησιμοποιεί και η Κοινή¹⁸⁴ · τέλος ρήματα με μετάσταση από την αθέματη στη θεματική συζυγία, όπως το ὄμνύω, σημειώνουν τη μεγαλύτερη τους επίδοση στην Κοινή. Αν λάβουμε υπόψη ότι και το ἔδυνάσθην αποτελεί τύπο της Κοινής, τότε δημιουργείται η εντύπωση πως έχουμε να κάνουμε με λέξεις της Κοινής που παρεισέφρησαν στο κείμενο από τους αντιγραφείς. Νομίζω όμως πως η εντύπωση αυτή δεν είναι ακριβής. Το παραπάνω λεκτικό χρησιμοποιεί αρκετά ο Ξενοφών σε όλο το έργο του : το ρ. βλακεύω και τα παράγωγά του το χρησιμοποιεί σχεδόν αποκλειστικά¹⁸⁵ · η μεγάλη χρήση του σύν +δοτ. στο έργο του είναι γνωστή¹⁸⁶, καθώς και η εκτενέστερη, σε σχέση με άλλους αττικούς συγγραφείς, χρήση των ρημάτων που πέρασαν από την αθέματη στη θεματική συζυγία, όπως το ὄμνύω. Έτσι εδώ θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε την πρόληψη από την πλευρά του Ξενοφώντα της Κοινής μάλλον παρά την επέμβαση από τους αντιγραφείς στο έργο του τους χρόνους της Κοινής.

β) Έλλ. VI 5. 40

Ἐνθυμήθητε ὅτι οὐκ οὖς ἄν εὖ ἄλλ' οὖς ἄν κακῶς τις ποιῆ φοβεῖσθαι δεῖ μὴ ποτε μέγα **δυνασθῶσιν**.

Η γραφή *δυνασθῶσιν* παραδίδεται από όλα τα κφφ και προφανώς για αυτόν το λόγο έτυχε της καθολικής αποδοχής. Απαντά εδώ στο λόγο που εκφωνεί ο Προκλής από τον Φλειούντα (§§ 38-48) στην αθηναϊκή εκκλησία του δήμου. Ο Φλειούντας γλωσσικά ανήκε σε δωρική περιοχή¹⁸⁷. Στο λόγο του δεν εντοπίζονται δωρισμοί, αντίθετα

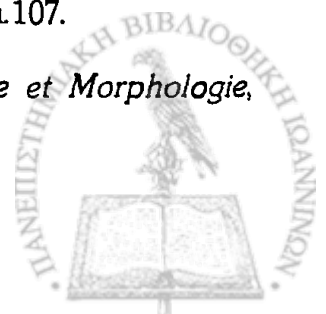
183 Ο Sauppe, *Lexil.*, λ. βλακώδης, χαρακτηρίζει τη λέξη ελληνιστική.

184 Ο Μοίρης σ. 189 σημείωνε μάλιστα : θάρρος, Ἄττικῶς. θάρσος, Ἑλληνικῶς. Στους πάπυρους των πολεμαϊκῶν χρόνων υπερισχύουν οι τύποι με το σύμπλεγμα ρσ, βλ. Mayser I¹, σσ. 194-195.

185 Εκτός από τον Πλάτωνα που χρησιμοποιεί μια δυο φορές κάποια από τις λέξεις αυτές: βλακικός Πολ. 432 d , βλακεία Εὐθύδ. 287e.

186 Βλ. σχετικά Mommsen, σσ. 356, 361-368. Πβ σ. 158 και σημ.107.

187 Βλ. σχετικά E. Boisacq, *Les Dialectes Doriens, Phonétique et Morphologie*,

χρησιμοποιείται πολύ καλά η αττική διάλεκτος. Άλλη απόκλιση από αυτή, εκτός από το *δυνασθῶσι*, σημειώνουμε στη χρήση της πρόθεσης *σὺν* + *δοι*. (§47 *σὺν ὄπλοις*).

γ) Ἑλλ. VII 3. 3

Καὶ νῦν, ἔφη, φεύγουσιν ὑπ' ἐμοῦ πάντες οἱ ὑμᾶς προδιδόντες. εἰ μὲν οὖν ἐδυνάσθην ἐγώ, ὅλην ἄν ἔχων τὴν πόλιν πρὸς ὑμᾶς ἀπέστην.

Και εδώ η γραφή *ἐδυνάσθην* απαντά σε όλα τα *κφφ* και προφανώς για αυτό όλοι οι εκδότες τη διατηρούν στα κείμενά τους. Ο τύπος εμφανίζεται σε μια σύντομη ομιλία του Εύφρονα, άρχοντα της Σικυώνας¹⁸⁸, που απευθύνει προς το δήμο της πόλεως. Δημιουργεί εντύπωση το γεγονός ότι, ενώ οι διάφορες ενέργειές του και γενικά η δράση του εκτίθενται σε πλάγιο λόγο, ξαφνικά παρουσιάζεται να λέει τα παραπάνω λόγια σε ευθύ λόγο. Η ξαφνική μετάβαση από τον πλάγιο λόγο στον ευθύ αποτελεί το μόνο αξιοσημείωτο σημείο στο λόγο του. Δόθηκε η ευκαιρία και σε άλλα σημεία της εργασίας μου να παρατηρήσουμε ότι τούτο αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της πρώιμης ιστοριογραφίας (*ἀφελές ὕφος*). Ο τύπος λοιπόν *ἐδυνάσθην* μέσα σε τέτοια συμφραζόμενα μπορεί να δικαιολογηθεί και να θεωρηθεί ιωνικός.

δ) Ἑλλ. VII 3. 7

Ἦιδειν γὰρ ὅτι καὶ ὑμεῖς τοὺς περὶ Ἀρχίαν καὶ Ὑπάτην, οὓς ἐλάβετε ὅμοια Εὐφρονη πεποιηκότας, οὐ ψῆφον ἀνεμείνατε, ἀλλὰ ὅποτε πρῶτον ἐδυνάσθητε ἐτιμωρήσασθε, νομίζοντες τῶν τε περιφανῶς ἀνοσίων καὶ τῶν φανερῶς προδοτῶν καὶ τυραννεῖν ἐπιχειρούντων ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων θάνατον κατεγνῶσθαι. § 9 αὐθις δὲ μετὰ τῶν ἐναντιωτάτων ὑμῖν Ἀθηναίων κατελθὼν εἰς τὴν πόλιν ἐναντία μὲν ἔθετο τὰ ὄπλα τῷ παρ' ὑμῶν ἀρμοστῇ· ἐπεὶ δ' ἐκεῖνον οὐκ ἐδυνάσθη ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐκβαλεῖν, συσκευασάμενος χρήματα δεῦρο ἀφίκετο.

Όλα τα *κφφ*, χωρίς αποκλίσεις, παραδίδουν και στα δυο χωρία τύπους του *ἐδυνάσθην*, που αποδέχθηκαν οι εκδότες. Τα δυο χωρία ανήκουν στο

Thése, Paris - Liége 1891, σσ. 9, 10, Buck, σ. 12.

¹⁸⁸ Στη Σικυώνα μιλιόταν η δωρική διάλεκτος · βλ. Boisacq, σ. 9-10 και Buck, σ. 12.

λόγο που εκφωνεί ένας από εκείνους που δολοφόνησαν τον Εύφρονα ενώπιον της θηβαϊκής βουλής, στην οποία τους εισήγαγαν οι Θηβαίοι άρχοντες, προκειμένου να τους δικάσουν για το φόνο. Ο λόγος του ανώνυμου Σικυώνιου είναι εκτενής (VII 3. 7 -11), αλλά απλός χωρίς ιδιαιτερότητες στο ύφος και τη γλώσσα. Αναπτύσσει τα επιχειρήματά του με φυσικότητα και πειστικότητα, χωρίς να καταφεύγει σε περίτεχνους τρόπους έκφρασης. Στη γλώσσα τη μόνη απόκλιση που έχουμε να σημειώσουμε, εκτός από τους τύπους του *ἔδυνάσθην*, είναι ο τύπος *ἀπεκτίννυε*¹⁸⁹ (του ρ. *ἀποκτιννύω*), το οποίο κυρίως χρησιμοποιεί ο Ξενοφών¹⁹⁰, ενώ η αττική διάλεκτος κάνει χρήση κυρίως του *ἀποκτείνω* και σπανιότερα του *ἀποκτίννυμι*. Είναι φανερό ότι ο ιστορικός προτιμά τη θεματική συζυγία στην κλίση του ρήματος από την αθέματη. Χρήση όμως των θεματικών τύπων των ρημάτων σε *-νυμι* αποφεύγει η αττική διάλεκτος, όπως έχω και σε άλλο σημείο της εργασίας μου σημειώσει¹⁹¹, ενώ τους προτιμά η Κοινή. Παρατηρούμε λοιπόν σε ένα ακόμη απλό λόγο την παρουσία λεκτικού που συνηθίζει η Κοινή.

Αποτιμώντας και συνεκτιμώντας τα στοιχεία των γλωσσικών παρατηρήσεων στους παραπάνω λόγους καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: οι αποκλίσεις του Ξενοφώντα από την αττική διάλεκτο έχουν ιωνικό χαρακτήρα. Πρέπει όμως να υπογραμμισθεί εδώ η διαφορετική χρήση των ιωνικών τύπων του *ἔδυνάσθην* από αυτή που συναντήσαμε και σχολιάσαμε ως τώρα: απαντούν σε συμφραζόμενα απλών λόγων, που περισσότερο αποτελούν μονόλογους, παρότι μερικές φορές μπορεί να προηγείται ένας άλλος λόγος, στον οποίο απαντούν γενικά όμως και όχι στη βάση της *ἀντιλογίας* που εξετάσαμε σε άλλο

189 Έλλ. VII 3.8 *καὶ μὴν πῶς οὐκ ἀπροφασίστως τύραννος ἦν, ὅς δούλους μὲν οὐ μόνον ἐλευθέρους ἀλλὰ καὶ πολίτας ἐποίει, ἀπεκτίννυε δὲ καὶ ἐφυγάδευε καὶ χρήματα ἀφηρεῖτο οὐ τοὺς ἀδικοῦντας, ἀλλ' οὐς αὐτῷ ἐδόκει;*

190 Έλλ. IV 4. 2 και VII 4. 26 *ἀποκτιννύουσι* - τη γραφή αυτή των κφφ αποδέχονται ο Breitenbach και ο Sauppe, ενώ διορθώνουν σε *-ύσσι* ο Dindorf και ο Cobet - V 2. 43 *ἀπεκτίννυον* - έτσι ο Breitenbach και ο Sauppe, ενώ *-υσαν* ο Dindorf και ο Cobet. Εκτός από τον Ξενοφώντα εντοπίζονται δυο ανάλογα παραδείγματα στον Πλάτωνα: *ἀποκτιννύη Πολ.* 565 και *ἀποκτιννύοι Φαίδ.* 62.

191 Βλ. παραπάνω σσ. 88 και σημ. 93.

σημείω της εργασίας· τους τύπους του *ἐδυνάσθην* χρησιμοποιούν στους λόγους τους κάποιες προσωπικότητες, όπως ο Ξενοφών ή ο Προκλής κ.ά., αλλά δεν πρόκειται για εξυψωμένους και περίτεχνους λόγους με ανάλογο εξεζητημένο λεκτικό. Το ότι μάλιστα απαντούν οι τύποι του *ἐδυνάσθην*, όπως και σχεδόν όλοι οι άλλοι που σημείωσα στους λόγους αυτούς, ξανά στην Κοινή ίσως να φανερώνει το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο χρησιμοποιούνται, όταν δεν οφείλονται σε επιδράσεις γραμματειακών ειδών, και το οποίο μάλλον έχει να κάνει με την απλή ομιλούμενη γλώσσα.

Γενικά μπορούμε να παρατηρήσουμε πως οι τύποι του *ἐδυνάσθην* απαντούν κυρίως σε λόγους στο ξενοφώντειο έργο ή σε άλλες οργανωμένες ενότητες και συνυπάρχουν σχεδόν πάντα μαζί με άλλους ιωνισμούς. Μόνο μια φορά εντοπίσαμε έναν τύπο του *ἐδυνάσθην* αμέσως μετά το τέλος λόγου -του Γαδάτα- και σε όχι οργανωμένη ενότητα 192, δηλ. *Κύρ. Παιδ. V 4 31*, γεγονός που με κάνει να αμφιβάλλω για την αξιοπιστία του κειμένου με βάση τις ως τώρα παρατηρήσεις. Τέλος η εμφάνιση του *ἐδυνάσθην* σε συγκεκριμένα σημεία του έργου και ιδιαίτερα σε λόγους υποδηλώνει ενδεχομένως και κάτι ακόμη, ότι δηλ. έχουμε να κάνουμε με ιδιαίτερη προτίμηση του Ξενοφώντα. Αν τώρα λάβουμε υπόψη και τη συχνότητα χρήσης του, τότε δικαιολογημένα μπορεί να χαρακτηρίζεται ο τύπος και ξενοφώντειος.

192 Βλ. σχετικά παραπάνω σσ. 151-152.

ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Ονόματα τόπου σε -εών, εώνος

α) προμαχεών

Στην καλύτερη κφ παράδοση απαντά ο τύπος **προμαχεών** στην *Ἀνάβ.* VII 8. 13 : *πυργομαχοῦντες δὲ ἐπεὶ οὐκ ἐδύναντο λαβεῖν τὴν τύρσιν (ὑψηλὴ γὰρ ἦν καὶ μεγάλη καὶ προμαχεῶνας καὶ ἄνδρας πολλοὺς καὶ μαχίμους ἔχουσα), διορύττειν ἐπεχείρησαν τὸν πύργον*¹.

Ἡ λέξη *προμαχεών* απαντά με τὴ μορφή αὐτή, ὅσο μπορούμε νὰ γνωρίζουμε, μόνο στὸν Ἡρόδοτο². Ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους καὶ μετὰ σώζεται με τὸν τύπο *προμαχών*³, τὸν ὁποῖο οἱ ἐκδότες πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. τὸν ἀποδέχθησαν στὰ κείμενα τῶν ἐκδόσεών τους⁴. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. καὶ ὡς σήμερα οἱ ἐκδότες ἔδειξαν μὴ σταθερὴ προτίμηση στὴ γραφή *προμαχεών*. Ἐπιφυλακτικὴ⁵ ἕως ἀρνητικὴ⁶ στάση στὸν τύπο *προμαχεών* συναντοῦμε καὶ σε ὀρισμένους μελετητὲς τὸν προηγούμενο αἰῶνα, χωρὶς ὠστόσο νὰ υπάρξει συνέχεια στὴ στάση αὐτὴ στὶς μέρες

¹ Βλ. π.χ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Masqueray, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ ὁποῖου διαβάζουμε: *προμαχεῶνας* FM: -έονας CBE. Οἱ Hude-Peters διάβασαν ἐπίσης *προμαχεῶνας* σε ἕναν ἀκόμη κώδικα, τὸν A (= Vaticanus 987), πὺ ἀνήκει, κατὰ τὴ δική τους ἐκτίμηση, στὴ β' (καὶ ὄχι καλύτερη) ομάδα.

² I 98, 164 καὶ III 151.

³ SGDI 5636g (Τέως, ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς), Εβδομῆκ. Ἱερ. 5.10, Ἰώσηπ. 5.42 κ.α.

⁴ Βλ. π.χ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Weiske. Πβ. καὶ Porro, στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ στὴν ἐκδοσὴ τῆς *Ἀνάβ.*, ὅπου υπογραμμίζει τὴ διαφοροποίηση τῶν ἐκδοτῶν μετὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Schneider.

⁵ Βλ. Sauppe, λ. *προμαχεών*.

⁶ Βλ. Sturz, λ. *προμαχών*. Εξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Herwerden, λ. *προμαχεών*, ἐνῶ ὁ Faunte, λ. *προμαχών*, σημειώνει καὶ τὸν τύπο *προμαχών* στηριγμένος στὴν ἐπιγραφή τῆς Τέως, πὺ μνημόνευσα ἤδη, καὶ στὸν τύπο σε -εών, πὺ ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Ξενοφῶν εἶχαν στὰ κείμενά τους.

μας. Να σημειώσουμε πως τον τύπο *προμαχεών* οι ειδικοί μελετητές του χαρακτήρισαν ιωνικό⁷.

Με αυτά τα δεδομένα φαίνεται να μην υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να αναφερθεί κανείς στον τύπο *προμαχεών*. Θεωρώ, όμως, απαραίτητο να ασχοληθούμε, πρώτα-πρώτα γιατί οι μελετητές της ξενοφώντειας γλώσσας φαίνεται ότι σπηρίχτηκαν σε ελλιπή και μη επαρκή στοιχεία για τη στοιχειοθέτηση του χαρακτηρισμού του τύπου *προμαχεών* ως ιωνικού· έπειτα γιατί δεν επιχειρήθηκε να ερμηνευτεί η παρουσία του ανάττικου τύπου στο παραπάνω κωρίο, γεγονός που θα βοηθούσε να αντιληφθούμε αν πρόκειται για τύπο που έγραψε η γραφίδα του ιστορικού ή για τύπο νόθο.

Τα στοιχεία τα οποία έλαβαν υπόψη οι μελετητές προκειμένου να αποφανθούν για το διαλεκτικό χαρακτηρισμό του τύπου *προμαχεών* είναι σε γενικές γραμμές τα ακόλουθα : α) η παρουσία του στον Ηρόδοτο⁸ και β) η άποψη μερικών ερευνητών ότι η κατάληξη *-εών* περιεκτικών ονομάτων τόπου είναι γνώρισμα της ιωνικής διαλέκτου κατά κύριο λόγο, και σε περιορισμένη έκταση της δωρικής, ενώ η αντίστοιχη στην αττική είναι *-ών*. Έτσι με το κριτήριο αυτό κατέταξαν τον τύπο *προμαχεών* στην ιωνική διάλεκτο⁹. Η παραπάνω άποψη εντούτοις προσέκρουε στο γεγονός ότι και η αττική διάλεκτος γνώριζε την κατάληξη *-εών* σε ανάλογα ονόματα: π.χ. *πρηγορεών* στον Αρίστοφάνη¹⁰, *περιστερεών* στον Πλάτωνα¹¹, *προμαχεών* στον Ξενοφώντα. Η αρχαία γραμματεία

⁷ Βλ. Gautier, σ. 78, Fauvre, λ. *προμαχών*. Γενικά για τα περιεκτικά ονόματα τόπου σε *-εών* βλ. Chantraine (1933), σ. 165, Buck - Petersen, σ. 251, Schwyzer I, σ. 488, L. Grasberger, *Studien zu der griechischen Ortsnamen*, Wierzburg 1969, σ. 86, Palmer, σ. 120.

⁸ Πβ. Gautier, σ. 78, Hoffmann-Scherer, σ. 163.

⁹ Βλ. τις υποσημειώσεις του Πανταζίδη στο σχετικό κωρίο στην έκδοσή του της *Ανάβ.*, H. Ehrlich, "Die Nomina auf. *-εως*", *ZVS* 38 (1905), σ. 94, J. Wackernagel, "Attische Vorstufen des Itazismus", *IF* 25 (1909), σ. 334 και σημ. 1, και Chantraine (1933), σ. 165. Είναι μάλλον ευνόητο ότι στην περίπτωση αυτή το *προμαχεών* θα προερχόταν από το επίθ. *πρόμαχος* (θέμα *προμάχ* -) και την ιωνική κατάληξη *εών*. Ο ισχυρισμός των παραπάνω μελετητών, ότι δηλ. η κατάληξη *-εών* είναι ανάττικη, ενώ η κατάληξη *-ών* είναι αττική, αποτελεί, προφανώς συνέχεια ανάλογων απόψεων αττικιστών, όπως π.χ. του Φρυνίχου 137 (Fischer) *Ἰστών λέγε, ἀλλὰ μὴ Ἰστεών. ἀμαρτήσεις γὰρ τῶ λέγοντι ὁμοίως καλαμεών, ἰππεών, ἀνδρεών, δέον καλαμών ἰππών καὶ τὰ ὅμοια*.

¹⁰ *Ἰππ.* 374 *πρηγορεῶνα*, *Ὀρνιθ.* 1113 *πρηγορεῶνας*.

επιπλέον επιβεβαιώνει την παρουσία ονομάτων τύπου σε -εών στην αττική διάλεκτο. Διαβάζουμε στον Αρποκρατίωνα λ. *Βολεῶνες · Βολεῶνες ὁ τόπος ὅπου ἡ κόπρος βάλλεται βολεῶν καλεῖται. Νίκανδρος, ἐν γ' Ἀττικῆς διαλέκτου : βολεῶνας ἐπὶ τῶν ἀγρῶν εἰς οὓς τὰ κόπρια ἐκφέρει.* Επίσης στο λ. *κεχρεῶν · Δημοσθένης ἐν τῇ πρὸς Πανταίνετον παραγραφῇ* ¹². Τη φανερή αδυναμία της υπόθεσής τους οι παραπάνω μελετητές προσπάθησαν να θεραπεύσουν επιστρατεύοντας άλλες, επίσης όχι πειστικές ¹³.

Με τις παραπάνω απόψεις ασχολήθηκε διεξοδικά ο Petersen¹⁴. Στηρίχτηκε σε πλουσιότερο υλικό περιεκτικῶν ονομάτων τύπου σε -εών και -ῶν ὄλων των χρονικῶν περιόδων και το εξέτασε χωρίζοντάς το σε δυο ομάδες, ανάλογα με το χρόνο παρουσίας τους. Στην πρώτη ομάδα περιέλαβε τα ονόματα τύπου μέχρι και την κλασική περίοδο και στη δεύτερη ὅλα τα υπόλοιπα¹⁵. Μια από τις πρώτες διαπιστώσεις του ήταν ότι ονόματα τύπου σε -ῶν υπήρχαν σε ὅλες ανεξαιρέτως τις διαλέκτους και στη λογοτεχνική παραγωγή της πρώτης ομάδας· έτσι θεώρησε πως ήταν λανθασμένη η άποψη ότι η κατάληξη -ῶν ανήκε στην αττική διάλεκτο, και κατά συνέπεια ότι δεν ήταν σωστό να γίνεται διάκριση ανάμεσα στους τύπους σε -εών και -ῶν με βάση τις διαλέκτους. Αντίθετα υποστήριξε

¹¹ Πολ. III 408 b, Ἰων 538c, Θεαίτ. 197c,d, 198 b.

¹² Βλ. ἀκόμη και τον Ευστάθιο 1575, 25 Ἀμπελῶν τρισυλλάβως κοινότερον · ἐπίσης στον ἴδιο 1404, 63 Βολεῶν ἀττικῶς, ὅ ἐστι κοπρῶν.

¹³ Ο Ehrlich, σσ. 93-94, διαφωνεῖ με τις απόψεις των μελετητῶν, που αποδέχονταν τα ονόματα *βολεῶν, κεχρεῶν, περιστερεῶν* κ.ά. ως ιωνισμούς, που κληρονομήθηκαν. Γι' αὐτόν η αττική κατάληξη -εών προήλθε ἀπὸ ἀντίστοιχη σε -nFων, ὅπου το μακρὸ φωνήεν βραχύνθηκε χωρὶς να υπάρξει στη συνέχεια συναίρεση, ὅπως στο *βασιλέων* <* *βασιληFων*. Ο Wackernagel, σ. 334, προσπάθησε να ἐξηγήσει την αττική κατάληξη -εών κυρίως με βάση το θέμα παραγωγῆς της και διέκρινε δυο κατηγορίες παραγωγῶν: α) ἀπὸ θέματα που περιελάμβαναν *F* ἢ *Fo* π.χ. *βολεῶν* < *βολεός* <* *βολε-Fος* β) ἀπὸ θέματα σιγμόκλιτων ουσιαστικῶν π.χ. *ἀνθεῶν* < *ἄνθος*. Ὅσον ἀφορᾷ το *περιστερεῶν* του Πλάτωνα, ἀποδέχτηκε την ἀναγωγή του στην ἰωνική διάλεκτο, ἀλλὰ την παραγωγή του ἀπὸ την κατάληξη -είων, κατάληξη την ὁποία υιοθετεῖ και για ἄλλα μη αττικά ονόματα σε *εῶν*, π.χ. *χαλκεῶν* < *χαλκε(ί)ων*. Ὅσο για το *προμαχεῶν* του Ηροδότου και Ξενοφῶντα υποστήριξε μόνο ὅτι προέρχεται ἀπὸ την ἰωνική διάλεκτο.

¹⁴ W. Petersen, "Greek Place Names in -(ε)ῶν, Genitive -(ε)ῶνος," *CPh* 32 (1937), σσ. 305-328.

¹⁵ Βλ. Petersen, σ. 306.

πως ο παράγοντας που παίζει ρόλο στη διαμόρφωση της κατάληξης *-εών* ή *-ών* είναι ο χαρακτήρας του θέματος της λέξης από την οποία παράγονται. Παρατήρησε ότι από λέξεις με χαρακτήρα *-ο* παράγονται ονόματα τόπου σε *-ών* σε όλες τις διαλέκτους ως και την κλασική εποχή: *κευθμός: κευθμών* (Όμηρ.), *παρθένος: Παρθενών* (Αισχ.), *ξένος: ξενών* (Ευριπ., και σε επιγραφή της Κω), *κόπρος: κοπρών* (Αριστοφ.), *λουιρόν: λουιρών* (Ξενοφ.), *ξύλον: ξυλών* (επιγραφή της Δήλου αρχές 4ου αι. π.Χ.), *καλκός: καλκών* (επιγραφή των Δελφών), κ.α¹⁶.

Διαλεκτική διαφοροποίηση διαπίστωσε ο Petersen μόνο στην περίπτωση κατά την οποία τα περιεκτικά ονόματα παράγονταν από λέξεις που έληγαν σε *-ā* ή *-n*: έτσι στην ιωνική διάλεκτο προέκυπταν ονόματα σε *-εών*, ενώ αντίστοιχα στην αττική σε *-ών*¹⁷, π.χ. *φαρέτρā: φαρειρεών*, *μάχη: προμαχεών* στον Ηρόδοτο, *πύλη: πυλεών* στο Δημόκριτο, *γαία: γῆ: γαεών* σε επιγραφή της Αλαίας στη Σικελία, ενώ *κοίτη: κοιτών* στον Αριστοφάνη, *θύρā: θυρών* στο Σοφοκλή κ.ά.

Το σημαντικό στην εργασία του οξυδερκή μελετητή είναι η υπόθεση του για την πηγή της προέλευσης και τον τρόπο σχηματισμού των ονομάτων αυτών: υποστήριξε ότι υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στην ονομαστική και τη γενική πληθυντικού των λέξεων από τις οποίες παράγονται¹⁸, π.χ. *γυναικῶν < γυναικῶν*, *πυλών < πυλῶν*, αλλά και *πυλεών < πυλέων*. Το τελευταίο σχηματίζεται έτσι μόνο στην ιωνική διάλεκτο, γιατί αυτή είχε γενική πληθ. σε-έων στα πρωτόκλιτα θηλυκά

¹⁶ Βλ. Petersen, σσ. 306-8. Από το τέλος της κλασικής εποχής και μετά εμφανίζεται η κατάληξη *-εών* και σε παραγόμενα με χαρακτήρα *-ο*, την οποία ο Petersen, σ. 308, αποδίδει σε σύγχυση. Έχω τη γνώμη, όμως, ότι ίσως δεν πρόκειται για σύγχυση, επειδή οι αναφερόμενες περιπτώσεις έχουν λογοτεχνική προέλευση και κατά συνέπεια μπορούν να ερμηνευθούν μέσα σε πλαίσια γραμματειακής επίδρασης. Για τις καταλήξεις από άλλα θέματα βλ. Petersen, σσ. 306-7, 309-12.

¹⁷ Βλ. Petersen, σ. 306 και σ. 313. Ο Petersen όμως, σ. 314, παρατήρησε πως η διαφοροποίηση αυτή ίσχυε μέχρι και την κλασική περίοδο, ενώ από την εποχή της Κοινής και μετά τα ονόματα αυτά σχηματίζονταν με την κατάληξη *-ών* και στην ιωνική και στη δωρική διάλεκτο. Όσο για τη σύγχυση, που επίσης διαπιστώνει ο Petersen στη χρήση των καταλήξεων *-εών* και *-ών* των ονομάτων τόπου αυτής της κατηγορίας κατά την Κοινή και τους μεταγενέστερους χρόνους έχω να παρατηρήσω τα εξής: η κατάληξη *-εών*, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο ίδιος, εμφανίζεται στη λογοτεχνική παραγωγή, επομένως είναι πολύ πιο πιθανό η επιλογή της να έγινε με βάση άλλους παράγοντες, όπως ήδη επισήμανα παραπάνω, σημ. 16.

¹⁸ Βλ. Petersen, σσ. 320-21.

ονόματα σε $-ā$ ή $-n$ ¹⁹. Με άλλα λόγια ο Petersen υπέδειξε πως τα περιεκτικά ονόματα τόπου σε $-εών$ προέρχονταν από την ιωνική γενική πληθυντικού των πρωτόκλιτων θηλυκών ονομάτων που έληγαν σε $-ā$ ή $-n$. Με βάση λοιπόν τα πορίσματα της έρευνας του Petersen ο τύπος *προμαχεών* προέρχεται από την ιωνική γεν. πληθ. *προμαχέων*. Η γενική *προμαχέων* προϋποθέτει ονομαστική *προμάχη* (*ή*), που είναι αμάρτυρος τύπος. Για το λόγο αυτό μάλλον ο Petersen πρότεινε, όπως πιο πάνω σημείωσα, την προέλευση του *προμαχέων* από το απλό ουσιαστικό *μάχη*, από την ιωνική γεν. πληθ. του οποίου, δηλ. τον τύπο *μαχέων* θα μπορούσε να προέλθει το περιεκτικό όνομα τόπου *μαχεών*, το οποίο συντιθέμενο με την πρόθεση *πρὸ* παρήγαγε, κατά τη γνώμη του, το ουσ. *προμαχεών*.

Η πολύ ελκυστική υπόθεση του Petersen δημιουργεί, όπως είναι φυσικό, νέα δεδομένα στο ζήτημα της προέλευσης της κατάληξης $-εών$ των περιεκτικών ονομάτων τόπου. Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν αναιρεί, αλλά αντίθετα ενδυναμώνει την επιχειρηματολογία όσων υποστηρίζουν την ιωνικότητα της κατάληξης $-εών$ των περιεκτικών ονομάτων τόπου.

Με αυτά τα δεδομένα η ιωνικότητα του τύπου *προμαχεών* φαίνεται να διασφαλίζεται σε πιο ικανοποιητικό βαθμό από ό,τι στο παρελθόν. Μένει όμως να εξετάσουμε αν ο Ξενοφών τελικά έγραψε έναν τέτοιο τύπο στο κωρίο της *Ἀνάβ.* που εξετάζουμε ή πρόκειται για νόθο τύπο.

Η κφ παράδοση έρχεται να μας δώσει μια σημαντική βοήθεια στο πρόβλημα της γνησιότητας ή μη του τύπου *προμαχεώνας*. Από την εποχή της Κοινής και μετά στα περιεκτικά ονόματα τόπου επικρατεί ο τύπος σε $-ών$ ²⁰. Η διατήρηση της γραφής *προμαχεώνας* από ορισμένα κφφ δείχνει τουλάχιστον πως οι κατά καιρούς αντιγραφείς δεν επενέβησαν και δεν τη διόρθωσαν "συμμορφώνοντάς" την προς τον επικρατέστερο τύπο σε $-ών$.

¹⁹ Βλ. σχετικά Smyth, σσ. 360-61. Ακριβώς, επειδή μόνο η ιωνική διάλεκτος σχημάτιζε τη γενική πληθ. σε $-εων$ στα πρωτόκλιτα θηλυκά ονόματα σε $-ā$ ή $-n$, ο Petersen, σ. 314, με βάση και τη γνώμη του Hoffmann ότι ο σχηματισμός αυτός αποτελεί ιδιαίτερο ιωνικό φαινόμενο, αποφάνθηκε ότι η κατάληξη $-εών$ στα ονόματα τόπου, που απαντούν στη Σικελία, την Κρήτη και γενικά σε περιοχές όπου μιλιόταν η δωρική διάλεκτος, οφείλεται σε ιωνική επίδραση και πιο συγκεκριμένα σε Ίωνες αποίκους.

²⁰ Βλ. παραπάνω σ. 181 και σημ. 3' πβ και σημ. 17.

αντίθετα τη διατήρησαν προφανώς ως *lectio difficilior*. Με άλλα λόγια, έχουμε μια πρώτη ένδειξη αξιοπιστίας των σχετικών κφφ και ενίσχυση της πιθανότητας να έγραψε ο Ξενοφών το *προμαχεῶνας*, καθώς μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η γραφή αυτή έφτασε ως εμάς αυτούσια χωρίς νοθεύσεις.

Τα συμφραζόμενα του τύπου *προμαχεῶν* έχουν να κάνουν με μια μάχη των *Μυρίων* εναντίον του Πέρση Ασιαδάτη σε μια περιοχή κοντά στην Πέργαμο. Ο Πέρσης ήταν οχυρωμένος μέσα σε έναν πύργο, που περιελάμβανε *τύρσιν* με *προμαχεῶνας*, πράγμα που δυσκόλεψε τους Έλληνες στην κατάληψή του και η πρώτη απόπειρά τους συνοδεύτηκε από αποτυχία. Η ενότητα λοιπόν στην οποία εντάσσεται το χωρίο με τον τύπο *προμαχεῶν* αφορά μια πολεμική επιχείρηση, την οποία ο Ξενοφών και με την ιδιότητά του ως ανθρώπου που γνωρίζει καλά τα στρατιωτικά εξιστορεί με ιδιαίτερα λεπτομερειακό τρόπο.

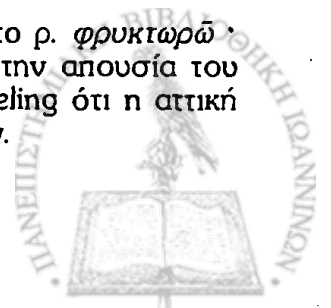
Σημαντικό για μας είναι ότι ο Ξενοφών εκθέτει τα γεγονότα αυτής της ενότητας (§§ 12-15) χρησιμοποιώντας και ιωνικό λεκτικό: εκτός από το *προμαχεῶνας* (§ 13), απαντά ο σύνδεσμος *ἐπει* με χρονική σημασία (§12)²¹. επίσης η λέξη *τύρσις* (§12) που συγκαταλέγεται κυρίως στο ιωνικό λεξιλόγιο ²², αλλά και που εδώ συντάσσεται με την πρόθεση *πέριξ* σε γενική πτώση (*πέριξ τύρσιος*), σύνταξη που απαντά στην ιωνική διάλεκτο²³. τέλος απαντά ο μετοχικός τύπος *πυρσευόντων* (§ 15) του ρ. *πυρσεύω*, το οποίο δεν συγκέντρωνε την προτίμηση της αττικής διαλέκτου ²⁴ και το οποίο έχει επίσης το σύμπλεγμα *-ρσ*. Ορισμένοι

²¹ Το *ἐπει* με χρονική σημασία είναι στοιχείο της ιωνικής διαλέκτου. Η αττική αποφεύγει τη χρήση του και είναι ενδεικτική η ελάχιστη ως μηδαμινή παρουσία του στους αττικούς ρήτορες και την κωμωδία· βλ. σχετικά Zycha, σσ. 84 - 115. Πβ. Gautier, σ. 61.

²² Για την ανάτικη λέξη *τύρσις* βλ. περισσότερα παραπάνω σσ. 47-55. Επιπλέον τον ανάτικο χαρακτήρα της λέξης δείχνει και το σύμπλεγμα συμφώνων *-ρσ*, το οποίο χαρακτηρίζει και την ιωνική διάλεκτο. Για το σύμπλεγμα *-ρσ*, που χαρακτηρίζει την ιωνική, τη δωρική και την αιολική διάλεκτο βλ. Schwyzer I, σσ. 284-285, M. Lejeune, *Traité de Phonétique grecque*, Paris 1955, σ. 106, Risch, σσ. 3-4, Σακαλή II, σ. 91 κ.ε., όπου και άλλη βιβλιογραφία.

²³ Για το *πέριξ* και τη σύνταξή του βλ. σχετικά παραπάνω σ. 54 και σημ. 34.

²⁴ Η αττική διάλεκτος στη θέση του ρ. *πυρσεύω* χρησιμοποιούσε το ρ. *φρυκτωρῶ*· βλ. Gautier, σ. 76, σημ. 1, όπου ανάμεσα σε άλλα υπογραμμίζει την απουσία του *πυρσεύειν* από τα αττικά κείμενα και σημειώνει την άποψη του Kreling ότι η αττική διάλεκτος χρησιμοποιούσε το *φρυκτωρεῖν*, που αποφεύγει ο Ξενοφών.

μελειπτές σημείωσαν την "περίεργη" αυτή συμπεριφορά του ιστορικού, να προτιμήσει δηλ. να χρησιμοποιήσει και ανάττικο λεκτικό παράλληλα με το αντίστοιχο αττικό, όπως δείχνει η χρήση των λέξεων *τύρσις* και *πύργος*²⁵, που οι ερευνητές θεωρούν συνώνυμες.

Πολλοί ερευνητές στο παρελθόν, αλλά και στην εποχή μας εξέφρασαν την άποψη πως η παραμονή του ιστορικού στην Μ. Ασία τον επηρέασε και στο θέμα της γλώσσας²⁶. Στην περίπτωση αυτή θα περιμέναμε να είχε γράψει ο Ξενοφών τη λέξη *προμαχών* στην αιολική της μορφή, μιας και τα γεγονότα εκτυλίσσονται σε αιολική περιοχή — κοντά στην Πέργαμο, δηλ. *προμαχάν* ή *προμαχάων* ή *προμαχούν* ²⁷(οι τύποι στην ονομαστική). Ο ιστορικός αντίθετα φαίνεται να προτιμά τον ιωνικό τύπο για αυτή τη στρατιωτικής φύσεως λέξη. Της ίδιας φύσεως είναι και άλλες δυο λέξεις, *τύρσις* και *πυρσεύειν* ²⁸, τις οποίες επίσης δεν χρησιμοποιεί η αττική. Είναι φανερό επομένως ότι έχουμε να κάνουμε με στρατιωτική ορολογία²⁹. Είναι επίσης προφανές ότι ο Ξενοφών καταφεύγει σε αυτή με την ιδιότητα του γνώστη των στρατιωτικών πραγμάτων · άλλωστε για αυτό κάνει ακριβή χρήση της, όπως δηλώνει η παράλληλη εμφάνιση των λέξεων *πύργος* και *τύρσις*, που, αν και θεωρούνται συνώνυμες, από τα συμφραζόμενα, όπως παραπάνω υποστήριξα, μπορούμε να εικάσουμε ότι

²⁵ Βλ. Hoffmann-Scherer, σ. 163. Πβ. Hiersche, σ. 219.

²⁶ Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι ερευνητές αυτοί υποστήριξαν κάτι τέτοιο στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την παρουσία των ιωνισμών στο έργο του Ξενοφώντα. Εάν όμως κανείς δεχθεί την άποψη αυτή, τότε φυσικό είναι να μην την περιορίσει μόνο σε μια διάλεκτο, αλλά να αποδεχθεί έναν ευρύτερο γλωσσικό επηρεασμό του ιστορικού και από άλλες ελληνικές διαλέκτους.

²⁷ Εφόσον βέβαια αποδεχόμαστε την υπόθεση του Petersen για σχηματισμό του ονόματος από την γεν. πληθυντικού της αρχικής λέξης που το παρήγαγε. Για το σχηματισμό της γεν. πληθ. στα πρωτόκλιτα θηλυκά σε *-ā* ή *-n* στην αιολική διάλεκτο, βλ. W. Blümel, *Die aiolischen Dialekte*, Göttingen 1982, σσ. 237-238. Για τις καταλήξεις των ονομάτων τόπου στην αιολική διάλεκτο, πβ. Petersen, σ. 306.

²⁸ Το ρήμα *πυρσεύειν* γενικά εμφανίζεται σπάνια: πρωτοαπαντά στον Ευριπίδη και στη συνέχεια τον 4ο αι. π.Χ., εκτός από τον Ξενοφ., το βρίσκουμε στον Αινεία τον Τακτικό, και μετά πολύ αργότερα τον 1ο αι. π.Χ. στον Ονήσανδρο τον Τακτικό, το Διόδωρο Σικελιώτη και μετά στον Πλούταρχο, το Φιλόστρατο, το Λουκιανό, κ. ά.

²⁹ Το ότι το ρ. *πυρσεύειν* απαντά κυρίως σε τακτικογράφους, δηλ. σε συγγραφείς της τεχνικής του πολέμου, ενισχύει την άποψή μου ότι χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος.

δεν συμπίπτουν απόλυτα εννοιολογικά³⁰. Και ακριβώς, επειδή πρόκειται, για ορολογία, διατήρησε τους φωνητικούς και μορφολογικούς τύπους των όρων, με τους οποίους ήταν γνωστοί και τους οποίους πιθανόν να γνώρισε και ο ίδιος είτε άμεσα, κατά την παραμονή του στη Μ. Ασία³¹, είτε έμμεσα, από λογοτεχνικές πηγές, π.χ. τον Ηρόδοτο³². Εξάλλου δεν είναι η μοναδική φορά που ο Ξενοφών χρησιμοποιεί ορολογία στρατιωτικής φύσεως με διαλεκτικά χρωματισμένο τύπο. Συχνά εμφανίζεται να γράφει με το δωρικό τύπο τις ειδικά λακωνικές εκφράσεις για τη στρατιωτική οργάνωση: *ἄνημα, ἵππαγρέται, λοχαγός*, κ.ά³³.

β) *Κενεών*

Ένα ακόμη περιεκτικό όνομα τόπου σε -εών απαντά στον Ξενοφώντα, η λέξη *κενεών*. Συγκεκριμένα τη συναντούμε τρεις φορές στο έργο του *περί Ἰππικῆς* I 12, XI 2, XII 8. Ο *κενεών* είναι περιεκτικό όνομα τόπου,

³⁰ Για τη σημασιολογική διαφοροποίηση των *τύρσις-πύργος* βλ. όσα αναφέρω παραπάνω στο κεφ. *τύρσις*, σ. 55.

³¹ Δυο επιγραφές ελληνιστικής εποχής σώζουν η μια τον τύπο *προμαχῶνας* (βλ. παραπάνω σελ. 181, σημ. 3) και η άλλη τον τύπο *τύρσιδος* (βλ. στο κεφ. *τύρσις*, σ. 49) σε περιοχές, από γλωσσική άποψη, ιωνικές (στην Τέω και την Αμοργό αντίστοιχα). Άσχετα από τους τύπους, τη διαφορά των οποίων μπορούμε να την εξηγήσουμε από τη διαφορετική χρονική περίοδο, το κέρδος από τις μαρτυρίες αυτές είναι πως επιβεβαιώνουν την ύπαρξη των δυο αυτών λέξεων στο Μικρασιατικό χώρο και στον κοντινό του περίγυρο, που είναι τα νησιά, γεγονός που ενισχύει την άποψη να τις άκουσε και ο ίδιος, όταν βρέθηκε εκεί. Αλλά η παρουσία των λέξεων τούτων μόνο σε ιωνικές, γλωσσικά, περιοχές από όλο το Μικρασιατικό χώρο και τα κοντινά νησιά ίσως είναι ένα στοιχείο που αποκαλύπτει μέσα σε ποια διάλεκτο πρέπει κανείς να διερευνήσει τη χρήση και την παγίωσή τους, στη συνέχεια, ως όρων.

³² Η περίπτωση του επηρεασμού του Ξενοφώντα από τον Ηρόδοτο, ως προς το *προμαχεών*, θα μπορούσε να στηριχθεί στα εξής: Ο Ηρόδοτος και τις τρεις φορές που χρησιμοποιεί τη λέξη αναφέρεται σε κτίσματα που βρίσκονται έξω από τη μητροπολιτική Ελλάδα, στη Μ. Ασία (I 164, Φώκαια, ιωνική περιοχή), ή γενικά στην Ανατολή (I 94, Εκβάτανα, III 151, Βαβυλώνα)· την ίδια στάση εντοπίζουμε και στον Ξενοφώντα. Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης τη λέξη ως κτίσμα τείχους. Παραπλήσια χρησιμοποιεί τη λέξη και ο Ξενοφών, καθώς την περιγράφει ως κτίσμα *τύρσεως* η οποία υψωνόταν πάνω σε τείχος. Επίδραση του Ηροδότου στον Ξενοφώντα θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί και στη χρήση της πρόθεσης *πέριξ + γενική* και του χρονικού συνδέσμου *έπει*. Είναι φανερό όμως ότι ο Ξενοφών δεν περιορίζεται στον Ηρόδοτο, αλλά προχωρεί παραπέρα χρησιμοποιώντας κι άλλο ιωνικό λεκτικό και έτσι το πιο πιθανόν είναι ο Ξενοφών να συνδύασε την άμεση με την έμμεση πληροφόρησή του για την περιγραφή των συμβάντων της εν λόγω ενότητας.

³³ Βλ. Hoffmann-Scherer, σ. 163, Hiersche, σσ. 217-218.

παρόλο που ο χώρος αναφοράς του είναι το σώμα αλόγου τουλάχιστον εδώ στον Ξενοφώντα. Σύμφωνα άλλωστε και με τον Petersen, ένας αριθμός ονομάτων που δηλώνουν μέλη του σώματος σε *-(ε)ών, -(ε)ώνος* μπορούν να γίνουν κατανοητά ως ονόματα τόπου, π.χ. *ἀγκών, ὠνος, μυών, ὠνος, κυτών, ὠνος* και *κενεών, ὠνος* (=θέση, περιοχή όπου υπάρχει κενό στο σώμα)³⁴.

Η τάση άντλησης λεκτικού από τον Όμηρο για τη δημιουργία τεχνικών όρων, που ήδη είχαν αξιοποιήσει από την πλευρά της ιατρικής ο Ιπποκράτης και από τη μεριά της διοίκησης και στρατιωτικής ζωής ο Ηρόδοτος³⁵, φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστη στον Ξενοφώντα. Ο Leumann αναφέρει ανάμεσα σε άλλους στρατιωτικούς όρους που έλκουν την καταγωγή τους από τον Όμηρο και το επίθετο *γοργός* του Ξενοφώντα³⁶, που ο ιστορικός χρησιμοποιεί για τα άλογα³⁷. Το ίδιο θα πρέπει να ισχυρισθεί κανείς και για τη λέξη *κενεών* που πρωτοαπαντά στον Όμηρο E 857 και X 295 και που τη χρησιμοποιεί και ο Ξενοφών, αλλά ως ειδικό μέρος του σώματος του αλόγου και έτσι είναι φανερή η χρήση της ως όρου. Παρόμοια χρήση εντοπίζουμε και στον Ιπποκράτη, και μάλιστα συχνή, με μόνη διαφορά ότι στον τελευταίο περιγράφεται ως μέλος του ανθρώπινου σώματος³⁸. Είναι πολύ πιθανό επομένως η εξειδίκευση της ομηρικής λέξεως *κενεών* σε όρο να έγινε στο χώρο της ιατρικής, και συγκεκριμένα από τους γιατρούς του ιπποκρατικού Corpus³⁹ και από αυτή την πλευρά της ιωνικής παράδοσης, έμμεσα πλέον, να έφτασε στον Ξενοφώντα ως τεχνικός όρος πια⁴⁰. Αλλά είτε

34 Βλ. Petersen, σ. 328.

35 Βλ. M. Leumann, *Homerische Wörter*, Basel 1950, σσ. 303-315.

36 Βλ. Leumann, σ. 155 και σ. 308.

37 Ο Ξενοφών χρησιμοποιεί το *γοργός* για την περιγραφή αλόγου στο *περί Ἴππικῆς* X 17, XI 12 με τη σημασία του φοβερός, μεγαλοπρεπής. Για τη σημασία του, βλ. Φαβωρίνο ... *οἱ Ἀττικοὶ δὲ γοργὸν οὐ τὸ πρακτικὸν καὶ κεκινημένον λέγουσιν, ἀλλὰ τὸ φοβερόν. Ξενοφῶν γοργότεροί θ' ὄρασθαι, καὶ φοβερώτεροι φθέγγεσθαι.*

38 Ιπποκρ. *Προγν.* 8 (3 φορές), *Ἐπιδ.* I 3, 15, *περί Ἄρθρ.* 52 (2 φορές) κ.α., (80 φορές συνολικά στο Ιπποκρατικό Corpus).

39 Η εξειδίκευση και η χρήση τεχνικών όρων έγινε την μεθομηρική εποχή, βλ. σχετικά Leumann, σ. 308. Πβ. Σακαλή II, σ. 92.

αποδεχτεί κανείς εξάρτηση του ιστορικού από τον Όμηρο είτε από τον, Ιπποκράτη για το *κενεών*, το αποτέλεσμα είναι σχεδόν το ίδιο, όσον αφορά το γλωσσικό του χαρακτηρισμό : η παρουσία του στον Όμηρο αποτελεί σημαντική ένδειξη της ιωνικότητάς του, ενώ στον Ιπποκράτη η εμφάνισή του την επιβεβαιώνει.

Αλλά αν ο Ξενοφών χρησιμοποιούσε το *κενεών* όχι μόνο ως τεχνικό όρο, αλλά και με συνείδηση της διαλεκτικής του απόχρωσης, είναι για μας ένα πρόβλημα⁴¹. Δεν έχουμε άμεσες πληροφορίες αν υπήρχε παράλληλος τύπος *κενών* την κλασική εποχή. Ο Αθηναίος Σίμων, ο προγενέστερος του Ξενοφώντα συγγραφέας ιππιατρικών έργων, όπως ήδη ανέφερα, χρησιμοποιεί για το αντίστοιχο μέρος του σώματος τη λέξη *λαγών*⁴². Αργότερα όμως ο Ησύχιος μαρτυρεί έναν τύπο *κενωσι*⁴³. Είναι βέβαια γνωστό πως η αττική διάλεκτος στη θέση του επιθέτου *κενεός* χρησιμοποιεί τον τύπο *κενός* και από αυτόν επομένως πρέπει να έλκει την καταγωγή του το *κενών* που αναφέρει ο Ησύχιος. Κατά συνέπεια το *κενεών* είναι εύλογο να προέρχεται από το επίθετο *κενεός*, να έχει δηλ. ιωνική καταγωγή.

Η κατάληξη *-εών* της λέξεως *κενεών* δεν πρέπει όμως να μας οδηγήσει σε εσφαλμένες εκτιμήσεις, π.χ. σε συσχετισμό με την όμοια κατάληξη *-εών* της λέξεως *προμαχεών*. Και αυτό γιατί μπορεί κανείς να αντιληφθεί, ύστερα από όσα παραπάνω εκθέσαμε για την παραγωγή των ονομάτων τόπου, ότι πρόκειται για διαφορετικές περιπτώσεις: το

⁴⁰ Αν ο Ξενοφών άντλησε τη λέξη από το χώρο της ιατρικής, ως εξειδικευμένο όρο πλέον για το ανθρώπινο σώμα, και ο ίδιος στη συνέχεια την "πέρασε" ως ανάλογο όρο για το σώμα των ζώων ή ήδη είχε γίνει από άλλους αυτό το "πέρασμα" του όρου από το ανθρώπινο σώμα στο σώμα του αλόγου συγκεκριμένα, π.χ. από προγενέστερους συγγραφείς ιππικών συγγραμμάτων ή ιππιάτρων, αυτό δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε από έλλειψη μαρτυριών. Πάντως ο προγενέστερος του Ξενοφώντα Αθηναίος συγγραφέας Σίμων, ο οποίος έγραψε το έργο *περι Είδους και Έπιλογής Ίππων*, χρησιμοποιεί ως ανάλογο όρο την λέξη *λαγών* (§ 7, έκδ. Widdra). Στον *Κυνηγ.* 4, 1 χρησιμοποιείται ανάλογα η λέξη *κενεών* για σκύλους.

⁴¹ Τα συμφραζόμενα των χωρίων, όπου απαντά η λέξη *κενεών* στον Ξενοφώντα, δεν βοηθούν να γίνει αντιληπτό αν ο ιστορικός χρησιμοποιούσε τον όρο γνωρίζοντας το διαλεκτικό του χρωματισμό.

⁴² Βλ. παραπάνω σημ. 40.

⁴³ Ο Ησύχιος συγκεκριμένα γράφει : λ. *κενωσι· κενεωσι· λαγόσι*.

προμαχεών μπορεί να προέρχεται από το επίθ. πρόμαχος ή την ιων. γεν. προμαχέων, ενώ το κενεών από το ιωνικό επίθετο κενεός⁴⁴.

⁴⁴ Πβ. Petersen, σ. 328.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είναι φανερό από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι ο Ξενοφών χρησιμοποίησε σε όρισμένα σημεία του έργου του ιωνικούς τύπους. Η παρουσία τους διασφαλίζεται με ένα σημαντικό βαθμό βεβαιότητας, όταν απαντούν σε οργανωμένες ενότητες, οι οποίες έχουν δεχθεί την επίδραση διάφορων γραμματειακών ειδών. Μέσα σε αυτές τις ενότητες αναδεικνύεται η χρήση τους και ο λόγος της παρουσίας τους, που δεν είναι ανεξάρτητος από την εκάστοτε επίδραση. Είναι μάλιστα εντυπωσιακό ότι εμφανίζονται οι διάφοροι ιωνικοί τύποι όχι μεμονωμένοι, αλλά κατά πλειάδες.

Τα γραμματειακά είδη που επηρέασαν τον ιστορικό στο γράψιμό του είχαν ως γλωσσικό όργανο την ιωνική διάλεκτο. Ειδικότερα φαίνεται πως άσκησαν επίδραση οι εργασίες των *Περίπλων* και της *Περιήγησης* των Ιώνων λογογράφων, όπως και γενικά η μυθιστοριογραφία των Ιώνων λογογράφων και η διηγηματογραφία του Ηροδότου. Η επίδραση αυτή πιστοποιείται κυρίως στην *Ανάβαση*, αλλά και στα *Έλληνικά*, την *Κύρου Παιδεία* και τα *Απομνημονεύματα*.

Η *αντιλογία* της ιωνικής σοφιστικής φαίνεται επίσης ότι τον επηρέασε στο γράψιμο των αντιθετικών λόγων στα *Έλληνικά*, ενώ ανάλογο ρόλο έπαιξε η επιστημονική γραμματεία, που η επίδρασή της είναι φανερή στα *Απομνημονεύματα* και στην *Κύρου Παιδεία*.

Το ειδικό ενδιαφέρον του ιστορικού για την ορολογία είναι προφανές επίσης ότι τον έστρεψε στην ιωνική διάλεκτο για να εξασφαλίσει όχι μόνο την κατάλληλη λέξη, αλλά και τον αρμόζοντα τύπο στην περίπτωση μουσικών οργάνων, στρατιωτικών και γεωγραφικών όρων και περιεκτικών ονομάτων τόπων. Εδώ οι ιωνικοί τύποι των τεχνικών όρων απαντούν είτε μεμονωμένα είτε πάλι μαζί με άλλους. Τα έργα στα οποία κάνουν την εμφάνισή τους είναι η *Ανάβαση*, η *Κύρου Παιδεία* και το τεχνικό σύγγραμμα *περι Ίππικῆς*.

Επισκοπώντας τις προηγούμενες διαπιστώσεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η παρουσία των ιωνικών τύπων συνδέεται τις περισσότερες φορές με γραμματειακά είδη, δηλ. με γραπτό λόγο. Έτσι θεωρήσεις που απέδιδαν το ιωνικό λεκτικό στο ταξίδι και την παραμονή του Ξενοφώντα στη Μ. Ασία, δηλ. σε προφορικό λόγο, αποδεικνύονται

εκ των πραγμάτων αβάσιμες. Ενδεχομένως τούτο να τον έκανε πιο ευαίσθητο και ανοιχτό απέναντι στους ιωνισμούς, δεν αποδεικνύεται όμως ότι υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας για την καταγραφή τους στο έργο του. Από την άλλη η ίδια η γλωσσική εξάρτηση του ιστορικού σε ορισμένα έργα του από διάφορα γραμματειακά είδη είναι αξιοσημείωτη. Και αυτό γιατί, ενώ ο ίδιος φροντίζει να διατηρεί το δεσμό γραμματειακού είδους και γλώσσας, άλλοι συγγραφείς της εποχής του, αλλά και της αμέσως προηγούμενης από αυτόν δείχνουν απρόθυμοι να τον διατηρήσουν · μάλιστα σε αυτούς ο συγκεκριμένος δεσμός εμφανίζεται τόσο χαλαρός, ώστε σε αρκετά σημεία να μην είναι πλέον ορατός. Η γλώσσα του Θουκυδίδη π.χ. εμφανίζει συγκριτικά λιγότερο ιωνικό λεκτικό από εκείνο του Ξενοφώντα · επίσης η γλώσσα των *Ἑλληνικῶν τῆς Ὀξυρύγχου* δεν διασώζει παρά ελάχιστα ίχνη ιωνισμών. Κατά τη γνώμη μου ο Ξενοφών διατήρησε ως ένα σημείο το δεσμό αυτόν και γιατί ήταν ένα συντηρητικό άτομο, αλλά και γιατί ήταν μακριά από την Αθήνα για να αισθανθεί τις εξελίξεις που συντελούνταν στο γραπτό λόγο. Αλλά ακριβώς αυτή τη γλωσσική σύνδεση και εξάρτηση του ιστορικού από τα γραμματειακά είδη θα πρέπει να τη λάβουν σοβαρά υπόψη όσοι επιχειρούν τη στρωματική διαίρεση και χρονολόγηση του Ξενοφώντειου έργου με γλωσσικά κριτήρια. Και αυτό γιατί οι σωζόμενοι ιωνικοί τύποι δεν αποτελούν τις περισσότερες φορές στοιχεία της ζωντανής ομιλούμενης γλώσσας, ώστε να ενταχθούν σε ένα χρονολογικό πλαίσιο με βάση το οποίο θα υπολογιζόταν ο χρόνος συγγραφής του μέρους στο οποίο απαντούν. Τυχόν υποτίμηση ή αγνόηση της γλωσσικής αυτής εξάρτησης του ιστορικού από τα διάφορα είδη οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα, γεγονός άλλωστε που το σημείωσα σε διάφορα σημεία της εργασίας.

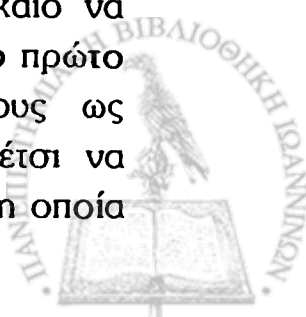
Με την Κοινή η σχέση του, όσον αφορά το μορφολογικό μέρος πάντα, δεν φαίνεται να υπήρξε μεγάλη. Από τους τύπους που εξετάσαμε συμπίπτει μαζί της στους τύπους του *ἔδυνάσθην* και του *ἔβίωσε*· σε περιορισμένη έκταση επίσης φαίνεται να συμπορεύεται με την Κοινή στις γενικές σε *-ιος* ξένων ονομάτων σε *-ις*, κύριων ή προσηγορικών, καθώς και αυτή κάνει πολύ μικρή χρήση τους παράλληλα με τους αττικούς τύπους σε *-εως*, που χρησιμοποιεί σε μεγαλύτερο βαθμό· σύμπτωση εμφανίζουν στον τύπο *νηῶν*, τύπο εξαιρετικά σπάνιο και μεμονωμένο και στην Κοινή, η οποία άλλωστε έχει αντικαταστήσει τη λ. *ναῦς* και χρησιμοποιεί στη θέση της τη λ. *πλοῖον*. Από τους παραπάνω τύπους, λοιπόν, που ο Ξενοφών μοιράζεται με την Κοινή, μπορούμε να πούμε ότι την προσιωνίζεται με τους τύπους του *ἔδυνάσθην* και του

»
έβίωσε, που και η τελευταία χρησιμοποιεί κανονικά και όχι μεμονωμένα· αντίθετα κάθε άλλο παρά την προαναγγέλλει με τους λοιπούς τύπους, αφού και σε αυτή έχουμε σποραδική και όχι κανονική χρήση τους μέχρι την πλήρη κατάργησή τους.

Οι υπόλοιποι τύποι, δηλ. η γεν. εν. σε *-εω* των αρσενικών σε *-ης*, οι ασυναίρετοι τύποι της λ. *ῶς*, τα παραθετικά σε *-έστερος*, *-έστατος*, το γ' πρ. πλ. παρακμ. σε *-αται*, οι τύποι σε *-εών* περιεκτικών ονομάτων τόπου, δεν είχαν καμιά χρήση στην Κοινή, καθώς αυτή χρησιμοποιούσε τους αντίστοιχους αττικούς. Αλλά και στους μεταγενέστερους χρόνους δεν υπήρξε έδαφος διατήρησής τους, καθώς επικράτησαν πλήρως οι αττικοί τύποι· είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι στην περίπτωση των λέξεων *ναῦς* και *ῶς* όχι μόνο δεν εμφανίζονται πλέον οι ιωνικοί τύποι τους, αλλά εξαφανίζονται και οι ίδιες οι λέξεις, οι οποίες αντικαθίστανται με τις αντίστοιχες ομόσημές τους *πλοῖον* και *πρόβατον*· μοναδική εξαίρεση οι τύποι σε *-αται* του παρακμ., που απαντούν ξανά σε ιωνίζοντες συγγραφείς.

Με βάση τα δεδομένα αυτά γίνεται πλέον αντιληπτό πως οι συγκεκριμένοι ιωνικοί τύποι δεν μπορεί να ήταν *interpolationes* που οφείλονταν στους αντιγραφείς κατά τα διάφορα στάδια της παράδοσης του κειμένου από την Κοινή και μετά, αφού ουδέποτε αποτέλεσαν μέρος του τυπικού της ίδιας ή των μεταγενέστερων χρόνων. Είναι γνωστό ότι οι αντιγραφείς συνήθιζαν να επεμβαίνουν σε τύπους (ή λέξεις) περισσότερο ή λιγότερο άγνωστους στην εποχή τους και να τους αντικαταστούν με ανάλογους γνωστούς. Αντίθετα, όταν δεν κατανοούσαν οι ίδιοι πλήρως έναν τύπο (μία λέξη) δεν επενέβαιναν και τον άφηναν ανέπαφο. Οι συζητούμενοι λοιπόν τύποι προφανώς δεν "μολύνθηκαν" από επεμβάσεις των αντιγραφέων, αφού δεν εκκοινίσθηκαν και γενικά δεν προσαρμόστηκαν στο τυπικό των διάφορων εποχών της παράδοσης του κειμένου. Έτσι οι ιωνικοί τύποι, καθώς μπορούν να αποδοθούν μέσα από αυτή την πρακτική των αντιγραφέων στη γραφίδα του ιστορικού, πρέπει να αντιμετωπίζονται με τη δέουσα σοβαρότητα.

Εκ των πραγμάτων επομένως αποδεικνύεται ότι η απόρριψη των ιωνικών τύπων από τους εκδότες δεν είναι βάσιμη. Αποδεικνύεται όμως και κάτι άλλο πολύ σημαντικό: χρειάζεται να γίνουν νέες εκδόσεις στηριγμένες σε νέες αρχές. Οι μελλοντικοί εκδότες είναι αναγκαίο να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στους ιωνικούς τύπους. Το πρώτο που οφείλουν να κάνουν είναι να τους καταγράψουν όλους ως παραλλάσσουσες γραφές στο κριτικό υπόμνημα, προκειμένου έτσι να υπάρξει μια πλήρης εικόνα όλων των σωζόμενων ιωνικών τύπων, η οποία

λείπει ως τώρα. Αλλά δεν πρέπει να μείνουν σε αυτό. Στη συνέχεια κατά την αποκατάσταση του κειμένου θα πρέπει να τους αποδεχθούν ή να τους απορρίψουν στηριγμένοι σε κάποια κριτήρια. Και ακριβώς εδώ είναι το κρίσιμο σημείο για κάθε εκδότη. Τί μπορεί να αποτελέσει κριτήριο που θα τον βοηθήσει να επιλέξει τον καταλληλότερο τύπο από όσους διασώζουν τα κφφ; Η παρούσα εργασία κατέτεινε σε αυτό ακριβώς: στη διαμόρφωση κριτηρίων για την επιλογή από τις διάφορες παραλλάσσουσες γραφές (*variae lectiones*) της καταλληλότερης. Και αν η πορεία όλης της εργασίας κρίνεται βάσιμη, τότε κριτήριο δεν μπορεί παρά να αποτελέσει η χρήση και η λειτουργία κάθε τύπου στα εκάστοτε συμφραζόμενά του. Η όποια χρήση του κάθε τύπου αναδεικνύεται στα συμφραζόμενά του και για να γίνει αντιληπτή, απαιτείται βαθιά και ουσιαστική ανάλυση.

Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, έχω τη γνώμη ότι ξεκινά ένας νέος, γόνιμος διάλογος και ανοίγονται πλέον νέοι δρόμοι για την παραγωγή αξιόπιστου κειμένου. Οι άλλες μέθοδοι και κυρίως η στεμματική που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούν οι εκδότες για την αποκατάσταση του κειμένου δεν μπορεί παρά να λαμβάνονται υπόψη σε ένα δεύτερο, βοηθητικό επίπεδο και βέβαια ενδεικτικά και όχι αποδεικτικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΚΕΙΜΕΝΑ

1) Εκδόσεις του Ξενοφώντειου έργου:

- Bizos M., *Xenophon, Cyropédie*, tom. I-II (Budé), Paris 1972-1973.
- Bornemann F. A., *Xenophontis Opera Omnia*, vol. I. Cyropaedia, Gothae et Erfordiae 1829.
- Breitenbach L., *Xenophons Kyropaedie*, tom. I-II, Leipzig ³1878.
- _____, *Xenophontis Hellenicorum Libri I et II*, Lipsiae ²1880.
- Brownson C. L., *Xenophon, Anabasis (Books I-III), Hellenica (Books I-VII)* (Loeb), Cambridge, Massachusetts, London 1918-1921.
- Brownson C. L., *Xenophon, Anabasis (Books IV-VII) - Todd O.J., Symposium and Apology* (Loeb), Cambridge, Massachusetts 1922.
- Chantraine P. *Xenophon Économique*, Paris 1949.
- Cobet C.G., *Xenophontis expeditio Cyri*, Lugduni Batavorum ²1873.
- Couvreur P., *Xenophon, Anabase*, Paris 1897.
- Delebècque É., *Xenophon, Helléniques, Livre I* (Budé), Paris 1964.
- _____, *Xenophon, Cyropédie*, tom. III (Budé), Paris 1978.
- Dindorf L., *Κύρου Παιδεία, Xenophontis Institutio Cyri*, Oxford 1857.
- _____, *Xenophontis Memorabilia Socratis*, Oxford 1862.
- _____, *Xenophontis Expeditio Cyri*, Lipsiae ⁴1882.
- Gemoll W. - Peters J., *Xenophontis Institutio Cyri*, Leipzig 1968.
- Hatzfeld J., *Xenophon, Helléniques*, tom. I-II (Budé), Paris 1936 - 1939.
- Hertlein F. K., *Xenophon, Expeditio Cyri*, Leipzig 1855.
- Hude C., *ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ- Xenophontis Historia Graeca*, Leipzig 1934.
- _____, *Xenophon, Anabasis*, (Loeb), Cambridge, Massachusetts, London 1922.
- _____- Peters J., *Xenophontis Expeditio Cyri*, Leipzig 1972.

- Krenz R., *Xenophon Hellenica* I II 3.10, Warminster 1989.
- Krüger C.G., *Xenophontis Expositio Cyri*, Berlin 1849.
- Kühner R., *Xenophontis Opera Omnia*, vol. II. *De Socrate Commentarios*, Gothae 1851.
- , *Xenophontis Opera Omnia*, vol. III. *Cyri minoris expositio*, Gothae 1852.
- Marchant E. C., *Xenophontis Opera Omnia*, tom. I. *Historia Graeca*,
 II. *Commentarii, Oeconomicus, Convivium, Apologia Socratis*,
 III. *Expositio Cyri*, IV. *Institutio Cyri*, V. *Opuscula*, Oxford 1900-1920.
- Masqueray P., *Xenophon, Anabase*, tom. I-II (Budé), Paris 1930-1931.
- Miller W., *Xenophon Cyropaedia* (Loeb), Cambridge, Massachusetts, London 1914.
- Μιστριώτης Γ., *Ξενοφώντος Έλληνικά*, Άθήναι 1908.
- Πανταζίδου Ι., *Ξενοφώντος συγγράμματα*, τόμ. Ι. *Άνάβασις*, Άθήναι 1900.
- Porro E., *Cyri Disciplinam a Xenophonte Atheniensi*, Leipzig 1821.
- , *Xenophontis Expositio Cyri*, Leipzig 1827.
- Sauppe E. G. A., *Xenophontis Opera*, vol. IV, Leipzig 1866.
- , *Xenophontis Opera*, vol. II, Leipzig 1867.
- Schneider I., *Xenophontis Memorabilia Socratis*, Oxford 1813.
- , *Xenophontis de Cyri Expeditione*, Oxford 1818.
- Smith J.R., *Xenophon Memorabilia*, Boston, London 1903.
- Unterhill G. E. *Xenophon Hellenica* (text by E. C Marchant), Oxford 1906.
- Weiske B., *Xenophontis Atheniensis Scripta*, vol. III, Leipzig 1799.
- Widdra K., *Ξενοφώντος περι Έπικλής & Σίμωνος Αθηναίου περι Είδους και Έπιλογής
 Έπων*, Leipzig 1964.

2) Εκδόσεις άλλων έργων:

- Bartoletti V., *Hellenica Oxyrhynchia*, Lipsiae 1959.
- Bollack J., *L'Oedipe roi de Sophocle*, Lille 1990.
- Chambray É., *Ésope Fables* (Budé), Paris 1960.
- Chiron P., *Démétrios, du Style* (Budé), Paris 1993.

- Diels H.- Kranz W., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. I-II, Dublin-Zürich 1951 (αυτ. 1966).
- Drachmann A.D., *Scholia Vetera in Pindari Carmina*, vol. I, Lipsiae 1910.
- Dübner Fr., *Scholia Graeca in Aristophanem*, Paris 1855.
- Gernet L., *ANTIPHON, Discours*, Paris 1923 (αυτ. 1954).
- Henry R., *Ctésias, La Perse, L'Inde, Les Sommaires de Photius*, Bruxelles 1947.
- , *Photius Bibliothèque*, tom. I - VIII (Budé), Paris 1959 - 1977.
- Hude C., *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata*, New York 1927 (αυτ. 1973).
- Hunt A., *The Oxyrhynchus Papyri*, Part VII, London 1910.
- Jacoby F., *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin- Leiden 1923-1958.
- Kassel R. - Austin C., *Poetae Comici Graeci*, vol. II, Berolini et Novi Eboraci 1991.
- Kock Th., *Comicorum Atticorum Fragmenta*, vol. I-III, Leipzig 1880-1888 (αυτ. Utrecht 1976).
- Kühn C.G., *C. Galeni Opera Omnia, περι ἄρθρων*, vol. 18, Leipzig 1829.
- Littré É., *Oeuvres d'Hippocrate*, tom. I-X, Paris 1839-1861.
- Luzzato M. J. - La Penna A., *Babrii Mythiambi Aesopei*, Leipzig 1986.
- Müller C., *Geographi Graeci Minores*, vol. I, Paris 1855.
- Nauck A., *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Leipzig 1889.
- Pearson A.C., *The Fragments of Sophocles*, Amsterdam 1917 (αυτ. 1963).
- , *Sophoclis Fabulae*, Oxford 1928.
- Rabe H., *Hermogenis Opera*, Stuttgart 1969.
- Roos A. G. - Wirth G., *Fl. Arriani quae extant Omnia, Alexandri Anabasis*, Lipsiae 1967.
- , *Fl. Arriani quae extant Omnia, Scripta Minora et Fragmenta*, Lipsiae 1968.
- Theodoridis Ch., *Photii Patriarchae Lexicon*, vol. I A- D, Berlin - New York 1982.
- Vogel Fr., *Diodori Bibliotheca Historica*, vol. II., Stuttgart 1890, vol. III, Stuttgart 1893 (αυτ. 1964).

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

Anz H., *Subsidia ad cognoscendum Graecorum sermonem vulgarem e Pentateuchi versione Alexandrina reperita*, Diss., Halle 1894.

Arend W., *Geschichte in Quellen I, ALTERTUM, Alter Orient-Hellas-Rom*, München 1965.

Barker A., *Greek Musical Writings*, Vol. I, Cambridge 1984.

Bechtel F., *Die historischen Personennamen des griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917 (ανατ. Hildesheim 1964).

_____, *Die griechischen Dialekte*, Bd I, Berlin 1921.

_____, *Die griechischen Dialekte*, Bd II, Berlin 1923.

_____, *Die griechischen Dialekte*, Bd III, Berlin 1924.

Bekker I., *Anecdota*, Berlin 1814-1821.

Blass F., *Die attische Beredsamkeit*, vol. III 2, Leipzig 21898.

_____- Debrunner A. & Funk R., *A Greek Grammar of New Testament*, Cambridge 1961.

Bengtson H., *Ίστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μετ. Α. Γαβρίλη, Αθήνα 1979.

Blümel W., *Die aiolischen Dialekte*, Göttingen 1982.

Boehner A., *De Arriani dicendi genere*, Diss., Erlangae 1885.

Boisacq É., *Les Dialectes Doriens, Phonétique et Morphologie*, Thèse, Paris- Liège 1891.

_____, *Dictionnaire Étymologique de la langue Grecque*, Heidelberg - Paris 41950.

Bondesson B., *De Sonis et Formis Titulorum Milesiorum Didymaeorumque*, Diss., Lundae 1936.

Brandenstein W., λ. "Tyrrhener", *RE* VII A2 (1948), στ. 1909-1938.

Brandt W., *Griechische Temporalpartikeln, vornehmlich im ionischen und dorischen Dialekt*, Diss., Göttingen 1908.

Breitenbach H.R., *Xenophon von Athen*, (Sonderdruck aus *RE* IX A 2), Stuttgart 1966.

- Bruce I.A.F., *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*, Cambridge 1967.
- Buck C.D., *The Greek Dialects, Grammar Selected Inscriptions, Glossary*, Chicago-London 1955 (ανατ. 31965).
- Buck J. - Petersen W., *A reverse Index of Greek Nouns and Adjectives*, Chicago 1945.
- Canfora L., "Storia antica del Testo di Tucidide", *Q S* 6 (1977), σσ. 4-15.
 ———, "L'«Apologie» d'Alcibiade", *REG* XCV (1982), σσ. 140-144.
- Cavenaile R., "Aperçu sur la langue et le style de Xénophon", *Et Class* 43 (1975), σσ. 246-249.
- Cawkwell G., *Xenophon, A History of my Time (Hellenica)*, trans. by R. Warner with Introduction and Notes by G. Cawkwell, Middlesex 1979.
- Chantraine P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, vol. 1- 4, 2, Paris 1968-1980.
 ———, *Grammaire Homérique, I: Phonétique et Morphologie*, Paris 1958.
 ———, *La formation des noms en grec ancien*, Paris 1933.
 ———, *Ιστορική Μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, μετ. Ν. Αγκαβανάκη, Αθήνα 1980.
- Classen C. J., "Xenophons Darstellung der Sophistik und der Sophisten", *Hermes* 112, 2 (1984), σσ. 156-164.
- Clay O., *A Formal Analysis of the Vocabulary of Aeschylus, Sophocles and Euripides*, Part I, Minnesota 1960.
- Cobet Ç. G., *Novae Lectiones, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos*, Lugduni Batavotum 1858.
- Cohn Haft L., *Source Readings in Ancient History*, tom.I: *The Ancient Near East and Greece*, New York 1965.
- Collitz H.- Bechtel F., *Sammlung der griechiscen Dialekt Inschriften*, Göttingen 1905.
- Cook J.M., *The Persian Empire*, New York 1983.

- Dadamaev M.A., *Persien unter den ersten Achämeniden V Jahrhundert v. chr.*, μετ. H.D. Pohl, Wiesbaden 1976.
- Dagron G. - Feissel D., *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987.
- Dawe R. D., *Studies on the text of Sophocles*, vol. II *the collations*, Leiden 1973.
- Debrunner A. - Scherer A., *Ίστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας*, τόμ. Β΄, , μετ. Χ. Συμεωνίδη, Θεσσαλονίκη 1983.
- Delebècque É., *Essai sur la vie de Xénophon*, Paris 1957.
- Denniston J.D., *The Greek Particles*, Oxford 21959.
- , *Greek Prose style*, Oxford 21960.
- Diener O., *De sermone Thucydidis, quatenus cum Herodoto congruens differat a scriptoribus Atticis*, Diss., Lipsiae 1889.
- Dieterich K., *Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der Hellenistischen Zeit bis zum 10 Jahr. n. Chr.*, Leipzig 1898.
- Dindorfius G., *Pollucis Onomasticon*, vol. I, Lipsiae 1824.
- Dittenberger W., "Sprachliche Kriterien für die Chronologie der Platonischen Dialoge", *Hermes* 16 (1881), σσ. 321- 345.
- , "Antiphons Tetralogien und das attische Criminalrecht", *Hermes* 32 (1897), σσ. 31-41.
- , *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig 31915-1924.
- Dornseiff F., *Das Alphabet in Mystik und Magie*, Leipzig- Berlin 21925 ανατ. 1977.
- Doulcet H., *Quid Xenophonti debuerit Flavius Arrianus*, Diss., Paris 1882.
- Dover K.J., "The Chronology of Antiphon's Speeches", *CQ* 44 (1950), σσ. 44-60.
- Drews R., "Sargon, Cyrus, and Mesopotamian Folk History", *JNES* 33 (1974), σσ. 387-393.
- Due B., *The Cyropaedia, Xenophon's Aims and Methods*, Copenhagen 1989.
- Dziatzko K., λ. "Brief", *RE* III¹ (1897), στ. 836-843.
- Ehlert J., *De Veborum copia Thucydidea Quaestiones selectae*, Diss., Berolini 1910.
- Ehrlich H., "Die Nomina auf. -ευς", *ZVS* 38 (1909), σσ. 334.

- Ellendt Fr. - Genthe H., *Lexicon Sophocleum*, Berlin 1872.
- Erbse H., "Xenophontis Expeditio Cyri (Anabasis)", *Gymnasium* 81 (1974), σσ. 429-431.
- Exler F. J., *The Form of the Ancient Greek Letter of the Epistolary Papyri 3rd c. B. C. - 3rd c. A. D.: A Study in Greek Epistolography*, Washington 1923
ανατ. Chicago 1976.
- Farnell L. R., *Critical Commentary of the Works of Pindar*, Amsterdam 1965.
- Favre Ch., *Thesaurus verborum quae in titulis ionicis leguntur cum Herodoteo sermone comparata*, Heidelberg 1914.
- Fischer E., *Die Ekloge des Phrynichus*, Berlin - New York 1974.
- Fraser P.M. - Matthews E., *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. I, Oxford 1987.
- Friedländer P., "ΥΠΟΘΗΚΑΙ", *Hermes* 48 (1913), σσ. 558-616.
- Frisk H., *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bd I - II, Heidelberg 1960-1970.
- Gaertringen F. H. de, *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*, editio minor,
Berolini 1913-1940.
- Gaisford T., *Etymologicon Magnum*, Oxford 1848.
- Garbrah K. A., *A Grammar of the Ionic Inscriptions from Erythrae*, Meisenheim
am Glan 1977.
- Gautier L., *La Langue de Xénophon*, Thèse, Genève 1911.
- Gera D. L., *Xenophon's Cyropaedia*, Oxford 1993.
- Gerhard G. A., "Untersuchungen zur Geschichte des griechischen Briefes. I.
Anfangsformel", *Philologus* 64 (1905), σσ. 25-35.
- Gigon O., *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1953.
- Gisinger F., λ. "Periplus", *RE* XIX¹ (1937), στ. 839- 850.
- Glasser O., *De ratione, quae intercidit inter sermonem Polybii et eum, qui in titulis
saeculi III, II, I apparet*, Gissen 1894.
- Gomme A.W. - Andrewes A. - Dover K.J., *A Historical Commentary on
Thucydides, Book VIII*, Oxford 1981.
- Gomperz Th., *Die Apologie der Heilkunst*, Leipzig 1910.

- Goodwin W.W., *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb*, New York 1865 (ανατ. 1965).
- Grasberger L., *Studien zu der griechischen Ortsnamen*, Wierzburg 1969.
- Gray V., *The Character of Xenophon's Hellenica*, London 1989.
- Gromska D., *De sermone Hyperidis*, Leopoli 1927.
- Grundmann H.R., *Quid in elocutione Arriani Herodoto debeatur*, Diss., Berolini 1884.
- Güngerich R., *Die Küstenbeschreibung in der griechischen Literatur*, Münster 1950.
- Guyot R., *Eunuchen als Sklaven und Friegelassene in der griechisch - römischen Antike*, Stuttgart 1980.
- Haberle J., *Untersuchungen über den ionischen Prosastil*, Diss., München 1938.
- Hartmann J.J., *Analecta Xenophontea*, Leipzig 1887.
- Hatzfeld O J., "Notes sur la Composition des Helléniques", *RPh* 4 (1930), σσ. 114-119, 217- 226.
- Heiland C. G., *Quaestionum de dialecto Xenophontea capita selecta* (Gymn. Progr.), Halberstadt 1844.
- Helbing R., *Grammatik der Septuaginta, Laut-und Wortlehre*, Göttingen 1907.
- Henry W.P., *Greek Historical Writing*, Chicago 1967.
- Herwerden H. van, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*, vol. I -II., Lugduni Batavorum 21910.
- Heubeck A., *Praegraeca*, Erlagen 1961.
- Hicks E. L., "Inscriptions from Eastern Cilicia", *JHS* XI (1890), σσ. 234-254.
- _____, "Inscriptions from Western Cilicia", *JHS* XII (1891), σσ. 225-243.
- Higgins W., *Xenophon the Athenian : The Problem of the Individual and the Society of the Polis*, Albany, New York 1977.
- Hirsch S. W., *The Friendship of the Barbarians. Xenophon and the Persian Empire*, Hanover - London 1985.
- Hirsche R., *Grundzüge der griechischen Sprachgeschichte*, Wiesbaden 1970.

- Hoffmann O., *Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, μετ. Α.Δ. Παπανικολάου, Αθήνα 1974.
- Hoffmann O. & Scherer A., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας*, τόμ. Α', μετ. Χ. Συμεωνίδη, Θεσσαλονίκη 1983.
- Hodot R., *Le Dialecte Étolien D' Asie : La Langue des Inscriptions, VIIe s.a.C-IVe s.p.C.*, Paris 1990.
- Horn G., *Quaestiones ad Xenophontis elocutionem pertinentes*, Diss., Halis Saxonum 1926.
- Hornblower S., *Thucydides*, London 1987.
- Hout M. van der, "Studies in Early Greek Letter - Writing", *Mnemosyne* IV, ser. 2 (1949), σσ. 21 - 22.
- Hug A., λ. "εὐνοῦχοι", *RE* suppl. III (1987), σσ. 449 -455.
- Immisch O., "Die Apologie des Xenophon", *NJA* V (1900), σσ. 405- 415.
- Jackson D.J., *The Manuscript History of Xenophon's Hellenica*, Diss., Indiana 1967.
- _____, "The Papyri of Xenophon's Hellenica", *BASP* VI (1969), σσ. 45-52.
- _____, "The TLDV Manuscripts of Xenophon's Hellenica and their Descendants", *TARhA* 105 (1975), σσ. 175-187.
- _____, "The Manuscripts of Xenophon's Poroi", *Stud. Ital. Fil. Class.* VIII,2 (1990), σσ. 166 - 179.
- Jacoby F., λ. "Hellenicos", *RE* VIII¹ (1912), σσ. 104-153.
- _____, *Griechische Historiker*, Stuttgart 1926.
- Jaeger W., *The Theology of the early Greek Philosophers*, Oxford 1947.
- _____, *Παιδεία*, μετ. Γ.Π. Βερροίου, τόμ. II, Αθήνα 31971.
- Καραμούτσου - Τέζα Σ., *Ὁ Θρασύβουλος καὶ ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος*, Διδ. Διατρ., Γιάννινα 1988.
- Kerferd G.B., *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981.
- Kern O., *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900.

- Knitl E., *Die Sprache der ionischen Kykladen nach den inschriftlichen Quellen*,
Diss., München 1938.
- Knauth W., *Das altiranische Fürstenideal von Xenophon bis Ferdousi*, Wiesbaden 1975.
- Koskenniemi H., *Studien zur Idee und Phraseologie des Griechischen Briefes bis
400 n. Chr.*, Helsinki 1956.
- Kretschmer P., "Nordische Lehnwörter im Altgriechischen", *Glotta* XXII (1934), σσ.
109 - 111.
- Kühn J.- H. - Fleischer U., *Index Hippocraticus*, Gottingae 1989.
- Kühner R. - Blass F., *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Bd I - II,
Hannover 1890 - 1892.
- Kühner R - Gerth B., *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Bd I - II,
Hannover und Leipzig 1898 -1904.
- Κωστοπούλου Αγλαΐα, "Πρὶν ἐξετάσωσιν : Υπερείδη 'Υπὲρ Εὐξενίππου 4, 3", *Δωδώνη
ΚΣΤ* (1997), σσ. 215 - 233.
- Laks A., *Diogène d 'Apollonie*, Lille 1983.
- Laqueur R., λ. "Νικόλαος Δαμασκνός", *RE* XVII¹ (1936), σσ. 375 - 386.
- Lejeune M., *Traité de Phonétique grecque*, Paris 1955.
- Lesky A., *Ίστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Α. Τσοπανάκη,
Θεσσαλονίκη 21972.
- Leumann M., *Homerische Wörter*, Basel 1950.
- Lewis D., *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*, Fasc. I, Berolini 31981,
Fasc. II, Berolini 31994.
- Lewy H., *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895 (ανατ.
Hildesheim 1970).
- Lilja S., *On the Style of the Earliest Greek Prose* στο *Commentationes Humanorum
Litterarum*, vol. 41, Nr 3, Helsinki 1968.
- Lindemann H., *De dialecto Ionica recentiore*, Keel 1889.
- Long A., *Language and Thought in Sophocles*, London 1968.

- Maas P., *Textual Criticism*, Oxford 1958.
- MacLaren M., "On the Composition of Xenophon's Hellenica", *AJPh* LV (1934), σσ. 121- 139.
- Mayser E., *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, Leipzig - Berlin 1906-1938. (Bd 1,1 2η έκδ. από H. Schmoll, Berlin 1970).
- Meiggs R. - Lewis D.M., *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.*, Oxford 1969 (revised edition with Addenda and Concordance 1988).
- Meillet A., "Deux notes sur des formes grammaticales anciennes du Grec. II Sur la flexion de ὄϊς chez Homère", *RPh* 53 (1927), σσ. 193 - 198.
- Meisterhans K. - Schwyzer E., *Grammatik der attischen Inschriften*, Berlin ³1900 (ανατ. Hildesheim-New York 1971).
- Meyer E.- Stier H.E., *Geschichte des Altertums*, vol. III, Stuttgart ³1954.
- Michaelides S., *The Music of Ancient Greece - An Encyclopaedia*, London 1978.
- Michel Ch., *Recueil d' Inscriptions Grecques*, Bruxelles 1900.
- Mommsen T., *Beiträge zu der Lehre von den griechischen Praepositionen*, Berlin 1895.
- Mühl P. von der, "Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien", *MH* 5 (1948), σσ. 1-5.
- Müller E., *De Xenophontis historiae graecae parte priore*, Leipzig 1856.
- Müller R., *Questionum Xenophontearum Capita Duo*, Diss., Halis Saxonum 1907.
- Münsterberg R., *Die Beamtennamen auf den griechischen Münzen*, Wien 1911-1927 (ανατ. Hildesheim 1985).
- Muss - Arnolt W., "Semitic Words in Greek and Latin", *TAPhA* XXII (1892), σσ. 127-129.
- Naber S. A., *Photii Patriarchae Lexicon*, vol. I (Α-Ξ), Leiden 1864 - 1865 (ανατ. Amsterdam 1965).
- Nachmanson E., *Laute und Formen der Magnetischen Inschriften*, Uppsala 1903.
- Nestle W., "Xenophon und die Sophistik", *Philologus* 94 (1940-41), σσ. 31- 50.
- Nickel R., *Xenophon*, Darmstadt 1979.

- Norden E., *Agnostos Theos*, Stuttgart 21923 (ανατ. 1956).
- , *Die antike Kunstprosa*, Bd I, Stuttgart 21915 (ανατ. 1958).
- Paap A. H. R. E., *The Xenophon Papyri*, Lugdunum Batavorum 1970.
- Pack R. A., *The Greek and Latin literary Texts from Graeco - Roman Egypt*, Ann Arbor 21989.
- Palmer L.R., *The Greek Language*, London - Boston 1980.
- Petersen W., "Greek Place Names in -(ε)ών, Genetive -(ε)ῶνος", *CPh* 32 (1937), σσ. 305 - 328.
- Pelletier A., "Les deux Cyrus dans l'Économie de Xénophon", *RPh* 18 (1944), σσ. 91-93.
- Persson A. W., *Zur Textgeschichte Xenophons*, Lund 1915.
- Petit Th., "Étude d'une fonction militaire sous la dynastie Perse Achéménide (κάρανος: Xenophon, *Helléniques*, I 4.3)", *Ét Class* 6 (1983), σσ. 35- 45.
- Piersonus J., *Moeridis Atticistae lexicon Atticum*, Lipsiae 1831.
- Pohle U., *Die Sprache des Redners Hypereides in ihren Beziehungen zur Koine*, Diss., Leipsig 1928.
- Pomeroy S., *Xenophon Oeconomicus, A social and historical Commentary*, Oxford 1994.
- Pritchard J.B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton - New Jersey 21955.
- Rabehl W., *De sermone defixionum Atticarum*, Diss., Berlin 1906.
- Rankin H.D., *The Sophists, Socratics and Cynics*, London, Canberra, Totowa, New Jersey 1983.
- Rausch A., *Quaestiones Xenophontaeae*, Halle 1881.
- Renz C., *Arrianus quatenus Xenophontis imitator sit*, Diss., Rostoch 1879.
- Reynolds L.D. - Wilson N. G., *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλολόγοι (MIET)*, μετ. Ν. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1981.
- Richards H., "The Hellenics of Xenophon", *CR* 15 (1901), σσ. 197- 203.

- _____, "Notes on Greek Orators, I - Antiphon", *CR* 20 (1906), σσ. 148-153.
- Riemann K. A., *Das herodotische Geschichtswerk in der Antike*, Diss., München 1967.
- Risch E., "Das Attische im Rahmen der griechischen Dialekte", *MH* 21,1 (1964), σσ. 1-14.
- _____, *Wortbildung der homerischen Sprache*, Berlin - New York 1974.
- Robert L., *Monnaies antiques en Troade*, Geneve - Paris 1966.
- Robinson T.M., *Contrasting Arguments: An edition of the Dissoi Logoi*, New York 1979.
- Romilly J. de, *Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, μετ. Ε. Κακριδί, Αθήνα 1988.
- Roquette A., *De Xenophontis vita*, Diss., Leupold 1884.
- Roos A.G., "De Arriani Indicae dialecto ionica", *Mnemosyne* II, 55 (1927), σσ. 23 - 43.
- Roscher W.H., *Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. III, 2, Leipzig 1902-1909 (ανατ. Hildesheim 1965).
- Rósen H. B., *Eine Laut- und Formenlehre der herodoteischen Sprachforms*, Heidelberg 1962.
- Rosenstiel F., *De Xenophontis historiae Graecae parte bis edita*, Jenae 1882.
- Σακαλής Δ. Θ., "Ανάπτυκα και Ψευδαπτικά από τὸν ἀττικιστὴ Μοίρη", *Δωδώνη* ΣΤ (1977), σσ. 450 - 454.
- _____, *Ἰωνικὸ Λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα, Α' Σύνταξη*, Ἰωάννινα 1978.
- _____, *Ἰωνικὸ Λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα, Β' Φωνολογία*, Ἰωάννινα 1980.
- Sauppe G., *Lexilogus Xenophonteus sive Index Xenophontis Grammaticus*, Lipsiae 1869.
- Scherer A., *Zur Laut- und Formenlehre der milesischen Inschriften*, Diss., München 1934.
- Schlageter J., *Der Wortschatz der ausserhalb Attikas gefundenen attischen Inschriften*, Konstanz 1909 -1910.
- Schmid W. - Stählin O., *Geschichte der griechischen Literatur*, Bd V, München 1948.
- Schmoll E.A., "The Manuscript Tradition of Xenophon's *Apologia Socratis*", *GRBS* XXXI (1989-1990), σσ. 313-321.
- Schwartz E., "Quellenuntersuchungen zur griechischen Geschichte", *RhM* 44 (1889), σσ. 161-193.
- Schwýzer E., *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora*, Leipzig 1923.

- _____, *Griechische Grammatik*, Bd I, München 1939.
- _____- Debrunner A., *Griechische Grammatik*, Bd II, München 1959.
- Simon A. J. *Xenophon - Studien*, I, *Zur Entwicklung des Xenophontischen Stils*, Leipzig 1888.
- Skasick W.J., *Xenophon's "Hellenica" in Codex Vaticanus Graecus 1293*, Diss., Saint Louis 1973.
- Smith C. F., "Poetical Words and Constructions in Xenophon's Anabasis", *TAPhA* 33 (1902), σσ. xxxiv – xxxvii.
- Smyth H.W., *The Sounds and Inflections of the Greek Dialects*, vol. I: *Ionic*, Oxford 1894 (ανατ. Hildesheim- New York 1974).
- Smyth H.W - Messing G. M., *Greek Grammar*, Cambridge 1963.
- Soulis E.M., *Xenophon and Thukydides. A study on Historical Methods of Xenophon in the Hellenica with special Reference to the Influence of Thucydides*, Diss., Athènes 1972.
- Stahl J. M., *Kritisch-historische Syntax des griechischen Verbums der klassischen .. Zeit*, Heidelberg 1907 (ανατ. Hildesheim 1965).
- Sturz F. W., *Lexicon Xenophonticum*, vol. 1- 4, Leipzig 1801 - 1804.
- Sykutris J., λ. "Epistolographie", *RE* suppl. V (1931), σσ. 185 - 220.
- Theiler W., *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung*, Diss., Basel 1924.
- Threatte L., *The Grammar of Attic Inscriptions*, vol. I. *Phonology*, Berlin - New York 1980.
- _____, *The Grammar of Attic Inscriptions*, vol. II. *Morphology*, Berlin - New York 1996.
- Thumb A., *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, Strassburg 1901.
- Thumb A.- Scherer A., *Handbuch der griechischen Dialekte*, Heidelberg 21959.
- Tiedt H., *Die Anabasis des Xenophon und die griechische Periegesis*, Diss., Göttingen 1923.
- Underhill G. E., *A Commentary on the Hellenica of Xenophon*, Oxford 1900.

- Untersteiner M., *The Sophists*, trans. by K.Freeman, Oxford 1954.
- Usher S., "Xenophon, Critias and Theramenes", *JHS* 88 (1968), σσ. 128-133.
- Veitch W., *Greek Verbs Irregular and Defective*, Oxford 41879 (ανατ. Hildesheim 1967).
- Vetter —, λ. "magadis", *RE* XIV¹ (1928), στ. 288-291.
- Vorrenhagen E., *De orationibus quae sunt in Xenophontis Hellenicis*, Elberfeld 1926.
- Wackernagel J., "Miscellen zur griechischen Grammatik", *ZVS* 27 (1885), σσ. 277.
- Walde A. - Hofmann J.B., *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Bd I- II, Heidelberg 41965.
- Weissbach F.H., λ. "Kyros", *RE* suppl. IV (1924), στ. 1129 -1177.
- West W.C., "A Description and Listing" στο *The Speeches in Thucydides: A Collection of Original Studies with Bibliography*, ed. Ph.A.Stadter, North Carolina 1973.
- Wilcken V.- Klaffenbach U., *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, μετ. Ι. Τουλουμάκου, Αθήνα 91976.
- Ζολώτας Γ., "Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν Ἐπιγραφῶν Συναγωγή", *Ἀθηνᾶ* 20 (1908), σσ. 113 - 217.
- Zuntz G., "Earliest Attic-Style", *C & M* 2 (1939), σσ. 121-144.
- , "Once Again in Antiphontean Tetralogies", *MH* 6 (1949), σσ. 100 - 103.
- Zycha J., "Gebrauch von ἐπεὶ, ἐπεὶπερ, ἐπειδή, ἐπειδήπερ", *WS* 7 (1885), σσ. 82-115.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΛΕΞΕΩΝ

Οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες της εργασίας.

- ἀκηχέαται 122
 ἀκρατέστερον 110, ἀκρατέστατον 110
 ἀκρητέστερος 109
 Ἄμασιος 42
 ἀμορφεσιάτην 109
 ἀμπελῶν 183
 Ἄμυριος 36, 42
 Ἄναχάρσιος 36
 ἀνηρέστερον 109
 ἀντιλογία 168-171, 173-174, 193 · Ἀντιλογίες 169, 173
 ἀντιτετάχεται 121, 123, 124, 127
 ἀποδεδέχεται 122
 ἀπελογήθη 155, 156
 Ἄργοςτι 19
 ἀσινῆς 75
 Ἄτραδάτης 19
 ἀφθονέστατον 110, 111, 114, 115
 Ἄφύτιος 36, 37
 αἰδοιέστατος 109
 βεβλήχεται 122
 βολεῶν 183
 γεγράφεται 122
 Γενική σε - εω 13 κ.ε.
 Γενική σε -ιος 34 κ.ε.
 Γνωσία 35
 Γοάξιος 36, 37
 δέκνυουσι 90, ὑποδεικνύουσιν 114
 δένδρεσι 127
 δήριος 47
 δισσοὶ λόγοι 172
 ἐβίωσ-εν 119, 120, -σαν 120, βιώσαιμεν 120, βιώσας 120, βιώσατο 120

ἐδυνάσθην 128, 177, ἐδυνάσθη 128, 130, 131, 152, 153, 177, ἐδυνάσθητε 128, 177,
 ἐδυνάσθησαν 128, 129, 174, δυνασθῆ 128,157, 158,168,173, δυνασθῶσιν 128,176,
 δυνασθεῖν 128, 144, δυνασθεῖν 128, 175, δυνασθεῖσιν 128, 154,155,156,157
 ἐδυνή-θην 128, 129, -θην 128, -θησαν 128, δυνη-θῶ 128, -θῆτε 128, -θειεν 128, -θῆναι
 128

εἰρέεται 122

εἰρομένη λέξις 24, 81,102, 104, 126

ἐκκεκωφέεται 122

ἐκτέεται 122

ἔνθα 90, 127

ἐπεὶ 127, 159, 173

ἐπιμέλομαι, ἐπιμελόμενος 158

ἐπιπεδεστέρω 110, 115

ἐπιστολή 144 κ.ε.

ἔρυμα 76

ἔρυμνά 76

εὐδιέστατος 109

εὐνοῦχοι 116, 117

ἐφθάραι 123

ἔως 142, ἔω 144

Ζῆνις 36, 37, 38, 39, Ζήνιος 36, 37, 38, 39, Ζήνιδος 38, 39

Ἡρακλείδew 15

ἡρεμέστεροι 110, 116, 117, 118

ἡσυχέστερον 109

ἦώς 5, 142,143, ἦῶ 5, 142, 143,144

Θαλέω 15

Ἰρις 36, Ἰριος 35, 44, 45, 46, 91, Ἰριδι 45

Καμβύσεω 14, 15, 16,18, 23

κατακενύεται 122

κατεστραμμένη ἔρμηνεία 102, 104

κέεται 122

κείεται 122

κείνου 156, 157

κεκλέεται 122

- κεκλίεται 122
 κεκοσμέεται 122
 κεν-εών 188, 189, 190, 191
 κεν-ών 190, -ῶσι 190
 κεχρεών 183
 κλητσομαι 23, κληίζονται 16, κλήζονται 16
 Κνίδιος 36
 Κρεύσιος 35
 Κυαξάρεω 27, 28,29, 30, 31, Κυαξάρου 27, 28, 29, 30
 κυνός λόγος 67
 ληϊζεσθαι 62
 Λυγδάμιος 41
 μαγάς, άδος 56
 μάγαδ-ις 56, 57, 58, μαγάδ-ι 56,57, 58,61, μαγάδ-ιδι 56,-iv 58,59, -ιδες 59, -ιδας 60
 μεγάδι 56, μεγάδιν 56
 μεμετρέεται 122
 μεμνέεται 122
 μήν 97, 103, γε μὴν 103, 104
 μήνιος 33
 μύζειν 81
 ναῦς 92, νηός 92, νεών 93, 94, 95, νηών 92, 93, 94, 95,97,99,102,106, νῆας 105
 ὀδμή 1, 4
 ὄις 64, 65, 66 ὄιος 64, 65, ὀι 65, ὄιν 64, 65, 66, 67,70, ὄιες 64, 65,71,75,78, 79, 82, ὄιων 64,72, 73,114, ὄιεςσι 64, ὄις 64,73, 74, 76, 77, 82, 83, 84, 91, ὄιας 64, 66,76, 83, 84, 89,91, οἷς 65, 70, οἶδος 64, 65, οἶν 65, 70,οἷες 75 ,78, οἶων 64, οἷεσι 64, οἷς 73,83
 Ὀσίριος 42
 παρά + γεν. 29, 30
 παραθετικά (ἐπιθ. σε -ος) σε -έστερος, -έστατος 109 κ.ε.
 πεπότᾳται 122
 περικέεται 122
 Περὶήγησι 9, 42, 62, 77, 81, 82, 83, 124, 126, 127, 144, 193
 Περὶήλους 46, 84, 85, 89, 90, 93, 144, 193
 περιστερεών 182
 Πίτιος 35

πλησιατάτω 62
 πόμα 81, 82, 164
 πῶμα 82
 πρηγορεῶν 182
 πρόβατον 66
 προμαχεῶν 54, 181, 182, 184, 185, 186
 προμαχῶν 181
 Πύθης, 15, Πύθεω 15
 πύργος 51, 54, 55
 σαφνίζει 114
 σκευωρία τεχνική 24
 σπουδαιέστατα 109
 στεμματική μέθοδος 7, 8
 Συέννεσις 39, 40, Συεννέσιος 35, 39, 41, 42, 43, 44
 σφηνοειδείς επιγραφές 18, 135, 136: α) κύλινδρος του Κύρου 20, 135, 136, 140 β) χρονικό του Ναβονίδη 135, 136, γ) κύλινδρος του Ναβονίδη του Abu-Habba 135, ι) επιγραφή του Behistun 21, 136
 τεκμαίρομαι 116, 117
 τετιμέσται 122
 τετράφαται 122
 τετρίφαται 122
 Τήρεω 15
 τίγριος 44
 τύρρις 51
 turris 52
 τυρρίδιον 49
 τύρσ-ις 47, 48, 49, 51, 53, 55, τύρσ-ιος 35, 47, 54, -ιδος 49, -ει 47, -ιν 47, 48, 49, 50, -εις 47, 50, 51, -εων 47, -εισι(ν) 47, 50, 51, -ιας 49
 ὑποθήκες 28, 29
 Χέρσιος 42
 Ψάμμιος 42

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Οι αριθμοί με το έντονο χρώμα παραπέμπουν στις σελίδες της εργασίας.

ΑΘΗΝΑΙΟΣ

Δειπν. IV 182d,e, **57**, IV 182f, **60**, XIV 634c-637a, 637f-638a, **57**, XIV 634f, **56, 58, 59**, 635 b, **56, 58, 61**, 635e, **61**, 636e, **58**, 636f, **59**

ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Ἄγαμ. 942, **47**
Πέρσ. 326-327, **40**

ΑΛΚΜΑΝ

Ἄπ. 74α, **109**, *ἀπ.* 91β4, **58**, 94,2, **122**

ΑΝΑΚΡΕΩΝ

Ἄπ. 81, **122**, *ἀπ.* 18, **58**

ΑΝΑΝΙΟΣ

Ἄπ. 5,6, **64**

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Ἄπ. 5, **33**

ΑΝΑΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

Ἄπ. 256,36, **58**

ΑΝΤΙΦΩΝ

5.29, **66**

ΑΡΕΤΑΙΟΣ

331, **122**

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

*Ἰστ. Ζώων*607a, **47**

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ

*Εἰρ.*129-134, **69**, 929-934, **65**, 1018, 1076, 1112, **65,70***Ἴππ.*374, **182***Νεφ.*1203, **66***Ὀρν.*471-475, **69**, 566, **65, 70**, 651-653, **69**, 714, **66**, 1113, **182**

ΑΡΡΙΑΝΟΣ

*Περ. Εὐξ. Πόντ.*15,22, **44***Ἴνδ.*15, 32, **33**

ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ

*Ἄπ.*22, 2, **33**, 169, **122**

ΓΑΛΗΝΟΣ

*περὶ Ἄρθρ.*518, **49**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

*Ἄπ.*55, 214, **33**, 265, **122**

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

19.265, 25.40, **66**

ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ

XIV 20, 2, **40**

ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΑΣ	1, 26, 2, 50
Θουκ.	5, 23, 24
ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ	
Ἱερ.	5.10, 181
ΕΚΑΤΑΙΟΣ	
	F 15, 24 , 217, 33 , (Ηρωδ. II 225, 91), 122
ΕΛΛΑΝΙΚΟΣ	
ἹΑπ.	F4, 105 , F26α, 106
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	
Bull. Epigr.	89,13, 93,5, 38
D - F	23, 41
Ditt. Syll. ³	22, 1-3, 21 , 56,30, 65 , 56,33, 34
Zoλ.	Γ' β' 35, 39 , Ζ' 61, 37 , ΙΔ' 13, 39
IG	IV 492,3, 554,5, 34 , XI 4. 1299,31, 49 , XII 2,6,31, 2, 526 a, 2, 527,7, 34 , XII 5.1,593 A31, 33 , XII 5. 1018, 39 , XII 7.115,4, 49 , XII suppl. 85, 38 , XIV 352, 65,77, 49
IG I ²	66a 3, 123 , II/III ² 33 B 19, 15
IG I ³	61, 10, 123
Magn.	181,13, 49
M3	31a 6,10,11, 204b 2,4, 66
SGDI:	728,2, 5434, 152 , 5455a 2, 66 , 5493,15, 181 , 5495,11, 123 , 5636g, 181 , 5653,8, 33 , 5692a 16, 39

- Schw.* 22, 30, **37**, 440-649, **38**, 692, 2, **33**, 744,6, 11, 16, **41**
- ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ
Ἡλ. 513, **65**, **70**
- ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΜΥΝΔΙΟΣ
58, **33**, 59, 64, **122**
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ
1441,1, 17, **109**, 1404,63, 1575,25, **183**
- ΗΡΟΔΟΤΟΣ
I 46, 73, 111, 122, 124, 207, **16**, I 74, **40**, I 95, **23**, I 133, **109**,
I 163, **120**, I 167, **36**, I 196,**109**, I 213, **42**, I 214, **23**, II 19,
127, II 42, **64**, II 43, **122**, II 45, **64**, II 75, **122**, II 93,**122**, II 133
122, II 140,**127**, II 144,156,**40**, II 161, **40**, II 164,**122**, III 10,
14, **42**, III 69, **17**, III 151, **181**, IV 45, **36**, IV 58, **122**, IV 149,
62, V 71, **31**, V 118, **41**, VI 98, **38**, VI 127,**36,42**, VII 2, **17**,
VII 88,98,99, **42**, VII 106,**127**, VII 123, **36**, VII 137, **16**
- ΗΣΙΟΔΟΣ
Ἔργ. - Ἡμ. 775, **64**
- ΘΑΛΗΣ
Ἄπ. A1, **120**
- ΘΕΟΓΝΙΣ
40, **33**, 42, **122**, 302, **33**
- ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ
8,45, **65**

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ	
Φ. Ίστ.	5.47, 47
ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ	
	I 64, 36,37, II 14, 66, II 29, 67,95, 15, III 13.3, 123, IV 107, 36,37, V 51, 36
ΙΣΑΙΟΣ	11.41, 66
ΙΩΣΗΠΟΣ	
	5.42, 181
ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΟΙ	
Ἄερ. ὑδ. τόπ.	54, 496, 109, 92, 31
Ἐπιδημ.	V 356, 120, VI 4,4, 62
περὶ Ἀγμῶν	32, 122
περὶ Ἄρθρ.	43, 48,, 48, 128
περὶ Διαίτ. Ὁξέων	1, 122, 496, 109
περὶ Διαίτ. Ὑγιειν.	76, 80, 109
περὶ ἐντ. Παθῶν	12, 30, 81
ΚΤΗΣΙΑΣ	
Ἄπ.	F16,1, 40
ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ	
περὶ Ἀστρ.	3, 122
περὶ Συρ. Θεοῦ	10, 42, 122, 54, 66
Λεξιφ.	6, 66
ΛΥΚΟΦΡΩΝ	
Ἄλεξ.	717, 834, 1209, 1273, 50
ΜΙΜΝΕΡΜΟΣ	
Ἄπ.	9, 4, 33, 116, 122

ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ

Ἄλεξιφ. 2, 2β, 50

ΞΕΝΟΦΩΝ

Ἄγισ. II 18, 34, 35

Ἄνάβ. I 2.12, 35, 39, 42, I 2.23, 35, 42, I 2.24, 35, I 2. 25, 35, 42, III 1. 35, 128, III 5.6, 66, IV 4.2, 47, 51, 53, IV 5.10, 34, 21, IV 5. 25, 64, 77, IV 8.5, 121, V 2.5, 15, 27, 47, 51, 53, V 3. 11, 64, 77, VI 2.1, 35, 44, VI 2.3, 83, VI 8.12, 35, 47, 51, VII 2.21 47, 51, VII 3. 32, 56, VII 5.12, 93, VII 6.20, 128, 175, VII 8. 12, 34, VII 8.13, 47, 51, 53, VII 8. 13, 181

Ἄπομν. I 2.24, 128, II 3.9, 66, II 7.13, 64, 67, III 2.1, 71, III 11. 5, 64, 72, III 13.6, 128, IV 3.6, 110-111, IV 3.10, 64, 111, IV 4.19, 128

Ἑλλ. I 1.36, 94, I 4.16, 128, 154, I 6.1, 34, I 1.29, 35, II 3. 33, 128, 157, III 1.10, 34, 42, III 2.15, 47, 51, 53, IV 7.6, 47, V 4. 16, 17, 60, 34, VI 4.25, 34, VI 4.29, 64, 73, VI 5.40, 128, 176, VII 4.13, 115, VII 3.3, 7, 9, 128, 177, VII 5.25, 128, 174

Κύρ. Παιδ. I 1.5, 128, 130, I 2.1, 14, I 4.7, 64, 75, I 4. 25, 23, I 6.9, 27, II 1.21, II 4.1, 4, 18, 21, 31, III 1.30, 128, III 3. 12, 36, 31, IV 1.24, 31, IV 2.12, 128, IV 3.4, 16, 128, IV 4.6, 12, IV 5.18, 53, 31, IV 5.29, 128, 144, V 1.1, 5.7, 31, V 2.5, 64, 76, V 4.31, 128, 152, VI 1.1, 31, VII 5. 10, 47, 51, 53, VII 5.49, 28, 31, VII 5.63, 116, VIII 2.9, 128, 153

Οίκ. II 7.14, 66, IV 18, 119

περί Ἰππικ.

I 12, XI 2, XII 8, **188**

ΟΜΗΡΟΣ

Ἰλ.

B 811, **33**, Γ 198, E 197, **64**, E 857, **189**, K 215, Λ 640, **33**, M 541, Λ 678, **64**, P 637, **122**, Σ 529, **64**, Τ 156, **33**, Χ 295, **189**, Ψ 465, **128**, Ω 125, **64**

Ὀδ.

β 56, **64**, β 190, **109**, δ 608, **122**, ε 319, **128**, θ 72, **33**, θ 468, **120**, λ 194, 222, **122**

ΟΠΠΙΑΝΟΣ

Ἀλιευτ.

5,118, **50**

ΠΙΝΔΑΡΟΣ

Ὀλ.

1, **128**, 2,127, **46**, 3,44,**109**

Πυθ.

2,104, **109**

ΠΛΑΝ. ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

279, 2, **50**

ΠΛΑΤΩΝ

Ἀλκιβ.

120 e, **20**

Εὐθύδ.

302a, **66**

Θεαίτ.

197c,d, 198b, **183**

Ἰων

538c, **183**

Κρατ.

43, **66**

Πολ.

390 e, **47**, 533b, **123**, 600a, **15**, **36**, II 363b, **65**, III 408b, **183**

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Ἀρτοξ.

13.6, **19**

ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ

Ὄνομ.

4.61, **59**

ΣΟΥΔΑ

λ. Κύρος, 15

ΣΟΦΟΚΛΗΣ

Ἄπ.

238, 56

Οιδ. Τύρ.

1212, 129

Οιδ. Κολ.

475, 65, 70

ΣΤΡΑΒΩΝ

I 3,7, 44, X 3,17, 60, XII 3,15,30, 39, 44

ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ

Κατὰ Δημοσθ.

24, 110

ΦΩΤΙΟΣ

Βιβλ.

58, 52 (21), 17, 72, 43β(2), 40, 279, 181(25), 1

Λεξ.

λ. ἀγυιάν, αρ. 276, 2, λ. ἕως, 5, 142

